

Úvod

Eva Irmanová, Jiří Vykoukal

Od kontroverzí k nové solidaritě	144
Výhledy Visegrádu z pohledu české politiky	153
Maďarský Visegrád (Eva Irmanová)	156
Politika maďarství	157
Jaká střední Evropa?	165
„Maďarský Visegrád“	175
Útlum a rivalita	186
Visegrád a národní zájmy	195
Krajanský zákon a jeho ohlasy	203
Polský Visegrád (Jiří Vykoukal)	210
Mezi Gorbačovem a Kohlem	210
Běžte na sever	214
Ach ti Češi	220
NATO!	228
Malá a velká integrace	231
Slovenský Visegrád (Miroslav Kunštát)	236
Slovenská zahraniční politika <i>in statu nascendi</i>	236
Mezi proklamacemi a realitou	238
Volby 1998 - znovuzkříšení Visegrádu	242
Slovensko v novém Visegrádu	246
Slovensko jako reflexní plocha středoevropských otazníků	257
Význam V-4 pro evropské Slovensko	263
III. Paralely	269
Balticko-severský prostor (Luboš Švec)	269
Severská spolupráce	271
Kooperace baltických států	288
Rada zemí Baltického moře	297
Benelux (Petr Drulák)	299
Společná historie	300
Spolupráce zemí Beneluxu po druhé světové válce	307
IV. Pohledy zvenčí	315
Rakousko (Miroslav Kunštát)	315
Německo (Miroslav Kunštát)	321
Slovensko (Ladislav Hladký)	325
Litva (Luboš Švec)	340
Rusko (Dmitrij Běloševský)	343
V. Visegrád mezi minulostí a budoucností (Eva Irmanová, Michal Kopeček, Miroslav Kunštát, Jiří Vykoukal)	351
Poznámky	369

Pojem střední Evropa, jeho vymezení a chápání, je po mnoha desítkách let, co existuje, zatížen mnoha významy, které jsou si podobné, ale které se také od sebe mohou dosti podstatně lišit a zároveň i překrývat. Tento subregion Evropy je možno vymežit v rovině zeměpisné, historické či duchovní, a vzhledem k těmto různým rovinám se hranice tohoto prostoru i jeho pojmenování liší. Podle tradiční kulturně historické typologie bývá ke středoevropskému prostoru počítáno Německo a Rakousko spolu se severní Itálií, jindy území rozkládající se mezi Německem a Ruskem, které však bývá nazýváno i tzv. Mezevropou (*Zwischeneuropa, Europe Between*). Z historického hlediska bývá toto území nazýváno i východní Evropou a 50 let se o tomto regionu mluvilo jako o „socialistickém táboře“. Pojem *Mittleuropa* je také užít jako označení zvláštní politické ideje a historické zkušenosti, spojené s pokusem o obnovení evropského univerzalistického pojetí státu, které se opírá o tři základní argumenty: o tradici pojmu „říše“, který se staví proti pouhému „státu“, o myšlenku velkého sjednoceného trhu a o kulturní rozmanitost, která se sama považuje za předpoklad skutečného kulturního rozvoje.¹ Na něj pak navazují nejrůznější deriváty jazykové i kulturní (*Ost-Mittleuropa, East-Central Europe, Central and Eastern Europe*).

Za nejspecifičtější rys tohoto prostoru a jeho podstatnou složku je považováno jeho pestré etnicko-národní složení, jeho mnohonárodnost, která se stala jedním ze základních hybatelů celého historického vývoje v tomto území, ale zároveň i zdrojem neutuchajících vzájemných konfliktů. Nebude snad ani nadsázkou tvrdění, že právě tyto konflikty jsou to, co malé národy středoevropského regionu především spojuje, a to nejhroším možným způsobem - v podobě houževnatě přežívajících předsudků, které slouží jako základ vzájemného podezírání a strašení až do našich dnů. Druhým podstatným rysem je ekonomická nedostatečnost až zaostalost tohoto území (ve srovnání se západní částí Evropy), která má svou staletou tradici. Dalším jevem typickým pro tento prostor je problém velmocenského vměšování, které zásadním způsobem určovalo jeho podobu.

Tato „Mezievropa“ prožívá svůj historický osud mezi dvěma velkými a tradičními civilizacemi, Západem a Východem, což determinuje hledání její sebeidentity a vlastního místa v Evropě. Země tohoto subregionu by chtěly patřit ke společenství západoevropských národů, přesto se jen těžce osvobozují od těch vazeb, které vymezují jejich místo v rámci civilizace východního charakteru. Když vymezují svou kulturní identitu, jednoznačně se počítají k západnímu civilizačnímu okruhu. Západní kulturní vzory jsou uplatňovány nejen v historickém procesu vytvářejícím hodnoty národních kultur, ale projevují se i v mentalitě středoevropských národních společenství.

Rozhodnutí o kulturní identitě omezovala historická úloha vnějšího násilí – region „Mezievropy“ se v průběhu svých dějin nejednou dostal pod vliv východních velmocí, což mimo jiné způsobilo vznik frustrujícího napětí mezi vlastní kulturní identitou a skutečným geopolitickým, mocenským umístěním, které se projevilo i ve vytváření mentality středoevropských národů. Ty se jednoznačně považovaly za součást západního světa: patřily k latinské církvi, ze Západu, z německého, italského a francouzského duchovního světa dostávaly kulturní impulsy. Kulturní či civilizační sebereflexe však nemohla zabránit tomu, že na Západě byl tento region považován za jakýsi podivný až exotický okraj Evropy, který po roce 1918 zahrnoval částečně i rysy „periferie“² a od Evropy tradičních hodnot se vzdaloval úměrně tomu, jak tu, s výjimkou Československa, sílila politika autoritance na mocnosti Osy. Extrémním vyhocením rozporu mezi kulturní sebereflexí a velmocenskou „objektivitou“ střední Evropy se stala situace po roce 1945, kdy se následkem sovětského výboje a průvodních vnitřních změn celá část kontinentu na východ od Labe až k Vladivostoku začala vnímat jako jedna východní Evropa (*Osteuropa, Eastern Europe*).

Napětí mezi vlastním vnímáním identity středoevropských národů a jejich geopolitickým, historickým osudem se stalo předmětem řešení v rámci různých integračních teorií. Po zhroucení sovětského bloku středoevropské země vlastní národní vědomí prožívají v rámci historizujícího mýtu Evropy³ a jako možné řešení postavily do popředí proces evropské integrace. Regionální integrační strategie i skutečná integrace v regionu „Mezievropa“ existovaly ovšem i v minulosti. S koncem prvního tisíciletí se národy tohoto regionu zařadily do křesťanské Evropy, integračním rámcem se stalo Uherské království, stejně jako polsko-litevský stát, stejně jako habsburská monarchie. Válčnou porážkou a rozpadem monarchie tato středoevropská integrace skončila. Integrační rámce vytvořily dnes už neexistující československý a jugoslávský státní útvar a jistou integrační úlohu měla i bývalá „socialistická“ hospodářská, politická a kulturní spolupráce. I tyto integrace, které ve své podstatě byly „protistředoevropské“, se však zhroutily.

Myšlenka spolupráce mezi národy středovýchodní Evropy má za sebou více než staletou minulost. Téměř každý národ tohoto prostoru se může odvolávat na takové politiky či politické teoretiky, kteří se dílem z obav z vnějšího ohrožení, dílem z přesvědčení o výhodnosti vzájemné spolupráce stali angažovanými zastánci vzájemného usmíření a sblížení. Současně je zřejmé, že samotný pojem „střední Evropa“ budil a budí pozornost svou mnohovrstevnatostí a mnohovýznamovostí, někdy i jistou zmatečností a také houževnatostí, s níž se drží ve vědeckém i běžném oběhu.⁴ „Střední Evropa“ je regionem, který jako málokterý jiný vyprodukoval nesmírné množství úvah a doktrín o své vlastní identitě a hodnotě, avšak, jak kdysi jedovatě poznal maďarský historik Péter Hanák, také regionem, v němž jako málokde jinde si jeho součástí, to jest středoevropské národy či státy, šly, obrazně řečeno, tolik po krku. Ledaže by také animozita byla jakousi důležitou vnitřní hodnotou tohoto regionu, o níž se však raději taktně mlčí.⁵

Ne náhodou asi většina vizí „střední“ Evropy vzniká v dobách schyłkových nebo po-schyłkových, kdy končí nějaká souvislá éra kulturní či politická, nebo dobách dramatických, kdy vytváření spojitých ideových nebo i ideologických obrazů naznačuje zvýšenou potřebu orientace ve zmatené situaci nebo hledání pozitivních vzorců pro budoucnost, když ty staré již ztratily nebo ztrácejí na významu a průraznosti. Častou je pak situace, kdy tyto vize představují vzájemně konkurující si doktríny nároku po někom a na něco, na co nemá hlavně nárok ten druhý, nebo také situace, kdy se tyto vize mohou stát způsobem, jak pochopit mentalitu jiného národního prostředí.⁶

Národní osídlení a územně správní jednota se v prostoru střední a jihovýchodní Evropy nikdy nekrýly. Dlouhodobý nesoulad mezi národem a hranicemi státu se stal jednou z hlavních příčin konfliktů moderní doby mezi zde žijícími národy, konfliktů, které vedly k národní nevráživosti a dokonce až k válkám. Přestože se politické elity národů, žijících v tomto prostoru, v průběhu uplynulých dvou staletí pokoušely nalézt řešení tohoto rozporu, k žádnému uspokojivému výsledku se jim nepodařilo dospět. Nevyřešené rozporny zasahují svými důsledky až do našich dnů a staví tak i současné politické elity před nutnost pokusit se nalézt způsob, jak se vyrovnat s přetrvávajícími problémy.

V těchto „rodinných“ zápoleních však byly chvíle, které rozdílné doktríny na chvíli usmířily či je alespoň pro danou chvíli odkládaly stranou. Šlo především o situace, kdy se celá „střední Evropa“ ocitla pod cizí kuratelou a byla nucena žít podle cizích vzorů. Zdá se, že tomu nasvědčuje alespoň vývoj středoevropské ideje v době sovětského komunismu, kdy se společně sdílená střední Evropa stávala útočištěm a obranou proti Moskvě a v tomto společném sdílení se také hledala část důvodů zániku sovětského bloku.

I. STŘEDOEVROPSKÉ SEBEREFLEXE

Střední Evropa v českém politickém myšlení.

Michal Kopeček

POČÁTKY MODERNÍ ČESKÉ REFLEXE STŘEDOEVROPSKÉHO PROSTORU

Střední Evropa byla základním rámcem i regionální hranicí podstatné části moderního českého politického myšlení. Jiné oblasti Evropy mohly hrát roli faktoru, na rozdíl třeba od Poláků či Maďarů však nikdy roli možného cíle národní expanze. V centru českého politického myšlení vždy stála otázka existence českého národa, jeho autonomie popř. obnovy českého státu. Uvažování o podobě a charakteru střední Evropy tak vždy bylo a dodnes je spjato s interpretací národních dějin, s rozsáhlou a mnohostrannou diskusí, která se znovu a znovu objevuje pod názvy jako „česká otázka“, „spor o smysl českých dějin“ a podobně.¹ Nejde o žádný kontinuální proces, v jehož rámci by se postupně rozvíjely na začátku stanovené motivy. Každá doba a každá část debaty o české otázce a tím i o jejím (středo)evropském ukotvení vždy vycházela z dobového kontextu a politické kultury a nahlížela ji ze svébytné perspektivy. I když pozdější generace navazovaly na některé myšlenky svých předchůdců, česká otázka jako celek je jev značně diskontinuální, vzájemně související jen obecným principem problematizace národních dějin a tázáním se po smyslu národní existence.

Od samých počátků národního obrození ve druhé polovině 18. století bylo jedním z charakteristických rysů politického myšlení v českých zemích napětí vytvářené na jedné straně německou kulturní převahou a germanizací (obě posilované postupně se sjednocujícím prusko-německým státem) a na druhé straně etnickou příslušností Čechů svádějící občas k idealizaci myšlenky slovanské vzájemnosti, jež spatřovala tu více tu méně svou oporu či naopak hrozbu v sílícím carském Rusku. Politologie mluví o rozštěpení a posunu „geopolitického jádra střední Evropy ... ze středu tohoto regionu

na jeho okraje“ v průběhu 18. a 19. století v závislosti na růstu moci obou evropských mocností, Německa a Ruska.² Za takového poměru sil bylo zřejmé, že má-li se mezi Ruskem a Německem udržet svébytný a nezávislý státní útvar zaručující Čechům svobodný rozvoj, musí se každá smysluplná úvaha o českém národním programu opřít o širší koncepci střední Evropy a potažmo celkové evropské mocenské rovnováhy či chceme-li evropského řádu.

Zakladatelskou osobností v tomto ohledu a referenčním bodem pro další generace byl pro svůj rozhled, koncepční originalitu a politický a kulturní vliv historik a politik František Palacký. Jeho první politické vystoupení spadá do rozjitřené doby revolučního roku 1848. V únoru vyrostly barikády ve Francii a v březnu se demokratická revoluce přenesla do dalších zemí. Z iniciativy německých liberálů byl do Frankfortu nad Mohanem na 30. března svolán takzvaný „předparlament“, který měl připravit všeobecné volby do parlamentu v rámci celého Německého spolku.³ Pozvání do předparlamentu, resp. takzvaného Výboru padesáti (prozatímni Spolkové rady) obdrželi zástupci všech zemí spolku, tedy i z Čech, už proto, že „české země byly považovány za národnostně německé či poněmčelé“.⁴ Jedním z nich byl i Palacký, který v prosulém dopisu z 11. dubna 1848 účast odmítl. Argumentace, již své odmítnutí podpořil, je pozoruhodná pro své v širokých souvislostech formulované vyjádření českého národního programu a z našeho pohledu také specifické pojetí středoevropského prostoru.

Palacký se nejdříve vymezil vůči moderně chápané příslušnosti k německému národu, aby vysvětlil, proč se nechce účastnit sněmu, který má přispět k národnímu sjednocení Německa. „Já nejsem Němec, aspoň se jím být necítím... Jsem Čech rodu slovanského, i se vším tím nemnohým, co mám i co mohu, oddal jsem se zcela i navždy ve službu svému národu. Tento národ malý sice jest, ale odjakživa zvláštní a sám o sobě stávající.“ Z historického hlediska charakterizoval dosavadní vztah českých zemí a Německa jako „svazek panovníka s panovníkem“ a nikoliv „národa s národem“. Zároveň naznačil své obavy z možné rozpínavosti carského Ruska. Stejně jako v případě německého národního hnutí vyjádřil svou podporu národnímu rozvoji Rusů, „však ale že při vši vřelé lásce k národu svému vždy ještě výše cením dobré lidské i vědecké nežli dobré národní, z té příčiny již pouhá možnost universální monarchie Ruské nemá žádného odhodlanějšího protivníka i odpůrce nežli mne, ne proto, že by monarchie ta byla Ruská, ale že by byla universální“.

Palackého řešení spočívalo v jednotě „malých národů střední a jihovýchodní Evropy“, která jediná byla s to zajistit jim nezávislost jak na sjednocujícím se Německu, tak na Rusku. Osou tohoto svazku měl být Dunaj a jeho politickým vyjádřením rakouský stát. Palacký pak svou koncepci korunoval známou parafrází Voltaira: „Zajisté, kdyby státu Rakouského neby-

lo již od dáвна, musili bychom v interese Evropy, ba humanity samé přičinili se co nejdříve, aby se utvořil.“⁵

Takové Rakousko však mělo být podle českého politika státem nejenom uznávajícím, ale i ochraňujícím všechna národní a náboženská práva. V tomto směru se mělo také reformovat v duchu zásad rovnosti a občanských svobod (které se roku 1848 hlásily o slovo se vsí naléhavostí) a přeměnit se na federaci rovnoprávných národů. Jako hlavní nebezpečí uváděl Palacký v dopisu frankfurtskému sněmu jistě i z taktických důvodů rozpínavost Ruska, je však nepochybné, že stejně nebezpečná (už proto že reálnější) mu připadala i varianta Velkoněmecka, tedy sjednocení v německém státě včetně rakouských a českých zemí. Přitom právě vedoucí postavou Rakouska v čele s císařem bylo pro Palackého podmínkou, že rovnoprávnost v mnohonárodnostním soustátí je vůbec myslitelná.⁶

Palacký byl zároveň přesvědčen, že jediná šance, jak sjednotit Německo, nevede přes dohodu mezi knížaty a dalšími suverény, nýbrž přes vyhlášení republiky. „Ode hranice říše Rakouské ale musím každou myšlenku o republice již napřed odhodlaně i důrazně zamítati. Pomysleme říši Rakouskou rozdělenou na množství republik a republik, – jaký to milý základ k universální Ruské monarchii.“⁷

Svou představu o federalizaci Rakouska rozvíjel pak Palacký ve svém návrhu nové rakouské ústavy. Představil jej v lednu 1849 v ústavním výboru říšského sněmu zasedajícího tou dobou v Kroměříži. Rok 1848 označil za mezník, který do Rakouska přinesl myšlenku emancipace slovanských národů a Rumunů, kterou by bylo možno realizovat právě federalizací. Navrhl vytvoření osmi skupin zemí: 1. německo-rakouské, 2. české, 3. polské, 4. ilyrijské, 5. vlašské, 7. maďarské a 8. rumunské. Každá země měla mít svůj sněm, do něhož by se volilo v přímých a rovných volbách, jejichž přesnou podobu by určovala každá země sama. Společný orgán by tvořil říšský sněm se zástupci z řad zemských sněmů. V čele každé země by byl zemský ministr (v bývalých královstvích s titulem vicekrále). Říšské vládě složené z ministerského předsedy a pěti příslušných ministrů by připadaly pouze oblasti zahraničních vztahů, války, financí, obchodu a veřejných prací.⁸

Během jednání ústavního výboru kroměřížského sněmu obhajoval Palacký svůj federalizační návrh proti centralistickým a autonomistickým koncepcím. Zároveň po vypsání doplňovacích voleb do frankfurtského sněmu opět apeloval na dějinné poslání Rakouska a zdůvodňoval jím nemožnost spojení s Německem. Jediná možnost, kterou Rakousko má, je podle Palackého „úplná rovnost a rovnoprávnost všech národů“. Nadvláda některého z nich naopak povede monarchii k zániku. „Tomu naproti zakládá se jednotný stát Německý výslovně na německé národnosti, kteroužto jedinou chrániti, jednotti, siliti a k veliké moci vně i uvnitř povznesti povolán jest.“⁹ Palacký, kte-

ry mnohokrát vyslovil pochopení pro maloněmecké řešení, takto varoval vídeňskou vládu, jejíž německá politika tehdy naopak spočívala v důsledné negaci této možnosti, aby nepodléhala velkoněmecké agitaci. Jeho přítel a pozdější zet František Ladislav Rieger to v Kroměříži vyjádřil lapidárně slovy „buď bude Rakousko federativní, nebo se rozpadne“.

Zajímavé úvahy o směřování české politiky a středoevropském uspořádání rozvíjel v této době na stránkách Pražských a posléze Národních novin Karel Havlíček. V základních otázkách se nelišil od Palackého, který až do své smrti zůstal hlavní politickou autoritou českých liberálů. Havlíček byl přesvědčen, že základním motivem lidského jednání, a to jak na úrovni jednotlivce, tak na úrovni společenství a národů, je egoismus. Tím se samozřejmě nevyklučuje možnost morálního chování („z náklonnosti“), které nesleduje vlastní prospěch, nýbrž blaho bližního. „Každá dobře řízená obec musí být ale jen založena na užitku, a sice užitku všeobecném.“ Patriotismus a „jiné dobrovolné skutky občanů“ představují „základ při známé povaze lidského ducha jen slabý a nejistý, ba nanejvýše nebezpečný“.¹⁰ Tentýž motiv vedl Havlíčka k přijetí Palackého vize federalizace Rakouska. Po neúspěchu demokratických snah v době začínajícího neoabsolutismu píše: „Každý národ musí mít dle zákonů Božích a přirozených hlavní ohled na sebe a na svou budoucnost: pravíme-li tedy, že Slované chtějí zachovati Rakousko, musí se samo sebou rozumět, že Slované v zachování Rakouska vidějí zároveň svůj vlastní prospěch, svou vlastní svobodu.“ Středoevropské uspořádání chápe však Havlíček důsledně v závislosti na celoevropském koncertu mocností. Absolutistická reakce Vídně na revoluční dění let 1848–49 byla podle něj umožněna podporou a zárukou pomoci ze strany Ruska. Rozhodující proto do budoucna měl být postoj Francie. „Pokavad Francouzsko s druhé strany nevlóží moc svou jakožto závaží proti despotické moci, nemůž že nikdo rozumný očekáváti, že by liberální živly celého Německa, Rakouska i Vláška odolaly ve zjevné vojné moci absolutistů.“ Podobně jako Palacký i Havlíček varuje Vídeň před její snahou hrát prím v německé otázce, o což usiloval kancléř Felix Schwarzenberg se svou velkorakouskou ideou. Úlohou Rakouska je ochraňovat své malé národy a lákat k sobě „milou ústavou... národy turecké“ (tj. balkánské národy pod tureckou nadvládou – M. K). Avšak rakouská hegemonie v Německu, „skrže kterou by ovšem Rakousko se státi mohlo první velmocí světa, za věc nebezpečnou a za hazardní hru považovati musíme“.¹¹

V souvislosti s federativním plánem českých liberálů je namístě zmínit otázku austroslavismu, která s názory na budoucí uspořádání státu bezprostředně souvisí. Za první formulaci austroslavistického stanoviska se považuje Havlíčkův článek „Slovan a Čech“ z roku 1846. Přední český novinář se zde postavil proti dosud převažujícímu kollárovskému kulturnímu pojetí

považujícímu Slovanů za jeden národ (byť ne politický), a naopak zdůraznil, že jde pouze o etnografickou kategorii stejnou jako „Románi“ či „Germani“. Také zde zdůraznil, že při politickém uvažování je třeba myslet především v kategoriích prospěchu, a tak i slovanské národy spolu mají spolupracovat, jen když jim to přináší oboustranný užitek. Proto jsou podle Havlíčka Čechům nejbliže Jihoslované, s nimiž je poji nejvíce praktických zájmů, naopak celková protichůdnost zájmů mezi existujícími slovanskými národy znemožňuje jejich sjednocení. Tuto realistickou představu „slovanské“ politiky podpořenou sebevědomím národní identity mladé české liberální buržoazie pak Havlíček vyjádřil lakonicky v závěru svého článku – „Zkrátka s hrdostí řeknu: Já jsem Čech, ale nikdy, já jsem Slovan“.¹²

S tímto stanoviskem se ztotožňoval také František Palacký. Stejně jako Havlíček odmítal vizi rozpuštění existujících národů ve všeslovanské jednotě a dával přednost představě regionální a účelové spolupráce několika slovanských národů. Na rozdíl od vítězné představy však Palackého *Psaní do Frankfurta* nebylo přímým projevem austroslavismu. V dopise navrhané uspořádání Rakouska má být zárukou ochrany nejen slovanských národů monarchie, ale také Rumunů, Maďarů a Němců.

Důraz na nezbytnost jednotného politického postoje slovanských národů uvnitř Rakouska pramení u Palackého z pragmatické politické úvahy usilující o vytvoření protiváhy silné politické pozici nejen rakouských Němců, ale i Maďarů. Výrazným austroslavistickým projevem Františka Palackého je *Manifest k evropským národům*, který byl jediným dokončeným dokumentem červecového Slovanického sjezdu v Praze z roku 1848 (Palacký byl jeho hlavním tvůrcem). Zatímco v řadě pasáží převzal formulace svých spoluautorů Františka Zacha, Karola Libelta a Michaila Bakunina, v návrzích na reformy Rakouska a v základním politicko-filozofickém ladění je zřetelný Palackého rukopis.¹³ „Mýšlenky Palackého dopisu do Frankfurta jsou v Manifestu Slovanického sjezdu ... rozvíjeny a konkretizovány v duchu austroslavismu.“¹⁴

Palacký se od počátku roku 1850 stáhl z veřejného života a věnoval se plně své vědecké práci, Havlíčka umlčela policejní represe. Chvilé pro koncepci vystoupení české politiky přišla zase po zhroucení „organického absolutismu“ (O. Urban), který neunesl tíhu vojenské porážky proti sardínsko-francouzské koalici v roce 1859 a neúměrných finančních a politických nákladů nezbytných pro vlastní přežití. Říjnový diplom z roku 1860 se svým důrazem na historicko-politickou individualitu jednotlivých zemí monarchie dal Čechům naději na prosazení federalistické koncepce, avšak Schmerlingova ústava, zavedená v únoru 1861, je opět zchládila. Vláda se opřela o německé liberály a takzvanou ústavověrnou stranu rakouské šlechty. Čeští liberálové vsadili na spojenectví s konzervativní šlechtou z českých zemí. Výsledkem byla politika prosazování historického českého státního práva,

kteřá se dovolávala kontinuitu s českým středověkým státem a z toho vyplývající důsledků pro panovníka. Zdůvodněním této politiky a zároveň opětovnou formulací cílů české liberální politiky a představ o střeoevropském uspořádání je střežejní spis Františka Palackého z roku 1865, nazvaný *Idea státu rakouského*.

V polovině 60. let, zvláště po faktickém rozpadu provládní většiny v říšské radě, o níž se opíral státní ministr Anton Schmerling, byla stále výrazněji pocítována potřeba zásadní změny samotné podstaty uspořádání rakouského státu. Vedle centralistické, velkorakouské ideje, formulované Felixem Schwarzenbergem, se postupně díky nekompromisním postojům a síle maďarských liberálů a šlechty prosazovala myšlenka rakousko-uherského vytvoření. Dualistické řešení však nebylo přijatelné pro českou stranu, neboť od-souvalo do pozadí snahy o federalizaci.

V této atmosféře vystoupil Palacký se sérií článků s výše uvedeným názvem. V porovnání se svými názory z roku 1848 byl skeptičtější k možnosti reformy Rakouska. Byl však stále přesvědčen, že federalizace je jedinou reálnou možností pro uspořádání střeoevropského prostoru, bez níž není dlouhodobá existence Rakouska reálná. Pokud se nepodaří získat pro Rakousko všechny jeho národy, pokud se ustaví „nadvláda a moc jedněch nad druhými“ a „Slované budou prohlášeni za plémě podřízené“, bude rozpad Rakouska jen otázkou času. „Den provolání dualismu stane se, nutností přírody neodolatelnou, spolu také dnem narození panslavismu ve formě jeho nejméně žádoucí, a kmotři jemu budou rodičové onoho. Co následovati bude, domyslí se každý čtenář sám. My Slované budeme tomu hleděti s upřímnou bolestí vsříci, ale bez bázně. Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm.“¹⁵

I když se Palacký mýlil svou předpovědí nárůstu panslavistických nálad, jeho základní obava, že Rakousko nemůže vytrvat při dlouhodobém odporu velké části jeho obyvatel k danému uspořádání, prokázala svou oprávněnost. Palackého historicko-právní argumentace z 60. let není zcela v rozporu s jeho dřívějším přirozenoprávním východiskem. Samotné historické právo pro něj mělo smysl a odůvodnění teprve ve spojení s moderním národem a idejemi přirozených práv a bylo tak spíše podpůrným prvkem než dogmatem. Zároveň však tento důraz na historické právo znamenal posun při předstávách o jednotkách federace. Zatímco v letech 1848–49 Palacký navrhoval federalizaci na bázi etnické příslušnosti, nyní s ohledem na maďarskou stranu podřizoval národnostní otázku státoprávnímu hledisku. České země tak měly tvořit jeden celek, v jehož rámci by byly upraveny vztahy dvou „kulturních a jazykových“ národů, Čechů a Němců.

Šedesátá léta měla klíčový význam pro další utváření česko-německého vztahu. Program českých liberálů nenašel v řadách jejich německých kolegů pochopení. Přední osobnosti jako Franz Schmejkal, Eduard Herbst či Karl

Giskra odmítali historicko-právní i přirozeno-právní zdůvodnění svébytnosti českých zemí a českému etniku přičítali výhradně kulturní hodnotu bez politické validity. Naopak, až do porážky Rakouska ve válce s Pruskem v létě 1866 zdůrazňovali v duchu velkoněmecké koncepce příslušnost českých a rakouských zemí k Německému spolku. Po jeho zániku vsadili na centralizaci v rámci Předlitavska. Cesty obou liberálních táborů se na rozdíl od roku 1848 rozešly tentokrát natrvalo.

POLITICKÝ PÁD ČESKÉ STŘEEOEVROPSKÉ KONCEPCE: DUALISMUS A FUNDAMENTÁLKY

Porážka Rakouska v roce 1866 znamenala zásadní zlom nejenom v německé otázce, ale zamíchala kartami i ve vnitřní politice habsburské říše. Ústavní krize nesnesla dalšího odkladu a rozhodující úlohu sehrály mocenské propočty. Na přelomu let 1866/67 byla v souladu s přáním většiny uherského sněmu obnovena uherská státnost. Za to uherský stát postoupil část svých pravomocí společným říšským orgánům. Vyrovnání na konci roku 1867 výměnou za reformní ústupky (mj. i základní zákon o občanských právech) schválila v rámci tzv. prosincové ústavy užší říšská rada (tj. parlament Předlitavska). Čeští a moravští liberálové ještě předtím napodobili svou říšskou politiku na zemské úrovni a po formálním protestu zahájili v dubnu 1867 pasivní rezistenci.

Zajímavou epizodou z téhož roku byla jednak cesta F. L. Riegra do Francie, kde předal Napoleonovi III. memorandum o významu Čech a slovan-ského etnika v rámci obrany proti pangermanizačním a maďarizačním tendencím, jednak takzvaná „pouta na Rus“, během níž přijal ruský samovládc Palackého a Riegra na audienci. Žádná z akcí neměla přímý politický dopad. Byly to však první pokusy o širší zakotvení české otázky v reálné politice, o diferenciaci zahraničněpolitických vazeb české politiky. Snaha navázat užší styky s Francií může být i přes nereálnost takového kroku vzhledem k tehdejšímu postavení české politické reprezentace v rámci rakouského soustátí v jistém smyslu chápána jako vzdálená předzvěst zahraniční politiky budoucího samostatného státu.¹⁶

Naděje na změnu vnitřních poměrů v jakémsi dílčím řešení přinesly změny v evropské politice v době prusko-francouzské války v letech 1870–71 a následná snaha Vídně o politickou konsolidaci v českých zemích rozjitřených táborovým hnutím. Prohlášení Německého císařství 18. ledna 1871 bylo klíčovou událostí v životě Františka Josefa I. Částí tisku zcela otevřeně vyjadřovaná obava, že Předlitavsko je připravováno pro pozdější připojení k Německu, jej vedla k definitivnímu zavržení „německých“ ambicí a přijetí

role „skutečného rakouského císaře“, který spatřoval své poslání „stát nad stranami a národy“.¹⁷

Už v květnu 1870 začala zprvu jen sondážní jednání s českými politiky, reprezentovanými F. L. Riegrem a hrabětem J. J. Clamem-Martinicem, která vyvrcholila v srpnu 1871 dohodou obou stran o vyrovnání českého národa a dynastie. Jádrem vyrovnání bylo 18 tzv. fundamentálních článků, které určovaly jak věci společné pro neuherské země, tak kompetence českého zemského sněmu a zemské vlády (vše, co nebylo výslovně uvedeno jako společná záležitost). Zákonodárná kompetence ve společných záležitostech patřila zvláštěmu sjezdu delegátů neuherských zemí a výkonná moc vládě složené z resortních ministrů a zemských ministrů, resp. dvorských kancléřů (např. v případě zemí koruny české). Fundamentální články byly doplněny ještě základem na ochranu národnosti, který vycházel z principu rovnoprávnosti českého a německého národa v Čechách a naprosté jazykové rovnosti, a také návrhem nového volebního řádu do zemského sněmu.

Fundamentální články nerušily dualistické uspořádání monarchie. Český stát se v nich vzdával mnohem větší části kompetencí než Uhry, takže vyrovnání se dělo na úrovni česko-rakouské, nikoliv česko-rakousko-uherské. Uznání české státnosti však znamenalo pronikavou změnu dosavadních politicko-správních poměrů a úspěch českých státoprávních snah. Český zemský sněm navrhované články schválil v říjnu 1871 a k jejich zásadám se deklarativně přihlásil i moravský sněm.

Proti ujednání se však zvedl mohutný odpor v řadách německých liberálů, kteří úpravu národnostních poměrů chápali jako bezpráví, nebezpečí čechizace a citelnou ztrátu dosavadních pozic. Přijetím fundamentálních článků riskoval císař německou opozici, již se vzhledem k síle Německa a přirozené inklinaci rakouských Němců k novému císařství obával více než pokračující opozice české. Z tohoto důvodu se proti vyrovnání vyslovil i kancléř F. F. Beust a uherský ministerský předseda G. Andrásy. Vláda K. Hohenwartha podala demisi a český sněm, který nehodlal nic na původních ujednáních o fundamentálních člancích měnit, byl v dubnu 1872 rozpuštěn. Nový sněm získal pod tlakem Vídně ústavověrnou většinu a čeští poslanci se opět uchýlili k taktice pasivního odporu.

Doba politické pasivity na říšském a zemském sněmu byla zároveň dobou diferenciací v českém občanském politickém táboře. Jisté rozdílly existovaly už v roce 1848, do 70. let však základní program plnil jednotící úlohu a rozpory byly často v zájmu společného postupu v praktické politice alespoň navenek tlumeny. Neúspěch státoprávního programu však předznamenal rozkladu dvou základních směrů. Klíčovým rozporům byla otázka obeslání či neobeslání říšského a zemských sněmů. V roce 1874 se tzv. mladočeši i organizačně oddělili od staročechů a založili si vlastní Národní stranu svo-

bodomyslnou. Za tehdejšími rozpory ohledně taktiky totální rezistence se tvořily hlubší názorové rozdíly, jež byly logickým důsledkem rozvoje a rozrůznění české občanské společnosti.

Po berlínském kongresu v roce 1878, který stabilizoval evropské poměry, bylo zřejmé, že jakákoliv radikální změna rakouských ústavních poměrů není na obzoru. Na nový zemský sněm vstoupili staročestí a mladočeští politici společně v rámci tzv. státoprávního klubu, o rok později v říjnu 1879 zasedli po slavnostním „ohrazení“ i v lavicích říšské rady. Český klub, vedený zkušenými politickými matadory hrabětem Clamem-Martinicem a F. L. Riegrem, se v rámci tzv. železného kruhu pravice, vládní opory ministerského předsedy Eduarda Taaffeho, vydal cestou postupných zisků. Jejich aktivita směřovala především do oblasti jazykové, kulturní a školské politiky. Brzo se dostavily první úspěchy, ať už to byla tzv. Stremayerova jazyková nařízení z dubna 1880, kterými se do značné míry zrovnoprávňovala čeština s němčinou ve vnějším úředním styku, či rozdělení dosavadní Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou, zřízení českých gymnázií a dalších odborných škol.

Německá liberální politika na zemské úrovni odpovídala v polovině 80. let návrhem uzavřených jazykových území, které však striktně odmítla státoprávní většina, a tak němečtí poslanci napodobili českou rezistenci a opustili zemský sněm. Čím více však v druhé polovině 80. let ubývalo hmatatelných úspěchů Riegrový „drobečkové politiky“, tím jasněji se projevovale programová krize českých liberálů. Mladočeši oživili svou kritiku staročeské politiky ze 70. let, sami však nebyli radikálně odlišnou alternativou. Také jejich program byl nadále odvozen ze stejných základů jako u staročechů, tedy z politické filozofie Františka Palackého, a pokud se odlišovali, tak především svými představami o taktice.

ČESKÁ OTÁZKA NA PŘELOMU STOLETÍ

Originální ideje, které později vyústily v nová politická východiska a odlišné chápání středoevropského prostoru a českého státu v něm, měly vzejít z okruhu mladé akademické inteligence realizující se na nově otevřené české univerzitě. Skupina, organizovaná od konce roku 1883 kolem časopisu *Atheismus* a později čtrnáctidenníku *Čas*, se nejprve věnovala široce pojatým kulturním problémům, což vyvrcholilo ve vědeckém a politickém sporu o *Rukopis*. Hlavními představiteli byli filozof a sociolog Tomáš Masaryk, právník a národohospodář Josef Kaizl a o něco později i právník Karel Kramář. Realistě, jak byli později označeni, se nejprve snažili působit v rámci staročeské politiky ve snaze o oživení a modernizaci jejího programu. O jejich roz-

chodu se staročechy však rozhodly, stejně jako o osudu samotné staročeské strany, vídeňské punktače.

Důležitým bodem na cestě české liberální politiky byly volby do zemského sněmu v létě 1889. Mladočeši se představili jako zcela samostatná strana a s odhodláním vzkřísit národní program znovu vyzvedli státoprávní otázku. S tímto postojem zaznamenali první opravdu významný úspěch, když proti pětapadesáti staročeským poslancům postavili ve sněmu svých dvaadváacet. Jejich úspěch překvapil i Vídeň, a ministerský předseda hrabě E. Taaffe se proto pokusil o uklidnění situace akcí, která měla přispět k řešení česko-německého vztahu v českých zemích. Pozval za jednací stůl zástupce dvou stran velkostátní kurie, konzervativní a ústavověrné, německých liberálů a staročechů, kteří se v lednu 1890 dohodli na směrnicích (punktacích) pro další zákonodárnou činnost v oblasti veřejné správy.¹⁸ Dohoda byla přijata ve Vídni s velkými potěšením, reakce na české straně byla poněkud rozpačitá. Rieger punktače hájil jako „menší zlo“, rozhodující však byla reakce německé strany, která celou věc oslavovala jako své vítězství a definitivní konec federalistických snah. Mladočeši odložili svou počáteční zdrženlivost, odsoudili punktače jako útok na celistvost českého království a zahájili proti nim a proti staročeské straně nemilosrdnou kampaň. V předčasných volbách do říšské rady v roce 1891 pak staročechi získali překvapivě pouhé dva mandáty. Faktický konec jejich politického vlivu znamenala pak podobně těžká prohra do zemského sněmu o čtyři roky později.

Naopak mladočeská politika byla posílena jak z řad staročechů, tak i příchodem realistů Masaryka, Kaizla a Kramáře. Nově vytvořený Klub neodvislých poslanců českých na říšské radě začal prosazovat radikálně odlišnou politiku od dosavadního Českého klubu. Také jejich program nabýval zřetelnějších obrysů, i když strana v této době sdružovala reprezentanty rozmanitých sociálních vrstev a politických názorů a hlavní boje o programovou jednotu mladočechy ještě čekaly. Jednotícím prvkem však v této době byl odpor proti punktacím a snaha zabránit jejich provedení parlamentní či administrativní cestou.

Politické směřování mladočechů od svého příchodu poměrně významně ovlivňovali realisté. Kaizl pregnantně vyjádřil poziivní program strany na prvním zasedání říšské rady, kdy ve zvláštním výboru pro přípravu adresy panovníkovi přednesl návrh, který byl *de facto* novým programem strany. Spojoval jak státoprávní, tak i národnostní hlediska „a byl tak svým způsobem syntézou státoprávní politiky 60. a 70. let a národnostní politiky 80. let“.¹⁹ Vyhlásil oddělení pracovat na zákonodárství v sociální, hospodářské, kulturní a školské politice a snažit se o reformu samotných základů státu na liberálních zásadách. Státoprávní program nebyl podepírán historickými odkazy a argumenty, ale spíše účelností a pragmatickým politickým uvážováním.

Právě v řadách mladočeských poslanců se Masaryk v několika projevech v říšské radě vyslovil k postavení Čechů v monarchii, česko-německému vztahu a mezinárodní situaci. Zde poprvé zazněly některé názory, které se posléze objevily v jeho vrcholných dílech 90. let. Kritizoval snahu stran německé „levicé“ germanizovat neněmecké národy v Rakousku. Obhajoval myšlenku českého státního práva, jež nebyla, jak zdůraznil, namířena proti Němcům: „Rakousko vzniklo hlavně ze spojení maďarského a českého státu. Ve chvíli, kdy historický vývoj přikročil k znovuvytvoření maďarského státu, tenýž historický proces musí vytvořit a také vytvořit český stát.“ Přesto v duchu odkazu Palackého ujišťoval, že není snahou mladočechů rozbit Rakousko. Nezbytnou podmínkou však je, aby hospodářsky silný a rozvíjející se národ nebyl pod německou kuratelou. „I kdybychom neměli žádná historická práva, musel by náš národ zápasit o dosažení oné samostatnosti, která mu podle našich historických práv patří.“ Ve svém projevu o vztahu zahraniční a vnitřní politiky odsoudil Trojspolek jako nástroj války, který připoutal Rakousko k Německu. Odtud také podle něj pramenily názory, že Rakousko je jen zázemím německé říše určeným ke germanizaci. Tyto názory podle Masaryka vedly k obavám na české straně, a tudíž i odporu proti rozhraničení okresů na severu Čech. „Česká otázka je otázka Rakouska, česká otázka je problém, který se musí vyřešit, je to otázka, která se týká nás všech, a proto je řešení české otázky také v zájmu zahraniční politiky.“²⁰

Radikalizace české společnosti nespokojené s proněmeckou vládní politikou vyvrcholila v srpnu a září 1893 v přímých protivládních akcích. Následovalo vyhlášení výjimečného stavu v Praze a okolí. Byla zatčena většina členů „pokrokového hnutí“ a v únoru 1894 s nimi byl zinscenován proces pro údajnou účast na profistátním spiknutí v ilegální organizaci „Omladina“. Tyto události přispěly ke konsolidaci uvnitř mladočeské strany. Strana, která dříve využívala pokrokařských demonstrací a prezentovala se jako radikální vlastenecká strana, v takzvané nymburské rezoluci ze září 1894 přijala představy umírněnějšího křídla představeného realisty Kaizlem a Kramářem, dále Emanuele Engelem, Josefem Heroldem, Bedřichem Pacákem a Gustavem Eimem. Národní svobodomyšlná strana se distancovala od radikálních, neparlamentních metod, deklarovala svou příbuznost s moravskou Lidovou stranou jako zemskou organizací mladočechů a postupně se přiklonila ke Kaizlovu konceptu pozitivní neboli etapové politické strategie.

Na podzim 1893 se však s mladočechy kvůli sporu s Juliem Grégrem rozešel Masaryk, když složil oba poslanecké mandáty. Podle jeho názoru se realismům nedařilo skutečně prosazovat své myšlenky ve straně, a tak svůj úkol nyní viděl spíše v ideově politickém působení. V pozadí jeho odchodu však tkvěl stále hlubší názorový rozpor nejenom Masaryka s ostatními mladočechy, ale také Masaryka s jeho realistickými kolegy Kaizlem a Kramářem.

Masaryk se začal systematicky zabývat širokým okruhem otázek týkajících se místa a úlohy českého národa ve vývoji lidstva. Témata, která nejdříve zpracovával v člancích pro časopis *Naše doba* a univerzitních přednáškách, pak od roku 1895 byla zpracována v podobě samostatně vydávaných knih. Nejvýznamnější z nich byly *Česká otázka* (1895), *Naše nynější krize* (1895), *Jan Hus* (1896) a *Otázka sociální* (1898).

Masaryk zde podal kritiku soudobé mladočeské politiky a své všestranné úvahy o přítomnosti a budoucnosti českého národa podložil vlastní svěbytnou historicko-filozofickou koncepcí. Jak sám uváděl v předmluvě k *České otázce*, historii považoval za „berli“, o níž se opíral při svém uvažování o současném politickém životě a českém politickém programu. Tento přístup byl v jádru ahistorický, nesnažil se o „Rankého porozumění tomu, jak to vlastně bylo“, ale o hledání celkových souvislostí dějin, o to, aby se, sice za hranicemi empirické historiografie ale zároveň právě s její pomocí, založil a odůvodnil program pro přítomnost i pro budoucí jednání.²¹ Masarykovo východisko bylo realistické ve filozofickém významu. Smysl existence všech věcí, tedy i existence národa byl dán jejich ideálním pravzorem, plátonskou ideou. Proto je mu česká otázka nejen v politickém, ale především ve filozofickém smyslu otázkou světovou, otázkou „po osudech člověčenstva“. V historii se projevuje „plán Prozřetelnosti“ a úkolem poznání je tento plán „postihovat, místo své v něm poznat a určit a podle toho poznání ... postupovat“.²² Takto pojatým smyslem české národní existence byly podle Masaryka česká idea bratrství, idea humanitní, které se nejzřetelněji projevily v husitství a jeho tradici a podruhé v národním obrození.

Právě tyto úvahy, které tvořily pozadí Masarykova politického myšlení, byly později podnětem pro řadu nesouhlasných názorů, což už před válkou vyústilo v tzv. spor o smysl českých dějin. V 90. letech se však reakce soustředila spíše na Masarykovo praktické vývoody a jeho kritiku mladočechů. Jeho nejvíce připadným a nejvýstižnějším kritikem nebyl tehdy nikdo jiný než právě Josef Kaizl. Přední mladočeský politik ve své knize *České myšlenky* reagoval především na Masarykovo kritiku soudobé politiky, ale ve svém poukazu na ahistoričnost Masarykova přístupu a „nepochotu opustit předem vypracovanou představu o původu a souvislostech“ zároveň předjímal i pozdější námitky Gollovy historické školy.

Masaryk již ve své rané práci o sebevraždě dospěl k názoru o všeobecné krizi evropské civilizace. Zatímco smyslem existence Čechů měl být jejich humanitní ideál, smyslem lidstva jako celku bylo podle Masaryka překonání krize a nastolení nového, stabilního a harmonického řádu pomocí nového náboženství. Odtud pramenila i Masarykova nechuť k liberalismu, který se podle něj v rukou českých liberálů zvrhl v jednostranný „hospodářský materialism – bohacení posud je credo našich liberálů, užívajících se vši doved-

ností všech sofismat ... liberální scholastiky“. S tím souvisela i Masarykova kritika integrálního nacionalismu, neboť zatímco „naši buditelé národnostní ideu zakládali na humanitě náboženské, náš liberalism spokojuje se jako všude, pouhým nacionalismem, nacionálním egoismem, jenž ... vede své vynavače k nehumanitě, k potlačování jazyka a národnosti cizí“.²³

S tímto pohledem pragmatičtější Kaizl nesouhlasil a vytýkal Masarykovi jeho metodologický přístup, kdy empirie, konkrétně historická fakta, slouží jako doklad již předem vypracované dějinné filozofické koncepce. Jako předsvědčený liberál nemohl přijmout Masarykův anti-liberalismus, stejně jako odmítal jeho nadřazení „smyslu dějin“ praktickým politickým institucím, zejména na státu. Masaryk a Kaizl měli přitom společný politický cíl, transformovat Rakousko tak, aby se stalo státem poskytujícím Čechům stejná práva jako Němcům. Jak konstatoval Jan Křen, „oč prvý usiloval cestou nepolitických (mimostátních) aktivit, chtěl druhý dosáhnout pomocí státu – nahlíženo exist post nebyl tedy mezi nimi takový rozdíl, jaký oni sami v té době cítili“.²⁴

Z pohledu našeho tématu je důležité upozornit na tehdejší Masarykovo geopolitické představy. Až do první světové války byl Masaryk v duchu *Pa-lackého Idey státu rakouského* přesvědčen o nezbytnosti udržet Rakousko a zároveň pracovat na jeho zásadní reformě. Proto se také v praktické politice stavěl proti mladočeskému státoprávnímu radikalismu a upřednostňoval autonomistický národní program. Důležitější než samostatnost pro něj byla „mravnost a vzdělanost“, široce založená kulturní aktivita celého národa. Česká politika nemohla být podle Masaryka úspěšná, „nebude-li nesena opravdovým a silným zájmem o osud Rakouska“, to znamená zemí, „s nimiž jsme tak úzce svázáni a na jejichž bližší součinnost jsme odkázáni“.²⁵

Jak upozornil Jirí Kovtun, Masaryk se už v této době intenzivně zabýval otázkou revoluce.²⁶ Hledal střední cestu mezi revolučním násilím, jež odsuzoval, a politickou nemožností a strachem před autoritou ústírcím v rezignaci. Východiskem mu byla revoluce duchovní a mravní, která se měla projevit především výsledky. Proto vyzýval k pracovitosti a šíření vzdělanosti a věřil, že takto uskutečněnou duchovní revolucí si Češi postupně vybojují většinu svých národních cílů v rámci Rakouska. Nikdy však ve svých úvahách nedsoupspěl k pacifismu, branný odpor vždy ještě přičítal v úvahu jako nejkrájnější možnost, kdy jsou už všechny ostatní formy sebeobranu neúčinné.

Koncem 19. století vzniklo v českých zemích několik nových stran, z nichž mnohé hrály později zásadní úlohu v politickém systému první československé republiky. Nejstarší z nich byla Československá strana sociálně demokratická, která působila v rámci celorakouské organizace, a od roku 1896 se na základě nového federativního uspořádání stala jejím samostatným členem s vlastní organizační základnou. Toto uspořádání poukazovalo na představy, které mezi sociálními demokraty převažovaly. Nešlo už zdaleka o sto-

procentní internacionalistický přístup „dělníků bez vlasti“ z raných dob dělnického hnutí, a zejména v řadách německých sociálních demokratů se v té době těšily rostoucí oblibě velkoněmecké představy. Zároveň však ve všech rakouských sociálně demokratických stranách byla zřetelná nedůvěra k nacionalismu a snaha o vzájemnou spolupráci v politickém boji proti buržoaznímu pořádku v zemích monarchie.²⁷

Čeští sociální demokraté však nadto vystoupili se samostatnou politickou linií, když se na prvním zasedání nové říšské rady na konci března 1897 spolu s ostatními českými poslanci zřekli praktikovaného „státopravního ohrázení“, které označili za „vyhrabávání ztrouchnivělých historických privilegií a dokumentů“. Namísto toho požadovali rovnoprávnost všech národů a zavedení moderních institucí, které ji zaručí. Tyto představy pak konkrétně formuloval celorakouský brněnský program ze září 1899, který se zabýval právě národnostní a státopravní otázkou. Rakousko mělo být přetvořeno v demokratický národnostní spolkový stát, v němž by na místě historických korunních zemí vznikly samosprávné, národnostně ohraničené obvody s vymezeným zákonodárstvím. Samostatné národnostní obvody by tvořily zcela autonomní národní svazy, ovšem při vědomí, že „národové mohou dosíci každého pokroku své kultury jen v úzké vzájemné solidaritě“. Její nositelkou mělo být především dělnictvo trvající na „mezinárodním sbratřování“. Právě menšin by chránilo zvláštní zákonodárství. Program zavřel ideu jednotného státního jazyka jako projev národnostní nerovnoprávnosti, o případné zprostředkovací řeči měl rozhodnout parlament.²⁸

Poměrně podrobnou koncepci národnostní otázky vypracovali v prvním desetiletí 20. století rakouští sociální demokraté Karl Renner a Otto Bauer. Vycházeli z principu sebeurčení národů, avšak zároveň nepochoybňovali existenci monarchie. Jejich představa národa se omezovala především na kulturní a jazykovou oblast, které měly být plně v národní kompetenci. Zároveň však měl národní celky zastřešovat společný stát pečující o hospodářské, bezpečnostní, správní a justiční záležitosti, které měly podle autorů více občanský než národní charakter. Při organizaci kulturně pojatých „národních svazů“ měl být uplatněn tzv. „personální princip“. V rámci navrhovaného krajského zřízení by pak vznikly jednak národnostně jednotné kraje, jednak kraje smíšené, v nichž by byla zavedena dvoukolejnost státní a národní správy podle výše uvedených kompetencí. Tak by „národní svazy“ tvořily skutečnou jednotu pouze v otázkách kulturní autonomie, zatímco soustátí jako celek by zůstalo zachováno. Sociálně demokratická federalizační koncepcce se obracela jak proti historicko-právnímu federalismu, tak proti pojetí zdůrazňujícímu etnicko-teritoriální aspekt.

K principu „kulturně národnostní autonomie“ se na smíchovském sjezdu Československé sociální demokracie v srpnu 1909 přihlásil s jistými vý-

hradami – zejména pokud šlo o personální princip – i Bohumír Šmeral, hlavní představitel internacionalistického křídla strany. Federalizace Rakouska byla podle něj logickým předstupněm k budoucímu federálnímu uspořádání celé Evropy, které mělo být nesené duchem republikanismu a socialismu a jehož hlavní hnací silou měla být v duchu Marxovy analýzy moderní společnosti dělnická třída. Naopak rozpad Rakouska by byl katastrofou, neboť česká kotlina by se stala jevištěm každé další války rozpoutané německou rozpínavostí a Češi kořistí jejího budoucího vítěze. Základní podmínkou zachování mnohonárodnostního státu však podle Šmerala byla jeho dalekosáhlá reforma, charakterizovaná především decentralizací politické moci, demokratizací politických poměrů a uklidněním národnostních sporů.²⁹

CESTA K SAMOSTATNÉMU STÁTU

Všechny dosud zmíněné české koncepce střední Evropy považovaly Rakousko za vhodný státní útvar sdružující malé národy této části světa. Ale všechny, od Palackého až po Šmerala, uváděly jako základní podmínku jeho další existence podstatnou reformu, která by zaručila práva a umožnila sebeurčení všem těmto národům a nenadřazovala jim německý a maďarský element. I přes nesporné úspěchy v politické rovině, jakým bylo například v roce 1907 odstranění kuriového volebního systému a zavedení rovného, přímého a tajného hlasování, zůstával však hlavní problém – národnostní otázka – neřešen.

Směs domácích a zahraničních událostí prvního desetiletí 20. století, zejména vídeňská politika na Balkáně (od anexe Bosny a Hercegoviny přes procesy s údajnými srbsko-chorvatskými velezrádci až po očernování Srbska), podkopávala nejen zahraničněpolitickou prestiž monarchie, ale také důvěru jejích slovanských obyvatel. K postupnému přehodnocení dosavadního stanoviska vedl zmíněný vývoj i Masaryka.

Důležitou složkou jeho politického myšlení, klíčovou pro pozdější vývoj, bylo už zmiňované pojetí revoluce. Masaryk se pokoušel pochopit, čím jsou ospravedlněny revoluční činy, a zároveň zůstával věrný svému kritickému postoji a snažil se do detailů rozlišovat. Rámec jeho přemýšlení o revoluci tvořily úvahy o světovém konfliktu dvou řádů, řádu přežitého, aristokratického a teokratického, proti nastupujícímu řádu demokratickému: „Boj aristokratismu a demokratismu skončí vítězstvím demokratismu, aristokratismus je principiálně překonaný, překonati jej také fakticky, toť povinnost lidí pokrokově a demokraticky smýšlejících.“³⁰ Demokracie je pro Masaryka širší pojem, který však i přes svou šíři obsahuje jisté normativní prvky. Vedle liberálních hodnot individuální svobody a práva iniciativy akcentuje solida-

ritu a pravá demokracie mu splyvá s principy soudobého reformního socialismu. „Demokratická láska k bližnímu žádá, aby zákonem byla stanovena rovnost, žádá spravedlnost, to jest smysl socialismu proti theokratické lásce almužnické a filantropii.“ Základní protiklad mezi „aristokratismem“ a „demokratismem“ se podle něj projevoval v pojetí autority. Zatímco „aristokratism“ má od církevního náboženství pro sebe nejvyšší autoritu, přímo boha a jeho zjevení ... demokracie se dovolává také autorit, dovolává se lidu, lidstva, masy, civilisace a kultury, pokroku, dějin a jejich vývoje atd. Tento široký výčet však není pro Masaryka poslední instancí, tou mu je vnitřní autorita každého individua, která vzniká a „vědecky“ se konstituuje vždy odvodněním a faktickou argumentací ve prospěch výše jmenovaných autorit.³¹

Odtud vyplýval i Masarykův koncept oprávněné revoluce. „Pravím: revoluce může být správným prostředkem demokracie.“ To ovšem neznamená, že každá revoluce je demokratická. Proto Masaryk nabádal k posuzování revolucí podle motivací a cílů a nikoliv na základě jejich masovosti či politické úspěšnosti. Eticky založená revoluce je podle něj ta, která ctí posvátnost každého života, zároveň ale ví, že „sociálně politická sebeobrana, hájení vlastního i cizího života, ale také všeobecných a zejména také mravních a duchovních zájmů proti násilí vládnoucích je dovolena a je povinností“. Naproti tomu konzervativní argumenty, dovolávající se „práva legitimismu“, Masaryk odsoudil jako pouhou snahu o zachování mocenských poměrů.³²

Tyto myšlenky spolu s pragmatickým odhadem politické situace na začátku první světové války vedly Masaryka k přesvědčení, že Rakousko pod křídly německého válečného pangermanismu nadobro ztratilo možnost sebe sama reformovat. V případě vítězství ústředních mocností by se navíc podle něj jen posílil německý vliv v Rakousku. Jediným východiskem byl za této situace samostatný stát, který měl vzejít z vítězství „demokratických sil“ ztělesňovaných dohodovými mocnostmi. Masaryk tak myšlenku zřízení samostatného státu zasadil do širokého kontextu světového konfliktu, který už formuloval dříve. „Proti sobě stojí v světovém boji mocnosti středověkého theokratického monarchismu, absolutismu nedemokratického a nenárodního a státy konstituční, demokratické, republikánské, uznávající právo všech národů, nejen velikých nýbrž i malých, na státní samostatnost.“ Vítězství demokracie pak měla být podle Masaryka počátkem nové doby charakterizované „jednotnou organizací všech národů světa“.³³

Samostatný český, resp. československý stát však nebyl pro Masaryka samoučelem. Byl pouze předpokladem k budoucí dobrovolné federalizaci střední Evropy a posléze celé Evropy. Základní podmínkou však byla samostatnost a volnost malých národů. „Vzniknou-li (později – M. K.) federace menších států, budou to federace svobodně založené, založené z opravdové potřeby národů, nikoliv z cílů dynastických a imperialistických.“³⁴

V tomto duchu, avšak za pomoci pragmatičtějších, geopolitických argumentů, Masaryk přesvědčoval spojence o nutnosti rozpustit Rakousko-Uhersko, což označil vůbec za hlavní cíl války. Poukazoval zejména na roli pangermanismu při vzniku válečného konfliktu a zároveň označoval „rozčlenění Rakouska za nejučinnější způsob jak oslabit, popruštilé Německo“. Rozbitím Rakouska se totiž odstraní pruské mosty na Balkán, do Asie a do Afriky“.³⁵ V prostoru monarchie měl naopak vzniknout řetězec slovanských států, zejména Československa, Polska a Jugoslávie, které za pomoci Rumunů, Itálií a dalších národů zabrání dalším německým expanzím na východ. Jedna ze zásadních slabin tohoto plánu tkvěla ve skutečnosti, že shoda těchto národů měla podle Masaryka vyrůstat především z jejich společného ohrožení pangermanismem. Je příznačné, že ani ve spise *Nová Evropa*, který byl náčrtem Masarykových představ o budoucí organizaci kontinentu, nedospěl jeho autor k žádné formě pozitivního programu pro novou středoevropskou spolupráci.

Myšlenka integrace ve střední Evropě ožila ve druhé polovině roku 1918 ve Spojených státech amerických. Zástupci emigrace středoevropských a východoevropských národů (Čechů, Slováků, Rumunů, Litevců, Italů, Ukrajinců, Finů, Jihoslovanů a Poláků) se v září dohodli na ustavení formální spolupráce v rámci takzvané Středoevropské demokratické unie (*Mid-European Democratic Union*). Od počátku se však projevovaly rozdílné názory na podobu spolupráce a vlastní cíle. Inspirátor a nadšený organizátor celé věci, americký sociolog Herbert A. Miller předpokládal, že by na základě tohoto uskupení mohla vzniknout skutečná unie národů či států. Masaryk viděl její přínos střízlivěji, ale doufal, že jako silná skupina by Středoevropská unie mohla vystoupit napříkladem na mírové konferenci a přednést své návrhy na uspořádání budoucího evropského prostoru. Zástupce Jugoslávského národního výboru Hinko Hinkovič namítal, že unie je americká organizace a její členové nejsou většinou přímými reprezentanty svých národů, nýbrž pouze emigračních kruhů. Hlavní úkol unie spatřoval v boji proti ústřednímu mocnostem, zatímco na mírové konferenci, která měla být jejím vlastním cílem, by již vystupovali legitimní reprezentanti středoevropských zemí.

Dříve než se stačil projekt řádně rozvinout, objevily se zásadní neshody. Zástupci všech zúčastněných národů byli jednotni pouze v postoji vůči Německu, v němž viděli hlavního utlačovatele. Shodli se také na konkrétních postupech. Při prosazování práva na sebeurčení byli proti jeho užití tam, kde hrozilo rozříznutí historických území, což mělo v prvé řadě zamezit případným separatistickým snahám početných německých menšin. Zásadní spory se však objevily v teritoriálních otázkách. Příkladem mohou být neshody Jihoslovanů a Italů ohledně budoucího územního uspořádání na Balkáně, kte-

ré nejednou propukly i na půdě unie. Na začátku listopadu 1918 pak z unie demonstrativně vystoupil mluvčí Poláků Ignacy Paderewski na protest proti akcím ukrajinských vojenských jednotek, které s německou a rakouskou vojenskou podporou obsadili Lvov a Přemyšl.

Masaryk jako předseda unie proto navrhl pro začátek minimální program, který rezignoval na snahy o celkovou středoevropskou integraci a prosazoval spíše integraci menších celků, dvou až tří států. Navíc zdůraznil především spolupráci hospodářskou, která měla mít přednost před politickým sjednocováním. Předpokládal totiž, že v době poválečné obnovy a utváření nových států by náročný požadavek současné politické integrace do většího celku jen přidělal problémy.³⁶

Obecné záměry členů Středoevropské unie slavnostně shrnula tzv. filadelfská deklarace z 26. října 1918, v níž se přihlásili k základním demokratickým principům, právu národního sebeurčení, duchu americké politiky a oddolání spolupracovat a podporovat se navzájem v snaze o mír a blahobyť.³⁷

Jak upozorňuje Jiří Kovtun, Masaryk sám nepovažoval Středoevropskou unii za konkrétní základnu, která umožní spolupráci nových států, zároveň se ale této myšlence nebránil, a využil ji k propagaci jak československé věci, tak prosazování zájmů nově se rodících států.³⁸ Projekt však neměl dlouhého trvání a prosincová schůze, na níž byly přijaty stanovky, byla zároveň schůzí poslední. V polovině léta 1919 ředitel Středoevropské unie H. A. Miller její činnost zastavil.

Otázka samostatného československého státu byla od počátku spjata s úvahami o jeho národnostním složení. Masarykovi bylo od začátku jeho kampaně za samostatnost jasné, že budoucí stát bude domovem Čechů i Slováků. Plán společného státu a důraz na kulturní a jazykovou spřízněnost se větší či menší intenzitou objevovaly prakticky po celou dobu existence národních hnutí jak v českých zemích, tak i na Slovensku. Názory na konkrétní podobu spoližení se však často dosti odlišovaly. Samotný Masaryk postupem doby svůj názor na Slováky měnil. V počátcích své politické činnosti ve druhé polovině 80. let odmítal uznat slovenštinu jako svébytný jazyk a soudil, že „slovenština není právě než čeština“.³⁹ Zároveň však připouštěl odlišný historický vývoj, tedy i jistou svébytnost Slováků, a snažil se podporovat česko-slovenské sblížení.

Od října 1915 spolu oficiálně spolupracovali zástupci české a slovenské emigrace ve Spojených státech. Obě strany podporovaly finančně Masarykovo hnutí, vystupovaly jako jednotná skupina, udržovaly jednu tiskovou kancelář. Z dokumentů, jež mezi sebou podepsaly, zejména z Clevelandské (23. října 1915) a Pittsburské (30. května 1918) dohody vyplývá, že si budoucí soužití představovaly jako federaci dvou rovnoprávných národů s vlastními institucemi, resp. plnou autonomií Slovenska.

Naproti tomu Masaryk vždy prosazoval koncepci československého (nebo česko-slovenského) národa, o níž se dodnes vedou vyhraněné spory. Jisté je, že k tomuto pojetí jej vedla aritmetická úvaha, která deseti milionům „Čechoslováků“ zajišťovala v budoucím státě převahu nad největší „menšinou“ – třemi miliony Němců. V případě samostatných státních jednotek Česka a Slovenska, byť sdružených ve federaci, by se těžko obhajovala teze o německém, resp. maďarském obyvatelstvu jako menšině. Nezbyvalo by tak nejspíše než uznat koncepci tří či dokonce čtyř národnostních složek – Čechů, Němců, Slováků a Maďarů – tvořících jeden státní národ. To by ovšem zároveň značně ztížilo ustavení nového státu, jehož existenci si Němci a Maďaři přáli ze všeho nejméně. I tak tvořil „československý“ národ pouze 65,5 % obyvatelstva republiky.

Obhájci Masarykovy koncepce se odvolávají na jeho „politické pojetí“ národa, jímž údajně rozuměl „po anglosaském způsobu nikoliv řečově sjednocené, nýbrž politicky jednotné společenství“,⁴⁰ či svobodomyšlnost, demokracií a anti-nacionální charakter ideje „československého“ národa a její „evropský charakter“, výraz „regionálního projektu demokratického evropanství“.⁴¹ Jeho odpůrci naopak poukazují na ostenativně protiněmecký charakter ideje československého národa⁴² či na jeho skryté česko-nacionalistické motivy a implicitní popření či zneuznání slovenské identity.⁴³ Aniž bychom se zde chtěli pouštět do rozboru tohoto složitého sporu i samotné ideje v Masarykových spisech,⁴⁴ jisté je, že pokud národ definujeme podle anglosaského vzoru jako politické společenství v rámci státního útvary, neměli by v něm v konkrétním případě meziválečného Československa chybět Němci z českých zemí a Maďaři na Slovensku. Ve skutečnosti o politický národ nešlo, Československo bylo chápáno jako národní stát Čechů a Slováků, který zaručoval svým „menšinám“ všechna tehdy uznávaná menšinová práva. Jak ale podotkla Eva Hahnová, pro spoližení s jinými národy se nestačí dovolávat principů většinové demokracie a pro analýzu vlastní neschopnosti žít s Němci a Slováky v jednom státě nestačí jen poukazovat na vinu druhé strany.⁴⁵

Zachovávaní demokracie za první republiky totiž nebylo a nemohlo být totožné s řešením národnostních problémů. Demokratický stát mohl být pouze rámcem, v němž bylo možné řešit aktuální spory, což by však předpokládalo vydat v šanc čechoslovakistickou koncepci. To se už jen s ohledem na prakticko-politické důsledky takového činu nestalo. Idea československého politického národa se v Masarykově myšlení konstituovala především na úrovni politické praxe, jako snaha o počáteční řešení národnostního dilematu samostatného státu. Snažila se předejít vytvoření čistě nacionální české a slovenské státní identity, ve skutečnosti však věrohodnou alternativu k nacionalismu zřejmě poskytnout nemohla. V daných podmínkách nebyla s to

vyřešit rozpory mezi Čechy a Němci, a nakonec i mezi Čechy a Slováky. To však zároveň neznamená, že je možné ji zkratkovitě činit plně odpovědnou za pozdější osud československého státu.

Na případu národnostní otázky Československé republiky se projevuje základní dilema politiky a politické filozofie, dilema ideální (avšak vzdálené) vize a jejího naplnění, rozpor mezi ideovou konstrukcí a pragmatickou politikou. Jak už bylo řečeno, Masaryk nepovažoval samostatný stát za cíl sám o sobě. Naopak, samostatné Československo mělo být součástí celoevropského demokratického uspořádání, budoucí evropské federace, k níž byly jednotlivé státy pouhým předstupněm. K tomu také směřovala a do této široké vize zapadala i „přechodná“ koncepce československého národa. Neodpovídala však tehdejšímu silně znacionalizovanému politickému prostředí a především nepříznivé mezinárodněpolitické situaci ve střední Evropě v době po vypuknutí světové hospodářské krize na počátku 30. let.

STŘEDNÍ EVROPA V ZAHRANIČNÍ POLITICE ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY

Už v době exilu bylo Masarykovi i Benešovi jako dvěma budoucím hlavním tvůrcům československé zahraniční politiky zřejmé, že nový stát bude k obhájení své samostatnosti potřebovat silné bezpečnostní záruky, které mu mohou poskytnout pouze velmoci a které by měly být zakotveny v celoevropském uspořádání, určeném mírovou smlouvou. Samostatné úvahy o středoevropském uspořádání, jakkoliv potřebné, zůstávaly při přípravách na mírovou konferenci ve stínu tohoto hlavního zájmu.

Národní výbor, resp. Národní shromáždění a nová Kramářova vláda musely doma řešit krizovou situaci v německy mluvících oblastech, které oddělily připojení k Československu. V listopadu 1918 zahájily české vojenské oddíly obsazování německých území až k historickým hranicím českých zemí, což Francie 20. prosince posvětila svým souhlasem. O něco později začalo také obsazování Slovenska, umožněné nátlakem Dohody na odchod maďarských oddílů.

Mírová konference nakonec přiřkla Československu nejen historické české země včetně Chebska, a Slovensko v dnešní podobě, ale i menší „nehistorická“ území jako Hlučínsko, či na jihu Moravy Valticko a Vitorazsko. K tomu navíc přibyla i Podkarpatská Rus, jejíž emigraci se nepodařilo dosáhnout souhlasu Dohody se vznikem samostatného státu, a která se proto rozhodla pro variantu sjednocení s ČSR v autonomním svazku. Hranice státu zaručoval systém smluv označovaný jako versailleský, přičemž poslední z nich – trianonská smlouva, garantující hranice s Maďarskem – byla podepsána až 4. července 1920.

Versailleský systém byl pro nový stát zárukou jeho samostatnosti a mezinárodního postavení. Československá reprezentace po boku Francie podporovala jasné potrestání Německa jako hlavního strůjce války a usilovala o uspořádání, které mělo do budoucna co nejvíce neutralizovat německý vliv. Byl to však právě Masaryk, který v soukromých dopisech Benešovi během mírové konference v první třetině roku 1919 kritizoval příliš tvrdý a mstivý postoj Francouzů. „Nesmí být politika msty ... V našem českém a všech ostatních státech zájmu je nemít Německo nepřátelské. Entente (Dohoda – M. K.) si nevede dobře. Prohrá mír. Ale nepřekvapuje mne to – bylo to za války, jsou stejně malí i po válce.“⁴⁶ Těžko však mohli, Masaryk či Beneš, takto kritizovat postup Spojenců na veřejnosti. A i když se britská diplomacie vedena zájmem o rychlou ekonomickou obnovu, postupně snažila neústupně jednat v Paříži ovlivnit, konečné podmínky versailleské dohody s Německem z 28. června 1919 byly nejen velmi přísné (ztráta všech kolonií, vojenská omezení), ale zejména v případě výše reparací ekonomicky naprosto nereálné. Nový mezinárodní řád tak v sobě od počátku skrýval prvky budoucí nestability.

Střední Evropa sice neměla z hlediska existence státu v rámci československé zahraniční politiky klíčové postavení, to však neznamená, že by byla středoevropská dimenze této politiky podeceňována. V prvních poválečných letech se Praha jako přirozené centrum regionu cítila naplňovat zájmy velmocí a napomáhat rozvoji a stabilitě v oblasti. Postupem doby, jak relativně slábl mocenský vliv Francie a jí utvořený evropský bezpečnostní systém utrpěl první povážlivé trhliny, získávala středoevropská spolupráce pro Československo stále zřetelnější rysy existenční nutnosti.

České politické myšlení v minulosti přineslo několik zásadních koncepcí – ních představ o uspořádání středoevropského prostoru. Na rozdíl od „vnitřní“ politiky však bylo teprve po roce 1918 konfrontováno s realitou mezinárodních vztahů a svou samostatnou rolí v jejím rámci. Pokud vůbec tvořily Masarykovy představy z *Nové Evropy* o středoevropské integraci jako základu federativní Evropy pozadí československé zahraniční politiky, pak šlo spíše o vzdálenou inspiraci, zatímco praktická politika byla nucena řídit se pragmatismem. I přes vytrvalou snahu o koncepční zahraniční politiku, poděprenou širší politicko-filozofickou reflexí, bylo vždy zřejmé, že aktivita a invence pražské diplomacie má své jasné meze, určené velikostí, vojenskou a ekonomickou silou československého státu, a také mezinárodním postavením jeho zahraničních spojenců.

Sám Masaryk tuto praktickou stránku nepodceňoval, což dokazuje jeho důraz na hospodářskou spolupráci v rámci Středoevropské unie a jeho nedůvěra v brzkou politickou integraci v době, kdy ještě ani nebyly konstituovány samostatné státy. Sám upřednostňoval plán integrace menšího počtu

států, mezi nimiž figurovaly zejména snahy o spojení Československa a Polska. I ty však rychle pohřbila realita, když se vzájemný spor Prahy a Varšavy o strategicky a hospodářsky významné Těšínsko vyvinul v lokální ozbrojený konflikt, který musela řešit arbitráž spojenecká Nejvyšší rada. I přes pozdější pokusy o oteplení vzájemných vztahů a dočasně společné zájmy v politice vůči Německu se československo-polský poměr po celé meziválečné období výrazně nezlepšil a v žádném případě nemohl být základem stability ve středoevropském prostoru.

Nakonec to bylo Maďarsko, totiž obava před jeho územními nároky, které spojilo do jednoho svazku tři země – Československo, Království Srubů, Chorvatů a Slovenců (pozdější Jugoslávie) a Rumunsko. Československo ostatně v roce 1919 prodělalo s Maďarskem první (a poslední) ozbrojený konflikt, na jehož konci musely opět dohodové mocnosti vyzvat Budapešť (kterou v té době řídily komunistické rady) k odchodu ze Slovenska. Základem nového spojení byla smlouva mezi Československem a Královstvím SHS ze 14. srpna 1920, zaručující pomoc v případě útoku Maďarska. Obdobně formulované tajné ujednání s Rumunskem pak po dvojím pokusu Karla Habsburského o návrat na uherský trůn potvrdila dubnová smlouva z roku 1921 a spojenecký trojúhelník uzavřela rumunsko-jugoslávská smlouva z léta téhož roku. Tato takzvaná Malá dohoda měla působit jako stabilizační a pro-francouzský faktor ve střední Evropě. Zároveň však „v Masarykových a Benešových plánech měla ... tvořit i jistou oporu československé diplomacie proti upřílišněným, se zájmy Prahy se rozcházejícím francouzským požadavkům“.⁴⁷

Jedním ze základních dilemat zahraniční politiky ČSR byl nesoulad mezi politickou orientací a hospodářskými zájmy. Zatímco v politické oblasti bylo Československo jednoznačně napojeno na Francii, hospodářská výměna tomu neodpovídala, a to i přes snahy o její zintenzivnění. Naproti tomu nejdůležitějšími partnery zůstávaly země bývalé monarchie a Německo. Československá diplomacie tak musela lavírovat mezi hospodářskými zájmy a politickou vůlí. V prvních poválečných letech proto nepřistoupila na žádnu z několika iniciativ usilujících o obnovu středoevropského trhu z doby monarchie, ať už to byla myšlenka pouhé celní unie prosazované rakouskými politiky, či koncept „dunajské federace“ maďarské Károlyiho vlády. I přesto, že podobným myšlenkám byl nakloněn i prezident T. G. Masaryk a silný nátlak vyvíjely Francie a Británie, československá vláda a zejména ministr financí Alois Rašín pospíchali s budováním samostatného československého hospodářství. Sám Beneš, věrný Masarykův žák, šel tentokrát proti názorům svého učitele a prosazoval metodu „krátkodobých, obnovitelných bilaterálních smluv, dostatečně pružných, aby mohly reagovat na dosud neustálenou strukturu hospodářských, politických a sociálních poměrů“ ve střední Evropě.⁴⁸

Přes řadu obtíží se Praze na počátku 20. let podařilo zajistit si poměrně významnou pozici v evropské politice a vytvořit systém bezpečnostních záruk, který se opíral především o bilaterální dohodu s Francií a malodohodové spojení. První neklamnou známkou změny poměrů však bylo uzavření Rýnského garančního paktu na konferenci v Locarnu v říjnu 1925. Pakt garantoval západní hranice Německa, avšak východní hranice i přes arbitrážní smlouvy mezi ČSR a Polskem na jedné a Francií a Německem na druhé straně proti případné změně chráněny nebyly. Současně s tím, jak narůstalo sebevědomí německé diplomacie, postupně slábla její ochota dobře vycházet s malými sousedy na východě.

V celoevropském měřítku však bylo Locarno chápáno jako krok směrem k zajištění míru, zvláště když poté Německo vstoupilo do Společnosti národů a v její radě zaujalo místo, které mu přenechalo Československo. Navíc rostly i naděje v úspěch odzbrojovací konference Společnosti národů, jež se však už ve druhé polovině 20. let ukázaly jako liché.

Důraz kladený na rozvoj vztahů v rámci Malé dohody po Locarnu vrostl a Praha nadále chovala naději, že tento svazek bude základem nového politického a hospodářského pořádku v celé střední a jihovýchodní Evropě. Doufala také, že se časem podaří připojit i Rakousko, s nímž udržovala přátelské styky a jehož samostatnost a nezávislost na Německu byly prioritou československé zahraniční politiky po celé meziválečné období. Malá dohoda však od svého počátku trpěla jistou nevyvážeností. Shoda panovala jen v poměru k Maďarsku, resp. v odporu vůči jeho úsilí o revizi Trianonu. V ostatních ohledech se zahraničněpolitické zájmy malodohodových spojenců poměrně výrazně rozcházejí. ČSR si hleděla především politického uspořádání ve střední Evropě, jehož klíčovým prvkem byly role a vliv vzrůstajícího se Německa. Rumunsko bylo naproti tomu zaměřeno především starostí o stabilitu a zachování své východní hranice, zatímco Jugoslávie se přirozeně snažila vyvažovat vliv Itálie na Jadranu. Nesoulad v Malé dohodě navíc posilovaly i rozdíly v politické kultuře a ekonomické struktuře Československa na jedné a Rumunska a Jugoslávie na druhé straně. Negativní dopad na hospodářské a obchodní vztahy v rámci tohoto společenství měl též rostoucí ekonomický protekcionismus druhé poloviny 20. let.⁴⁹

V té době se třibily dvě základní koncepce hospodářského uspořádání střední Evropy. První, za níž stála francouzská diplomacie, vyústila v roce 1930 v projektu „Evropské federální unie“, jež předložil Společnosti národů francouzský ministr zahraničí Aristide Briand. Druhý v té době představovaly plány mezinárodní organizace *Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*, v níž postupně nabyli vrchu představitelé velkoněmecké větve, jejichž představy hospodářské integrace ve střední Evropě vycházely z naumannovské koncepce *Mitteleuropäer*.⁵⁰

Všechny dosud zbývající nadějně perspektivní versailleského systému vzaly za své s hospodářskou krizí na počátku 30. let. Krize obzvláště těžce postihla agrární země, které byly nuceny v rozporu se svou poliitickou orientací (Jugoslávie, Rumunsko) hledat odbytiště pro své zemědělské produkty v Německu a Itálii. Berlín využíval situace k posílení svého vlivu a cíleně zvyšoval dovoz zemědělských produktů ze zemí střední a jihovýchodní Evropy na své trhy. Základní operace, která měla zlomit vliv Francie ve střední Evropě, totiž vytvoření německo-rakouské celní unie, však mj. v důsledku iniciativy Prahy ve Společnosti národů v té době nevyšla.

Hospodářské problémy střední Evropy se pokoušel na jaře 1932 řešit francouzský Tardieuův plán, který se snažil o hospodářské a celní sblížení malodohodových států s Rakouskem a Maďarskem. Praha plán podporovala už proto, že jej inspiroval Edvard Beneš. Ztroskotal však na odporu Německa a Itálie. V hospodářské oblasti se tak ve střední Evropě profilovaly dva bloky - malodohodový a ten, který se opíral o tzv. římské protokoly. Ty byly podepsány v květnu 1934 na základě více než dva roky trvajícího hospodářského sblížení Itálie, Rakouska a Maďarska. Také Malá dohoda přistoupi-la k posilování své hospodářské role, když po uzavření Organizačního pak-tu (který měl zajistit koordinaci zahraniční politiky) vznikla v únoru 1933 tzv. Hospodářská rada, jež měla podporovat vzájemný obchod pomocí pre-ferenčních cel. Už od počátku hospodářské krize se však negativně projevo-val fakt, že Československo nebylo s to odebrat od svých spojenců dosta-tečné množství zemědělské produkce. Přitom právě Praha byla hlavním iniciátorem snah o záchranu a posílení Malé dohody, v níž Edvard Beneš spatřoval jednu z hlavních záruk proti revizi mírových smluv. V souboji s Ně-meckem o hospodářský, a tedy i politický vliv v jihovýchodní Evropě, resp. v Rumunsku a Jugoslávii, však neměla Československá republika šanci. Po politických změnách v Jugoslávii, následujících zavraždění krále Alexandra, se Bělehrad začal otevřeně orientovat na Německo a Itálii.⁵¹

Rostoucí hospodářské i politické rozpory posílily v Československu křídlo prosazující alternativní zahraniční politiku. Představovala její přede-vším část agrární strany, která nesouhlasila s orientací na zemědělské státy a požadovala jak silnější hospodářskou integraci s Německem a Rakouskem, tak i zlepšení obchodu s Polskem. Umírněnou variantou těchto koncepcí byl tzv. Hodžův plán. Po zvolení Beneše prezidentem v prosinci 1935 se sloven-ský agrárník Milan Hodža coby premiér na krátkou dobu ujal také křesla ministra zahraničí a představil návrh, který vycházel ve své podstatě z agrár-ního charakteru střední Evropy. Hodža navrhol prodávat zemědělský pře-bytek na západních trzích (zejména britském) a hospodářsky i politicky po-sílit vazby s Itálií a Velkou Británií. Takto mělo zároveň dojít k neutralizaci vlivu Berlína a Moskvy ve střední Evropě. Slovenský politik neměl čas svůj

plán řádně rozvinout, později jej však představil v rozpracované podobě ve své knize *Federace ve střední Evropě*, která vyšla v roce 1942 v Londýně a předsta-vuje jeden z nejlépe promyšlených federalizačních plánů vůbec. Hodžův plán však byl už v době svého vzniku prakticky odsouzen k nezdaru zejmé-na díky rozhodnému odporu Německa ale také Itálie.

Do ministerského křesla v Černínském paláci v Praze už v březnu 1936 usedl Kamil Krofta pokračující v Benešově politické linii. Nový ministr za-hraničí však už neměl šanci zabránit dalšímu rozpadu francouzského spoje-neckého systému a rostoucímu tlaku agresivní politiky Třetí říše. Někteří zástupci agrární strany se stále pokoušeli o prosazení své koncepce reorien-tace československé zahraniční politiky, obratu od Paříže a Moskvy a sblíže-ní s Berlínem, a jednali neoficiálně s německými zástupci. Tyto pokusy od-povídaly podobným „snahám o *appeasement* ze strany slabších a ohrožených“⁵² v celé střední a východní Evropě. Na sklonku roku 1936 ostatně s neoficiál-ními německými emisary A. Haushoferem a hrabětem M. K. Trauttmansdor-fem o možné dohodě o neutročení jednal i prezident Beneš. Vzhledem k ne-přijatelným podmínkám, které si Německo kladlo, však z této iniciativy nic konkrétního nevyšlo. Snaha československé diplomacie vzdorovat tlaku vnějších i vnitřních okolností a zajistit existenci státu nebyla úspěšná a skon-čila 29. září 1938 v Mnichově, kde o osudu první československé republiky rozhodli zástupci Německa, Itálie, Francie a Velké Británie. Na úplnou ne-závislost a samostatnost musela poté československá zahraniční politika če-kat více než 61 let.

STŘEDNÍ EVROPA - TERRA INCOGNITA?

Zkušenost Mnichova podstatně změnila perspektivu československé za-hraniční politiky. Už během druhé světové války začal prezident Beneš v lon-dýnském exilu budovat novou koncepci, která měla napříště zabránit opa-kování podobných situací a která měla postavit existenci československého státu na nových základech a nových zárukách. Koncepce, nazvaná později „politikou odčinění Mnichova“, byla poznamenána nedůvěrou k západním spojencům a přesvědčením, že jedině Sovětský svaz a jeho trvalý vliv ve střední Evropě může napříště zabránit další německé agresi proti Českoslo-vensku.

Základním stavebním kamenem nového spojení byla českosloven-sko-sovětská smlouva o přátelství a poválečné spolupráci z 12. prosince 1943, která sice verbálně na Benešovo přání zdůrazňovala souvislost se smlouvou z roku 1935, ve skutečnosti však vztah obou zemí povyšovala na základní osu československé zahraniční politiky. Beneš se sám v rozhovorech vyslovoval

pro budoucí koordinaci zahraniční politiky obou států, jednotného postupu vůči Německu a celé střední Evropě. Dále požadoval spolupráci ve vojenské a hospodářské oblasti.⁵³ Přes obavy mnohých politiků před bolševizací střední Evropy Beneš důvěřoval sovětské proklamaci zakotvené v čl. 4 smlouvy o uznání nezávislosti a suverenity ČSR a politice nevmešování.

Ačkoliv se už v roce 1944 ukázalo, že podobné proklamace a dohody zdaleka nemusí znamenat pro Prahu a Moskvu totéž, Beneš se nadále držel stanoveného kursu. Utvrzovaly jej v tom i úspěchy Rudé armády od roku 1943, které naznačovaly, že osvobození Československa přijde pravděpodobně z východu spíše než ze západu. Beneš se snažil vybudovat nový modelový vztah malého demokratického státu k SSSR. Vycházel z předpokladu, že Moskvě jde především o likvidaci německé rozpínavosti a nikoliv o přímé podřízení středoevropských států svému vlivu. Tyto naděje však nebyly vzhledem k sovětské politice posledních let příliš odůvodněné. Hovořily proti nim například zabránění pobaltských republik, východní části Polska, či sovětská agrese vůči Finsku. V Benešově příklonu k sovětskému patronátu však byly přítomny další motivy. Prezident viděl v Sovětském svazu jedinou mocnost, která má zájem na důsledném zpacifikování Německa a Maďarska. SSSR také jako první prohlásil mnichovskou dohodu za neplatnou a zdál se být hlavním spojencem československé exilové diplomacie v jejím základním požadavku obnovy předmnichovských hranic republiky. Stejně důležitá byla též shoda Kremlu a československého londýnského vedení v řešení národnostních problémů ve střední Evropě, zejména v otázce budoucího vysídlení německy mluvícího obyvatelstva.⁵⁴

Středoevropská politika československé londýnské vlády se tak dostala zcela do závislosti na vztahu k SSSR a získala tím nový obsah. Beneš nepočítal s přímým vlivem západních spojenců ve střední Evropě, ale spoléhal se, že jejich spolupráce se Sovětským svazem bude pojistkou proti jeho případným bolševizačním snahám. Exilová vláda otevřeně proklamovala své odhodlání utvářet styky se sousedy pod zorným úhlem spojenectví s Moskvou. Z toho také vyplývala rezignace na jakékoliv federalizační či integrační snahy ve středoevropském regionu, neboť by mohly být chápány jako ohrožení sovětských zájmů. „Dnes už nejsou různé alternativy – od chvíle, kdy je Rusko na druhé straně Karpat je konec s plány nějaké středoevropské federace,“ napsal prezident Beneš roce 1947.⁵⁵

Přítomna i jiná možnost poválečné podoby střední Evropy. Stejně jako za první světové války Masarykův odboj, tak i za druhé světové války Benešova vláda udržovaly styky s polskou emigrací. T. G. Masaryk několikrát uvažoval o možnosti unie mezi Československem a Polskem, což však překazily územní spory a celkově odlišné zahraničněpolitické představy. Za druhé svě-

tové války byla myšlenka úzkého sepětí obou států oživena a podporována také mj. i britskou vládou. Jejím vyvrcholením byla československo-polská deklarace z 19. ledna 1942, která navrhovala vytvoření poválečné konfederace. Tyto plány vzaly za své poté, co Moskva přerušila diplomatické vztahy s polskou londýnskou vládou a československý exil pod vedením Beneše se naopak otevřeně přiklonil k politice přátelství se SSSR.⁵⁶ I když hlavním důvodem přerušení československo-polské spolupráce byly zásadní rozdíly ve vzájemných vztazích s Moskvou, uvažovaná konfederace by zřejmě i bez nich neměla mnoho šancí na úspěch. Čechoslováci i Poláci považovali případný nadnárodní útvar za prostředek stability, míru a nezávislosti pro malé středoevropské národy. Jejich konkrétní, byť vágně formulované představy o fungování středoevropské konfederace, však prozrazovaly značné rozdíly dané tradicemi politického myšlení i konkrétní historickou situací. Československý exil uvažoval v duchu tradičních českých i slovenských představ o svobodném sdružení zcela rovnoprávných národů. Neměl tak příliš pochopení pro odlišné polské chápání vlastního, zdaleka nejpočetnějšího národa jako prvního mezi rovnými. Také geograficky se obě strany poněkud rozcházelely, neboť každá z nich svůj vlastní stát považovala za skutečné duchovní (v československém případě) mocenské (v případě polském), a zeměpisné centrum uvažované konfederace.

Vážné problémy s československou orientací na Moskvu se však začaly objevovat už po dobytí území Podkarpatské Rusi sovětskou armádou. Beneš souhlasil, aby se v případě, že tomu bude odpovídat vůle obyvatel, tato část republiky přičlenila k Sovětskému svazu. Rudá armáda, resp. NKVD však neponechaly nic náhodě a začaly připravovat zmanipulované volby do místních sovětů, které měly zajistit proklamaci vůle připojení k sovětské Ukrajině. Zároveň znemožňovaly práci ministru československé vlády F. Němcovi i vojenskému veliteli A. Hasalovi. Neshoda ohledně Podkarpatské Rusi poněkud zkalila československo-sovětské vztahy. Beneš, který se obával jakékoliv změny předmnichovských hranic republiky, požadoval, aby se ke konečnému řešení přistoupilo až v době po skončení války. Stalin s tím navenek souhlasil, současně však na Podkarpatské Rusi ponechal volnou ruku tajné službě a místním komunistům, kteří pokračovali v agitaci pro připojení území k SSSR. Na počátku roku 1945 již nestála otázka zda, nýbrž pouze kdy k připojení dojde.

Zároven se změnou postoje vůči Moskvě vycházel Beneš vsříc také československým komunistům. Při rozhovorech v Moskvě roku 1943 nic nenamítal na Gottwaldovy názory o budoucím „velikém revolučním posunu doleva“ a „zjevně socialistické většině“ umožněné „velikou porážkou ... dřívějšího pravého bloku“ (tj. agrárníků, národních demokratů a živnostníků). Vyslovil též souhlas s koncepcí „národní fronty“, kterou utvoří vládní strany

s jednotným programem.⁵⁷ Jasně se tak otevírala cesta k modelu omezené pluralitní demokracie, jejíž později komunisté dovedně zneužili při své cestě k mocenskému monopolu. Nebyla to však československá zvláštnost, posun celého politického spektra doleva a zákaz „zprofanovaných“ pravicových stran byl obecným jevem v celé střední a východní Evropě.⁵⁸

Z dnešního pohledu je zřejmé, že základní předpoklady Benešovy válečné a poválečné diplomacie byly iluzí. Beneš vždy zdůrazňoval, že budoucí mírové uspořádání bude trvalé jen v případě soustavné a vstřícné spolupráce mezi Západem a Východem. Zároveň věřil v možnost koexistence obou společenských systémů, sovětského revolučně komunistického a západní liberální demokracie. Tento názor vyplýval z jeho přesvědčení, že sovětský režim prochází zásadní přeměnou, kterou je možné charakterizovat jako demokratizační a nacionalizační (mluvil o novém sovětském patriotismu). Beneš, sám socialista, byl také přesvědčen o postupném a všeobecném přiklonění Západu k socialismu a tedy i celkovém sblížení hodnot i společenských institucí obou stran.⁵⁹

Přání trvalého míru bylo v případě prezidenta Beneše otcem myšlenky o nezbytnosti spolupráce mezi Východem a Západem. Už od posledních měsíců války, kdy se na pozadí vojenských operací proti Německu stále intenzivněji bojovalo za budoucí uspořádání světa, se vyhlídka spolupráce západních Spojenců se Sověty ukazovaly jako značně problematické. Nejpozději od poloviny roku 1947 byla Evropa rozdělena do dvou bloků a Československu připadlo místo v sovětské sféře vlivu. Poválečná československá diplomacie spolu s aktivitou domácích komunistů však tomuto řešení dlužily cestu.

Pokus o obnovu samostatného postavení československé politiky ve střední Evropě definitivně skončil únorovým komunistickým převratem v roce 1948. Praha na nátlak Moskvy rychle normalizovala vztahy se svými sousedy, což neznamená, že tím byly vyřešeny vzájemné problémy. V některých případech lze hovořit spíše o jejich zmrzačení. Už na jaře 1947 byla podepsána smlouva s Polskem, která arbitráž sovětského patrona ukončila spor o Těšínsko ve prospěch Československa. Po zastavení přesídlovacích akcí, postihujících maďarskou menšinu na Slovensku, byla v dubnu 1948 uzavřena smlouva s Maďarskem. Po rychlém uznání NDR se začaly urovnávat vztahy s východním Berlínem, což dostalo oficiální podobu v mezistátní dohodě z června 1950. V prosinci 1955 uznala ČSR pokračující neutralitu Rakouska, což bylo předstupněm pro normalizaci vzájemného poměru. Pouze hranice se Spolkovou republikou, už proto, že byla západní hranicí sovětského bloku, zůstala čarou dělicí od sebe dvě zneprátené strany.

Praha však nezůstala zcela pasivní figurkou na šachovnici mezinárodní politiky, neboť jí připadla důležitá úloha prostředníka mezi Moskvou a po-

tenciálními spojení v zemích Západu a Třetího světa. Zejména po založení Varšavského paktu v květnu 1955 se zvýšila nejen hospodářská, ale i politická angažovanost ČSR především ve státech Latinské Ameriky a Blízkého východu.⁶⁰ Z československých peněz byla finančně podporována a často vybrojována řada „anti-imerialistických“ organizací a hnutí. Na celkových nákladech rozvojové pomoci se Praha v souhrnu sovětských závazků podílela zhruba 20 %, což představovalo zhruba polovinu sumy všech lidově demokratických republik. Svůj odraz našla tato aktivita i v počtu studentů z rozvojových zemí studujících na českých a slovenských vysokých školách, kde byla ČSR na druhém místě za Sovětským svazem.⁶¹

Avšak stejně jako v případě aktivního přístupu Prahy k tzv. Rapackého plánu, v němž Polsko v roce 1957 navrhovalo vytvoření bezjaderného pásma ve střední Evropě, a dalších mírových iniciativ, ani politika rozvojové pomoci nevycházela z vlastní iniciativy československé diplomacie a byla závislá výhradně na politické látce, která se šla v Moskvě. Jakékoliv koncepce vlastní československé stredoevropské politiky, natož pak jejich realizace nepřipadaly v úvahu. Ostatně střední Evropa coby samostatný region nejenom zmizela z mapy, ale přestala existovat i jako představa v hlavách zahraničně-politických plánovačů poté, co se starý kontinent začal striktně dělit na Západ a Východ.

Na tomto stavu nic nezměnila snaha reformního vedení československých komunistů po lednu 1968 o „vlastní tvář“ československé zahraniční politiky, jež „neměla být pouhým zrcadlovým odrazem či ozvěnou politiky sovětské“. Tento úmysl byl ostatně v průběhu Pražského jara zatlačován do pozadí hlavním úkolem zahraniční politiky československého státu v té době a tím bylo „upevňování jednoty se spojenci (tj. členy Varšavské smlouvy – M. K.) jako prostředek odstraňování jejich nedůvěry k reformě“.⁶² Obdobně „nová“ politika normalizačního Československa vůči SRN na počátku 70. let nebyla v žádném případě výrazem samostatnějšího přístupu Prahy k sousedům ve střední Evropě. Mnohem spíše byla zpožděnou a Sovětským svazem posvěcenou reakcí na obrat v zahraniční politice Spolkové republiky.⁶³

ZNOVUZROZENÍ STŘEDNÍ EVROPY Z HLUBIN REALSOCIALISMU

Myšlenka střední Evropy jako svébytného regionu definovaného nejruznějšími způsoby a podle rozličných pravidel zažila svou intelektuální renesanci ve druhé polovině 80. let. Diskusi o střední Evropě jako dějinném a kulturním fenoménu podnítil slavný článek Milana Kundera „Tragédie střední Evropy“, který vyšel poprvé v *The New York Review of Books* v dubnu 1984. Do debaty se zapojil široký okruh lidí od spisovatelů přes literární vědce,

politology a historiky až po politiky na Západě i na Východě, resp. ve středoevropských státech pod komunistickou nadvládou. Svůj ohlas našlo téma také v husákovském Československu, a to stejně jako v Polsku či v Maďarsku výhradně na poli neoficiální kultury, samizdatu a v řadách emigrace.

V diskusi o střední Evropě lze rozlišit dvě úrovně: mezinárodní, která se odehrávala na stránkách prestižních kulturně-politických časopisů a deníků, a národní, která především v Československu, Maďarsku a Polsku navazovala na podněty zvenců, zároveň však dodávala ústřednímu tématu výživnou látku národních dějin. Tím se však nezřídka od svého mezinárodního původu poněkud oddělila a žila svým vlastním životem. V případě Československa, resp. v českém kulturním podzemí, se otázka střední Evropy prolomila s jinými diskusemi, vedenými v disentu, které opět potvrdily, že jakékoliv české uvažování o střední Evropě implicitně zahrnuje otázky charakteru národních dějin a jejich interpretací.

První z nich byla debata o česko-německých vztazích, která začala sporem nezávislých českých historiků o odsunu sudetských Němců v letech 1945–47. Počátky zájmu o tuto otázku soudobých dějin, dosud nahrazovaných ideologickým schematismem, bylo možné pozorovat už ve druhé polovině 60. let, kdy se o odsunu začalo veřejně diskutovat.⁶⁴ Srpen 1968 výzkum tohoto tématu znemožnil stejně jako diskusi, která znovu ožila o deset let později na stránkách samizdatu a v exilových periodikách. Hlas volajícího (či spíše provokujícího) na poušti, který rozničil spor o zásadní morální téma českých soudobých dějin, patřil Slováku Jánovi Mlynárikovi (*Danubius*). Podle Milana Otáhalu se v diskusi mísily dva základní přístupy. První, který lze nazvat „odborným“, spočíval ve snaze dobrat se na základě důkladné znalosti faktů vysvětlení příčin odsunu. Druhý, „morální“ se snažil postihnout především politicko-morální odpovědnost a důsledky pro český národ.⁶⁵ Po listopadu 1989 někteří historici z disentu, ale i mimo něj, pokračovali tentokrát už na oficiální úrovni česko-německé komise historiků v diskusi a podnětovali další výzkum v této oblasti.⁶⁶

Druhým diskutovaným tématem byla otázka „bílých míst“ českých dějin. Podnětem k této debatě se stal dokument Charty 77 č. 11 z roku 1984, kritizující politiku „velkého zapomnění“, již se komunistická moc snažila manipulovat s dějinnou pamětí národa. Dokument se zabýval výslovně stavem české historiografie a manipulací s českými dějinami, Slovensko ponechával stranou. Podle tvůrců textu redukovala komunistická historiografie národní dějiny na základní fakta z politických a ekonomických dějin a zcela ignorovala širokou oblast kultury a náboženství. Katolická církev se v soudobém komunistickém dějepiscetví neoprávněně jevila jako zásadně zpátečnická instituce stejně tak Habsburkové jako „vždy negativní, vždy reakční“. Naproti tomu se zdůrazňovalo husitství jako tzv. první krize feudalismu, bylo však

podle chartistů vykládáno ve sterilní a zideoologizované podobě. Dokument „Právo na dějiny“ proto vedle všeobecného apelu za uchování dějinné paměti vytyčil jakési ústřední body alternativního přístupu k dějinám – tematicky to bylo přehodnocení role katolické církve a rakouské monarchie, metodologicky oživení pojmu střední Evropy spolu s důrazem na komparativní a interdisciplinární perspektivu při zpracování českých dějin.⁶⁷

Po vydání chartistického dokumentu se kritické přehodnocení českého pohledu na habsburskou monarchii a zpochybnění jejího jednoznačně negativního obrazu stalo tématem polemiky na stránkách samizdatových časopisů *Střední Evropa* (založeného v roce 1984) a *Svědectví*. Samotná debata o střední Evropě vyvolaná zvencí eseje Milana Kundery tak splynula s diskusí o česko-německých vztazích a o rozporu „mezi katolickým a protesantsko-národním dějepiscetvím“, v nichž se jeví „Střední Evropa“ jako historiografický požadavek. Střední Evropa je jak historickou oblastí, v níž se odehrávaly dějiny česko-německých vztahů, tak i rámcem, v němž katolický pohled na dějiny nepostrádá smyslu.⁶⁸

Kunderova *The Tragedy of Central Europe* byla do češtiny přeložena pod názvem lépe vystihujícím její hlavní myšlenku – *Únos Západu*.⁶⁹ Kundera se v eseji pokusil definovat střední Evropu na pozadí dobově univerzální dichotomické konstrukce evropského světa, která od sebe oddělovala Západ a Východ. Jádrem jeho přístupu spočívalo ve znovuoživení specifických kvalit regionu, který si západní svět zvykl považovat za takřka přirozenou součást sovětského bloku.

Západ a Východ se podle Kundery vyvíjely po staletí odděleně. Jedna část „zeměpisné Evropy“, zastřešená jednotnou organizační katolické církve, pěstovala tradici antického Říma, zatímco druhá tkvěla pevně v tradicích Byzance, přenášeny ortodoxním křesťanstvím. Střední Evropa, jinak také východní část Západu, vždy náležela k římsko-latinské kulturní sféře a teprve politický vývoj po roce 1945 ji symbolicky posunul na Východ. Zatímco východní hranice střední Evropy je tedy vymezena tisíciletým kulturním vývojem, západní hranice odpovídá pouhým čtyřiceti letům převládajícího vlivu Sovětského svazu. Poválečná změna ve střední Evropě je tak pro Kunderu více než politickou katastrofou, je útokem na civilizační základy středoevropských národů. Ty se snaží zachovat si západní charakter své kultury. Proto také hraje kultura a historická paměť podle autora tak významnou roli ve všech zdejších protikomunistických revoltech.

„Střední Evropa není stát. Je to kultura nebo osud. Její hranice jsou imaginární a je třeba je znovu vytyčovat v každé nové historické době,“ psal Kundera. V jeho přístupu je patrný ahistorismus, zdůrazňující fatálnost a osudovost středoevropských dějin. S podobnou myšlenkou se u Kundery v jeho úvaze o „českém údělu“ setkáváme už v období „úctování“ po srpnové

invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa. Tehdy však v polemice s Václavem Havlem obhajoval cíle Pražského jara, které chtělo „ukázat, jaké nesmírné demokratické možnosti leží dosud ladem v socialistickém společenském projektu, a ukázat, že tyto možnosti lze rozvinout jen tehdy, uvolní-li se plně politická svěbytnost jednotlivého národa.“⁷¹ O patnáct let později o socialismu nehovořil, zato se ptal v duchu proslulé Solženicynovy otázky po původu současné podoby komunismu a jeho sepětí s ruskými dějinami. Na rozdíl od svého ruského předchůdce však konstatoval, že ze středoevropské perspektivy se komunismus jeví více jako naplnění dějin Ruska s jeho „centralistickými tendencemi a imperiálními sny“, než jako jejich přepření. Odtud zbyval už jen krok k definitivnímu a v rámci zmíněné západovýchodní dichotomie logickému dokončení duálního modelu. „Totální ruská civilizace je totiž popřením moderního Západu, Západu vytvořeného před čtyřmi staletími, na úsvitě moderního věku, věku založeného na autoritě myšlení, individuálního pochybování a umělecké tvorbě, vyjadřující jeho jedinečnost.“⁷²

Kundera byl za svůj esej kritizován z mnoha stran. Jak v československém kulturním podzemí, tak v exilu i na mezinárodní úrovni byl odmítán jeho přístup vylučující Rusko z evropské civilizace. Ozvali se historici, kteří poukazovali na překrucování historických faktů, upozorňovali na kulturní dualismus národů střední Evropy, který je obdobou sporu západníků a slavjanofilů v ruských poměrech. Připomínali celkové kulturní zaostávání periferie a tedy i střední Evropy za západním centrem, kdy se Rusko jeví pouze o jednu fázi dále od Západu než střední Evropa. Především však kritizovali chybnou kauzalitu v Kunderově příběhu střední Evropy. „Úpadek středoevropských států ... nezahájila invaze ruských barbarů z východu, kteří v Kunderově živém popisu připomínají spíše legendární mongolské hordy, ale Hitlerova invaze opačným směrem, která ji časově předcházela.“⁷³ Kundera se také podle kritiků nezamyslel nad původem komunismu, pod čímž si *de facto* představoval marxismus-leninismus. Avšak „komunismus jako doktrína byl vypěstován na Západě, vyspekulován v Německu, vycvičen v bojovnosti ve francouzských revolucích, uložen do regálu v Knihovně Britského muzea“ a stejně tak i Leninův „ideologický akcent pocházel z Paříže, Londýna a Curychu“ a nikoliv z domácích ruských kořenů.⁷⁴

Přes tyto výhrady to byl právě Kundera, kdo určil směr „české“ středoevropské diskuse a do jisté míry vytyčil její hranice. Provokativnost jeho eseje, který narušoval schematický pohled na středoevropské socialistické státy jako pevnou součást sovětského bloku, splnila svůj účel a zařadila střední Evropu nejen na pořad intelektuálních aktivit jako byly konference, sborníky, knihy apod., ale vnesla je i do představ politických elit zvláště v zemích s tradičním vztahem ke středoevropskému prostoru jako např. v Rakousku a Itálii.⁷⁵

Kunderova střední Evropa jako protest proti zvěcnému politickému rozdělení Evropy vyjadřovala pocity „malých“ národů mezi Německem a Ruskem a zároveň svým kulturně historickým vymezením mohla oslovit západní obecenstvo. Právě toto široké vymezení však současně umožnilo, aby se debata o střední Evropě úspěšně rozvinula mezi disidenty v zemích východního bloku. I když by si tehdy nikdo nedovolil převést své představy z obecné kulturní roviny do podoby praktického politického plánu, pokud by nechtěl být označen za bláhového snílka a fantasta, výsledky diskuse, tedy především pojetí střední Evropy jako prostoru společných kulturních hodnot a do jisté míry i politických zájmů, měly později přímý vliv na československou polistopadovou zahraniční politiku.

Maďarské pojetí střední Evropy

Eva Irmanová

Maďarské politické a kulturní myšlení váže k myšlence spolupráce národů středovýchodní Evropy tradiční nostalgii. V okruhu časopisu *Nyugat* (Západ) měla v prvních desetiletích 20. století myšlenka solidarity a vzájemné odkázanosti malých národů středovýchodní Evropy vždy velmi silný ohlas. Strategii, stavějící na vzájemném usmíření a solidaritě, představovali takoví spisovatelé a myslitelé jako Attila József, Gyula Illyés, slovenský Zoltán Fábry a s největší myšlenkovou silou László Németh. Politická praxe však byla jiná a různé plány na usmíření a spolupráci doposud vždy ztroskotaly. Historicky se opakující jevy lze vysvětlovat různými způsoby. Například tak, že „soukojencství“ zdejších národů je vlastně živý mýtus, který vždy předstával jen poražení politici nebo intelektuální snílci, zatímco skuteční státníci v téže době nemilosrdně uplatňovali politiku vlastních zájmů vůči jiným národům, v níž jakékoli pochopení a velkorysost chyběly. Nebo tak, že na vzájem protichůdné zájmy velmocí, využívající principu *divide et impera*, uskutěnění těchto plánů zabránily.¹ Tuto komplikovanou záležitost se pokusíme objasnit v následujících částech naší úvahy.

Pro Maďarsko, maďarské politické myšlení i celou maďarskou společnost znamená zapojení do evropských integračních procesů novou naději na vyřešení dvou determinujících otázek, které byly pocítovány jako klíčové a strategické po celé období maďarských dějin 19. a 20. století: otázky modernizace jako civilizační přeměny, spojované s „návratem do Evropy“, resp. s hledáním a nacházením místa Maďarska v Evropě, a spolu s tím otázky „obraný maďarství“. Od historického obratu 1989–90 je maďarská politika určová-

na třemi velkými prioritami - integrací do Evropy a jejích ekonomických a bezpečnostních struktur, vytvořením dobrých vztahů se sousedy a snahou o ochranu maďarské menšiny za hranicemi. Tyto priority nezpochybnila ani jediná vláda, která byla po změně režimu u moci, odlišnosti mezi nimi se objevily nanejvýš v jednotlivých akcentech. Živá v maďarském politickém myšlení zůstala i myšlenka středoevropské spolupráce, o čemž svědčí maďarská iniciativa a angažovanost v procesu vzniku tzv. visegrádského uskupení.

OSUDY LIBERÁLNÍ REFLEXE V MNOHO NÁRODNÍM PROSTŘEDÍ

Hledání jednotlivých modelů možného uspořádání rozporů mezi národní a územně správní jednotou ve střední a jihovýchodní Evropě zahrnuje také maďarská reflexe střední Evropy. Historické Uhry jako mnohonárodnostní stát stejně jako posttrianonské Maďarsko se svou více než třímilionovou maďarskou menšinou, žijící mimo hranice státu, poskytují vhodný rámec pro představení zkoumaného problému v celé jeho mnohostranosti, šíři a složitosti. Podstatná je otázka, proč žádá z navrhovaných nebo i realizovaných koncepcí územně právního a státoprávního uspořádání prostoru střední a jihovýchodní Evropy, které se v uherském prostoru objevily, nedokázala uspokojivě vyřešit vztah mezi národem, národností a samostatným státem.

Při hledání odpovědí na tyto otázky se setkáváme se dvěma specifickými jevy, procházejícími celým problémem, a to percepcí tzv. maďarství celou maďarskou společností a fenoménem menšin, resp. vztahem maďarské společnosti k národnostním menšinám. Tyto jevy spolu úzce souvisejí, vzájemně se ovlivňují a podmiňují. Je zároveň příznačné, že se neobjevují pouze po dobu existence mnohonárodnostních Uher, ale že, v modifikované podobě, byly alfou a omegou zahraniční i vnitřní politiky trianonského Maďarska.

Pojem „maďarství“ (*magyaraság*) se v maďarském společenském a politickém myšlení objevuje ve dvou rovinách. Na jedné straně je chápán jako synonymum pro Maďary jako příslušníky maďarského národa, na druhé straně slouží i jako souhrnné pojmenování specifických duchovních kvalit tohoto národa, jeho jazyka a kulturních a historických tradic. V myšlení maďarské společnosti jsou pak obě tyto roviny často směřovány. Vztah k maďarství determinoval celou maďarskou společnost a její politické elity takřka dvě stiletí a ovlivňoval nejen její vymezování se vůči ostatním národům a hledání svého místa v Evropě, ale i vnímání vlastního osudu a historického údělu. Fenomén maďarství kontinuálně působil v politických teoriích i praxi maďarských elit napříč politickým spektrem. Nutnost vyrovnat se s ním představovala (a dodnes představuje) morální imperativ pro všechny relevantní síly maďarské společnosti.

Paralelně s prosazováním národní maďarské identity, která byla spojována zároveň s tradicí zemského patriotismu, vznikala národní identita nemadarských etnických skupin, která se opírala pouze o etnické parametry. Tyto dva procesy se dostaly do střetu, který podstatným způsobem ovlivnil společenskopolitické dění v Uhrách. Vztah maďarské společnosti a jejích politických elit k nemadarským národnostem Uher, projevující se jak v národnostní politice, tak ve všech politických koncepcích na přebudování státu, se stal katalyzátorem dalšího politického vývoje v celém regionu.

Úvahám o vyřešení konfliktu mezi centralizovanou monarchií a vnitřní veřejnoprávní strukturou Uher a zároveň emancipačními požadavky národnostních hnutí se nemohl vyhnout žádný odpovědný a realisticky uvažující maďarský politik. Teoretických řešení tohoto stále napjatějšího vztahu bylo několik. Jedním z nich bylo veřejnoprávní rozdělení státního území na etnickém základě, představa federativního uspořádání na způsob švýcarských kantonů, či jak to formuloval Oszkár Jászi na podzim 1918, *helvétizace* země. Odpovídající přestavba národnostní struktury monarchie a uvnitř ní historických Uher však zůstávala neřešitelným dilematem - každý požadavek na národní, národnostní autonomii a federaci ztroskotat.

Federalizace Uher podle národností byla poprvé formulována v ústavních plánech maďarských jakobínů, kteří se pokusili řešit jak národnostní otázku, tak vztah k Habsburkům na základě myšlenky národního sebeurčení. Jejich cílem bylo vytvořit z Uher federativní republiku na základě demokracie a rovnoprávnosti všech národů Uher. V Martinovicově návrhu ústavy uherské federativní republiky z roku 1793 se uvádělo, že plánovaná federace národů Uher by zahrnovala kromě maďarské části Uher jako samostatné celky také provincie ilyrskou, slovenskou a rumunskou. Tento pokus poprvé reflektoval národnostní strukturu Uher, tedy i základní otázku vztahu mezi maďarskou a nemadarskou, tj. většinovou a menšinovou společností včetně problému jazykové a politické a vojenské rovnoprávnosti. Jako základ fungování federace stanovil početní a zastupitelský poměr podle regionů, což samo o sobě představovalo problém, neboť děličí čáry mezi jednotlivými etniky nebyly zřetelné. To v Martinovicových federativních předstávách znamenalo i největší teoretické úskalí. Vinou tragického konce jakobínského hnutí tento dobový politický programový dokument maďarského federalismu na dlouhou dobu upadl zcela do zapomnění.² Myšlenka federalismu se pak objevila až v předstávách směřujících k usmíření militantních nacionalistických postojů a programů, stavějících navzájem proti sobě národní revoluce v Uhrách.

Po porážce revoluce v roce 1848 měla představa federativní konstrukce monarchie, která byla částečně postavena na autonomii národního charakteru, plnit i politickou úlohu - postavit nemadarské národy Uher, které pro-

jevovaly stále nepřátelstější postoj vůči neměnnému maďarskému názoru na udržení integrity Uher, otevřeně proti maďarské revoluci. Jestliže vedení maďarské revoluce si v průběhu roku 1848 namlouvalo, že za autonomními požadavky uherských nemaďarských národních společností stály výhradně provokace ze strany Vídně, nejpozději na jaře 1849 muselo uznat historicky zcela novou kvalitu národní emancipace Srbů a Rumunů. Nicméně ani usnesení segedínského parlamentu z 28. července 1849, který přijal národnostní zákon zabezpečující „svobodný národní rozvoj každé národnosti“, ani plány na maďarsko-rumunské usmíření v tzv. Pacifikačním projektu federativní charakter neměly, nebo jen v nepatrné míře. K němu se snažil přihlížet plán ústavy, který Kossuth připravoval až v emigraci.³

Kossuth až do porážky bojů za svobodu v roce 1849 zastával názor, že Uhry „nelze podle jazyků ani dělit ani řídit, pokud nechceme zemi rozdrobit“. Ústupkům, které by vedly k vnitřní federalizaci Uher, oponoval z principiálních důvodů. Tuto „abstraktní ideu“ považoval za zcela absurdní a odmítal ji s odůvodněním, že život státu nelze organizovat na základě absolutizace národnostního principu, protože pak by nemohlo fungovat řízení státu.⁴ Emigrant Kossuth pak ve svém plánu ústavy navrhoval model, kde by emancipace národností byla zabezpečena vybudováním jednojazyčných žup (podle možností), neomezeným uplatněním obecní a župní samosprávy jakož i maximálním zabezpečením společenství práv národností.⁵ Kossuth tak, nevzdávaje se principu politické integrity země, formuloval jednu z možností národnostní politiky mnohonárodnostní monarchie, a to samosprávný model na základě principu individuality; jedincům a obcím uvnitř země poskytoval dalekosáhlá samosprávná práva, ale přitom upozorňoval na nebezpečí územní autonomie a příznání kolektivních práv, protože „přirozeným pudem všech národů je, aby všechny své členy zasadil do vlastního národnostního státu, ... tyto zvláštní provincie by se po delším či kratším zápase odtrhly od země a staly se součástí sousedního státu“. V roce 1859, s úmyslem získat podporu nemaďarských národností, připravil Kossuth novou variantu ústavy pod názvem Návrh budoucí politické struktury Uher s ohledem na řešení národnostní otázky, do něhož jako maximální ústupek zahrnul právo Chorvatska na úplné oddělení a v případě sedmihradských Rumunů a jihouherských Srbů právo na autonomii. Zároveň však zcela vyloučil možnost vnitřní federalizace vlastních Uher. O tři roky později byl zveřejněn Kossuthův návrh Dunajské konfederace.⁷ Podle tohoto plánu měly konfederaci tvořit Uhry, Chorvatsko, Srbsko a rumunská knížectví a společně se podílet na řízení zahraničních věcí, vojenství a financí.

Myšlenka konfederace se znovu objevovala za okolností, kdy se politická situace v Evropě opět dostávala do krize a, což vytvářelo naději, že může dojít k novému uspořádání Podunají. Pro praktickou realizaci plánu Dunaj-

ské konfederace však chyběly základní podmínky a naopak se objevovaly další překážky. Předpokladem uskutečnění této myšlenky byla totiž likvidace habsburské monarchie, současně však dohoda, týkající se národnostních a územních požadavků mezi zainteresovanými stranami, nebyla možná; kromě toho politické cíle jednotlivých národních hnutí směřovaly jinam. Maďaři, Slované a Rumuni se zabývali myšlenkou společného soustátí jen jako náhradním řešením do té doby, dokud nebyli schopni najít jinou cestu pro dosažení svých národních cílů a dokud považovali za nutné hledat vzájemnou podporu proti vnějšímu nebezpečí. Konfederace vyžadovala od všech zainteresovaných stran jistou míru ústupků, v Podunají se však už střetávalo několik hnutí s vlastními národnostními a politickými požadavky. Jednotlivá národnostní společenství se nechtěla zříci své národnostní suverenity, a na těch územích, která požadovala pro vlastní národ, si přála zřídit nezávislé národní státy.

Maďarská politická elita přijala plán konfederace v lepším případě rozpačitě, převážně však odmítavě. Nejen konzervativci, ale i reformisté se zalekli myšlenky, že budoucí vývoj národů může zpochybnit územní jednotu státu. Po roce 1848 se zrodilo dilema, zda vůbec je revoluce schopna prospět maďarství. Historik László Szalay vyjádřil v roce 1853 svou úzkost z toho, že od budoucí revoluce si mohou slibovat prospěch jen jiné národy a národnosti. „Když vypukne nyní revoluce, ta nebude pomáhat Maďarům zpět do sedla: supremacie připadne Slovanům. Spolkové demokratické státy středního a dolního Podunají v tomto století a myslím, že ani v budoucnu, lidské oko jen tak nespasí.“⁸ Jediným politickým představitelem, který byl ochoten pro budoucnost Uher obětovat jejich historické právo a přistoupit i na federaci, byl Kossuthův diplomat v emigraci László Teleki.

Myšlenka vnitřní federalizace, spočívající na systému národnostních autonomií, byla společnou ideou nemaďarských národních hnutí v Uhrách. V maďarském politickém myšlení i praxi po roce 1867 se federalismus měnil ve ztracenou ideu, přestával být slučitelný s představou jednotného uherského politického národa stejně jako se základními principy maďarské ústavy, zaručujícími územní integritu země. Antagonismus jednotného politického národa a federalisticky pojaté národní emancipace definoval dle národnostního zákona z roku 1868 ideolog maďarského liberálního nacionalismu Gustáv Beksics: „Preambule tohoto zákona, která z Rumunů (Valachů), považovaných předtím za párie, učinila rovnoprávné členy maďarského národa, už principiálně vyloučila jakoukoli federativní snahu ... Beksics byl přesvědčen, že v Uhrách pro federaci neexistují historické, jazykové ani kulturní a politické podmínky.“⁹

Národnostní zákon z roku 1868 vyjadřoval ještě názory posledních velkých postav maďarské liberální a reformní generace. Byl to právní předpis

platný po celé období dualismu, za nímž se však skrývaly různé politické názory. Vedle pojetí, založeného na principu všeobecné rovnoprávnosti, která náleží jednotlivci na základě přirozeného práva, se téměř paralelně objevují direktivny požadující v zájmu zabezpečení, udržení a posílení maďarství zesílení státního intervencionismu a centralizace. Národnosti samy na zákon od samého počátku útočily, protože garantovaná práva považovaly za nedostačující a odvolávajíce se na své programy, spatřovaly vyřešení národnostní otázky ve vybudování národních autonomních území a v aplikaci kolektivních práv. Na počátku století se však v národnostních programech objevují nové rysy. Na jedné straně je požadována realizace dříve tak kritizovaného národnostního zákona, na druhé straně pak se v programech začínají objevovat požadavky práv na politické svobody, zavedení sociálních opatření atd.

Novému promyšlení základů spoluzití Maďarů a Nemadaru se věnoval Oszkár Jászi, vůdčí osobnost maďarského liberálního radikalismu. Oproti tradiční oficiální myšlence jednotného národa hledal svůj vlastní model, který vycházel z demokratického řešení národnostní otázky. Jeho představy, týkající se vyřešení tohoto problému, procházely však významnou modifikací. Jászi zpočátku vycházel z jednoty maďarského (uherského) státu a národnostní krivdy se snažil napravovat uvnitř tohoto společenství. „Národnostní otázku musí vyřešit maďarská demokracie na základě svých vlastních zdrojů bez územního rozdělení země,“ napsal v roce 1909.¹⁰ Základní myšlenky vztahující se k tomuto tématu jsou shrnuty v monografii *A nemzetiség kérdése* (Vývoj národnostní otázky a národnostní otázka) z roku 1912. V tomto svém díle vyjádřil nejpodrobněji, jak pohlíží na vztah demokracie Uher a domácích národnostních hnutí. Národní citění a národní myšlenka je v jeho očích v první řadě prostředek mobilizující masy a jako krajní cíl na cestě dosažení společenských změn. Zdtůrazněním národní myšlenky Jászi – v rozporu s většinou svých současníků – chtěl národy v Uhrách demokratizovat, nikoli maďarizovat. Nicméně i on v tomto období vyznával hlavní úlohu maďarství v Karpatské kotlině, a jeho pojetí z tohoto hlediska byla jen zdvořileji formulovaná maďarská supremacie, zastávaná maďarskými politickými elitami. Upozorňuje sice, že vypořádání se s národnostní otázkou je z hlediska budoucnosti mnohonárodnostních Uher klíčovou záležitostí, ale v silicím národnostním hnutí hlavní nebezpečí pro budoucnost jednotného státu ještě nevidí. Jeho snahou je přesvědčit přívržence hospodářského a společenského pokroku, že v boji proti domácímu „feudalismu“ jsou nezbytnými spojenci právě utlačované národnosti masy, které je třeba získat především tolerantnější národnostní politikou. Tyto politické představy spojil se svou vizí mírového soužití a integrace národů přesahující historické hranice, s představou vytvoření jakýchsi Evropských spojených národů, k nimž podle něj vede cesta především rozvíjením národních kultur.

Z toho pak vyvozuje, že široké zabezpečení menšinových práv povede zároveň k úplné integraci národností Uher.¹¹

V letech první světové války se Jászi stále usilovněji zabýval hledáním dohody s národnostmi, vyhovující všem stranám a v souvislosti s tím i hledáním co možná nejvíce odpovídajícího způsobu podunajské integrace. Svoje myšlenky, týkající se této problematiky, však nakonec zveřejnil až v říjnu 1918, tedy v době, kdy se historické rámce regionu zhroutily, v práci *A monarchia jövője – a dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* (Budoucnost monarchie – pád dualismu a Podunajské spojené státy). Tuto Jásziho koncepci je možno považovat za alternativu uspořádání, které bylo posléze kodifikováno trianonskou mírovou smlouvou; nikdy však nedospěla až k návrhům sloužícím jako podklad vážného jednání.

Jászi byl stále intenzivněji přesvědčen, že národnostní problémy Podunají je možno vyřešit vytvořením společenství států, uspořádaným na demokratickém základě, v němž by byla v rámci nových státních útvarů zabezpečena účinná ochrana národnostních menšin a jejichž organická kooperace by znemožňovala nová vzájemná střetávání. Zároveň předpokládal, že tato nově vytvořená federace by mohla být v souladu i s integračním procesem podporovaným velmocemi. Ani v této koncepci však Jászi princip územní integrity Uher neopustil a otázku vnitřní federalizace země obešel, či přinejmenší vzato odsunul ji jako nepotřebnou. Svůj program v tomto ohledu formuloval zcela jasně. Podle něj „je žádoucí a je si přát vznik nových národních států všude tam, kde k tomu jsou územní, populační a mravní předpoklady“, což pak vázal na splnění tří kritérií – přítomnost vhodných materiálních a kulturních zdrojů s ohledem na samostatnou národní existenci, vyřešení národnostní otázky tak, aby nevznikly nové a ještě vážnější problémy, a konečně stav, kdy nově vzniklé národní státy nebudou v rozporu s takovými starými státnostmi, které kulturní a hospodářský vývoj zabezpečují lépe.¹² V rámci těchto národnostních snah uznává sice Jászi právo na sebeurčení, to ovšem v pojetí radikálů neznamenal v podstatě nic jiného než právo na zabezpečení autonomního vývoje. Například jeden z bodů provolání „K lidu Maďarska“ (*A Magyarországnéphez*) z 26. října 1918 říká „že je třeba bez průtahů zabezpečit právo národů na sebeurčení pro národy nemadarského původu, žijící v zemi, ve smyslu wilsonovských principů, a to s vědomím toho, že integritu Uher tyto principy nejen neohroží, ale naopak postaví na bezpečnější základ“.¹³

Přihlášení se k wilsonovským principům, národnostní program, napravující národnostní krivdy uskutečněním dobré veřejné správy, jako náplň koncepce Východního Švýcarska, to vše ve své podstatě sloužilo jednomu cíli – v demokraticky organizovaném Maďarsku vybudovat a zaručit co nejúplnější rovnoprávnost těch národů, které podle Jásziho kritérií ještě nejsou

ve stavu, kdy by mohly vytvořit stát samostatný. V souladu s těmito tezemi formuloval pak Jászi plán Podunajských spojených států. Tato koncepce představovala integraci pěti národů, odpovídajících Jásziho kritériím o vytvoření státu, a zahrnovala území Maďarska (Uher), Rakouska, Česka, Polska a Illyrie, tj. území jižních Slovanů. Tyto státy by byly navzájem v úzkých vztazích na základě úplné celní unie, společné obrany a společné zahraniční politiky. Cílem unie podle Jásziho představ byla ochrana hospodářské, kulturní a politické životaschopnosti navzájem na sebe odkázaných malých středoevropských států jakož i vytvoření vhodných rámců pro vyřešení národnostních problémů. Teprve na přelomu roku 1918 a 1919, v prvních týdnech svého působení jako ministr pro národnosti v Károlyiho vládě, vypracoval Jászi směrnice pro realizaci tzv. švýcarského modelu, který už na vnitřní federalizaci Uher přistoupil. Na základě těchto direktiv mělo dojít ke kantonalizaci Sedmíhradska podle národnosti (rumunské, maďarské a saské) a k vytvoření samostatných autonomních „impérií“ z kompaktních slovenských, německých a ruských území. Tak měl vzniknout federativní model, sestávající z kantonů, spolkových republik a autonomních oblastí. Takto federalizované Maďarsko-Uhry pak měly být součástí pětileté konfederace Podunajských spojených národů.

Plán podunajské federace však neodpovídal ani předchozímu vývoji, ani politické realitě. Šlo o čisté teoretickou myšlenkovou konstrukci, vyplývající z předchozích Jásziho názorů a snah, která však byla cizí maďarskému veřejnému mínění, a nenašla odezvu dokonce ani v okruhu vedoucích politiků německých národnostních hnutí. Pro ně se federalismus jako program národní emancipace jevil přitažlivý jen do toho okamžiku, dokud se neobjevila možnost vlastní politické moci uplatňované nad národní společností a regionem v podobě nezávislého národního státu. Ani vedoucí představitelé dohodových mocností nepovažovali Jásziho koncepci za reálnou alternativu, což mu způsobilo velké zklamání. Eskalace událostí na konci roku 1918 však ukázala naprostou iluzornost jeho plánů na ochranu státní jednoty a na řešení národnostní otázky uvnitř státu. Začátkem roku 1919 byl Jászi nucen definitivně uznat, že princip územní integrity není udržitelný vůči národnostem, které ani zdaleka neusilují pouze o kulturní samostatnost. Svou hořkost vůči spojencům vyjádřil později už v emigraci: „Ačkoli od počátku jsme počítávali, že my, vůdci revoluce, nejsme pány situace ... přesto mnozí mezi námi (alespoň v počátku a v hodinách optimismu) nepovažovali náš úkol za neřešitelný, neboť jsme věřili v demokracii a pacifismus veřejného mínění dohody a hlavně v nadnárodní politiku prezidenta Wilsona ... Zkrátka, že vážné, rozhodující kroky se budou dít směrem ke konfederacím vztahům podunajských národů, v nichž jedině jsme viděli – Károlyi a já – solidní garanci nového evropského řádu ... Byl jsem a jsem stále toho mínění, že na švýcarském

základě reorganizované Uhry, které se sousedními státy vstoupí do nejužších spojeneckých vztahů, by se staly větší zárukou demokracie, hospodářského pokroku a míru než zmrzačené Maďarsko, které zahořklé, neživotaschopné, se prostřednictvím snu o revanši uzavírá vůči okolním státům.“¹⁴

Jászi se své představy o federalizované střední a jihovýchodní Evropě nezdál ani později v emigraci. Ve vzpomínkové knize, připravované k 80. narozeninám československého prezidenta Masaryka, napsal: „Masaryk v roce 1918 správně rozpoznal, že malé státy jsou nutným krokem k nové, moderní integraci; a pak se znovu objeví možnost pro existenci federace či konfederace.“¹⁵

Slabost federalismu, nemožnost prosadit jej jako reálnou, životaschopnou alternativu, v uplynulých 150 letech mimořádně negativně ovlivnila maďarský národní vývoj. Po rakousko-uherském vyrovnání maďarská politická elita viděla stát jako prostředek národní sebeobrany a jako takový ho využívala proti skutečnému či domnělému nebezpečí panslavismu, pangermanismu či dákoromanismu. Ve svém spoléhání se na národní stát a na jeho sílu se tak stala nejsilnějším a nejuživějším odpůrcem federalismu uvnitř monarchie. To dokládá jak nulový domácí ohlas Kossuthových či Jásziho konfedačních představ, tak i striktní odmítání různých trialistických koncepcí. To vše pak v mnohonárodnostních Uhrách už předem vylučovalo být jen symbolické uznání národnostních regionů, spolupráci maďarských a nemadarských zastánců národnostních autonomií a decentralizaci.

Pro existenci a samostatný rozvoj maďarského národního společenství byl zásadní vztah maďarských politických představitelů k habsburské monarchii na straně jedné a k nemadarským národnostem Uher na straně druhé. Proces přeměny starých stavovských struktur v moderní industriální společnost spojovala první generace maďarských liberálů s rozvojem maďarství, čímž se vzhledem k prostředí multietnických Uher ocitla v neřešitelné situaci. V souladu s principy rovnoprávnosti považovali liberálové za příslušníky národa všechny obyvatelé země bez ohledu na jejich etnický či jazykový původ. Snížení váhy maďarského prvku, které z tohoto pojetí nutně vyplývalo, kompenzovali teorií jednotného uherského národa, v praxi pak asimilací a maďarizací. Vycházeli z předpokladu, že poskytnutí občanských práv a svobod bude dostatečným důvodem, aby jednotlivé národnosti od uplatňování vlastní národní identity upustily. O iluzornosti této domněnky se maďarští politici vůdci přesvědčili v roce 1848, kdy se všechny nemadarské národnosti v Uhrách navzdory přiznaným občanským svobodám otevřeně postavily proti maďarské revoluci.

Obavu o osud maďarství navíc umocňoval příklon uherských Slovanů k ideologii panslavismu, který byl pro maďarské politiky ztělesněním dobováčností carského Ruska a zároveň i všeho zpátečnického. Maďarská politická elita, především pak její liberální část, proto pohlížela na panslavismus

a s ním spojená slovanská národní hnutí jednak z hlediska možného ohrožení integrity Uher, jednak prismatickým pokrokovostí. S tímto pojetím pak v ideologické rovině svazovala i otázku smysluplné existence Uher. Maďarští liberálové byli přesvědčeni, že jedinou možností pro vymezení jejich místa v Evropě představuje boj za západní myšlenky svobody a občanských práv a zároveň že jejich úkolem je tyto myšlenky slovanským národům Uher zprostředkovat.

Možnou záruku obrany a uchování maďarství proti všem nepříznivým vlivům spatřovali maďarští liberálové v existenci habsburské monarchie a v začlenění Uher do jejích rámců. Ve svých politických koncepcích usilovali o takovou podobu říše, která by zaručovala bezpečnou existenci Uher a zároveň zajišťovala jejich samostatný vývoj. V tomto smyslu byly koncipovány Deákovy návrhy na uspořádání státního svazku mezi Rakouskem a Uhrami ze začátku 40. let 19. století, vycházející z následného uplatňování zákona z roku 1790, podle nějž byly Uhry svobodnou zemí s vlastní ústavou a řídicí se podle vlastních zákonů; tyto návrhy byly předzvěstí koncepce dualistického uspořádání monarchie.¹⁶

Všechny úvahy maďarských politiků, týkající se vztahu Uher a Vídně, vycházely z představy nemožnosti samostatné existence uherského státu jak z důvodů vnitropolitických (obava z dezintegračních snah nemadarských národů Uher), tak zahraničněpolitických. Krátká existence samostatného uherského státu, deklarovaná Kossuthem v roce 1849 a končící porážkou s katastrofálními důsledky pro Maďary, stejně jako angažování se nemadarských národů Uher po boku Vídně v boji proti maďarské revoluci utvrdily maďarskou politickou elitu v přesvědčení, že požadavku zachování integrity historických Uher a zároveň obnovení platnosti liberální uherské ústavy z roku 1848 je možno dosáhnout jedině důslednou snahou o kompromis s rakouskou říší. Podle ní spojení s Rakouskem bylo nejlepší a jediné možné řešení, protože Rakousko není už dost silné na to, aby dokázalo potlačit maďarství, ale dost silné, aby společně s ním vytvořilo velmoc a tak vybudovalo ochranný val proti všemu nebezpečí. Vyvrcholením těchto snah se stalo rakousko-uherské vyrovnání z února 1867.¹⁷

Zákon o vyrovnání vyjádřil „ústavní, veřejnoprávní a samosprávné samostatnost“ Uher (se zvláštní vládou a parlamentem), stanovil způsoby a formu spolupráce mezi oběma částmi monarchie a obnovil zároveň parlamentní systém nejen v Uhrách, ale i v Rakousku, resp. Předlitavsku. Deák, duchovní otec dualistické koncepce, považoval vyrovnání za první krok na cestě k ústavnímu životu země, který byl pro něj nejvyšším ideálem a maximální hodnotou. Byl přesvědčen, že přijetím liberálního zákonodárství a dodržováním ústavnosti bude možno vyřešit všechny problémy, které se Uher dotýkaly, hlavně pak otázku vztahu k nemadarským národnostem a národnostní politice.

ku vůbec. Z právního hlediska bylo vyrovnání dokončeno zákonem o vyrovnání s Chorvatskem a národnostními zákony. Dohoda (*nagodba*) zabezpečovala Chorvatsku širokou autonomii v oblasti vnitřní správy, náboženství, školství, justice, a to jak v oblasti zákonodárství, tak v oblasti vnitřních záležitostí. Zákon stanovil, jakého charakteru vzniklé společenství bylo. *De iure* mohlo být konfederací, ale přesto v politickém ohledu je nelze považovat za federativní stát. Nicméně jeho autonomní charakter byl mimořádně široký. Chorvatsko mělo samostatný trestní a občanský zákoník, disponovalo širokou samosprávou, veřejná správa dostihla maďarskou. Chorvatskou autonomii velmi usnadňoval fakt, že na jejím území žili převážně Chorvaté a nebylo tak výrazné národnostně smíšeným územím jako jiné oblasti Uher, svou roli sehrálo i to, že Chorvaty považovali maďarští politikové vždy za „historický národ“.

Jedním ze základních úkolů nového maďarského parlamentu, poučeného hořkou zkušeností z minulosti, bylo uspořádání národnostní otázky. Ta byla upravena národnostním zákonem z roku 1868, koncipovaným v liberálním duchu. Podle něj svobodný vývoj národnosti zabezpečí všeobecná rovnoprávnost, zatímco územní nebo národnostní autonomní veřejnoprávní společenství se duchem moderního liberalismu přičila. Zemi není možné rozkouskovat, vyjádřil se Eötvös, v celé šíři je však třeba zabezpečit kulturní vývoj národnosti. To je ale možno činit jen potud, pokud není ohrožena integrita státu.¹⁸ Toto pojetí se ale stalo klasickým „kamenem úrazu, o který klopýtla každá liberální koncepce řešení národnostní otázky v Uhrách od Eötvöse po Jasziho a maďarskou progresi: nedokázali se při nejlepší vůli vymyslet do stanoviska nemadarských národností a pochopit rozsah a dosah jejich aspirací; stále ještě v hloubi duše doufali, že, při dobré vůli, bude možno získat pro uznání maďarské hegemonie“.¹⁹

Protipólem kolektivních národnostních práv se stala teze jednotného nedělitelného uherského národa a jeho jinojazyčných členů. Měla nastolit úplnou individuální rovnoprávnost občanů všech národností státu a zároveň zcela vyloučit občany z kolektivních národních práv. V tom duchu, v jakém byla koncipována (tj. Maďaři tvoří pouze jednu, byť nejpočetnější národnost Uher), se však idea jednotného politického národa stala fikcí, kterou se nikdy nepodařilo uskutečnit. Neptřijaly ji ani nemadarské národnosti, které bažily na tom, aby byly uznány jako samostatná národní společenství, ani maďarské veřejné mínění, podle kterého v uherském státě patřila vedoucí úloha beze všech diskusí státotvornému maďarství. Takto proklamovaná priorita maďarství se postupně změnila v dogma, které se stalo vedle integrity země vedoucí ideou uherského státu doby dualismu.

Rakousko-uherské vyrovnání svými mocenskými důsledky rovněž zneškodnilo, resp. předem vyloučilo uskutečnění Eötvösovy koncepce národně nezainteresovaného státu. Vzniklý stát nutně zprostředkoval politické sna-

hy převážně maďarského a německého prvku a svou činností obhajoval tuto umělou situaci proti ostatním národnostem, jimž tak bránil v jejich vlastním úsilí. Po vyrovnání zesílilo vměšování státu a současně se v politické praxi ustupovalo od uplatňování národnostních práv, které měly zaručovat národnostní a školské zákony.

Deákova dualistická koncepce z 60. let o postavení Uher v monarchii se stala předmětem ostrého sporu mezi ním a Kossuthem. Ten hlavní nebezpečí vyrovnání viděl v jeho mezinárodních důsledcích. Byl přesvědčen, že spojení s Rakouskem neposkytne Uhrám žádnou ochranu ani proti vnějšmu, ani proti vnitřnímu nepříteli, neuchrání je před odsředivou silou národnostních problémů a navíc je zavleče do područí německého vlivu, a tím i do osudové války. Za jediný možný způsob, jak čelit všem vnějším i vnitřním nebezpečím, které ohrožují Uhry, považoval Kossuth vytvoření zcela nezávislého, samostatného uherského státu. Této myšlence zůstal věrný až do své smrti v roce 1894 a z emigrace se nikdy nevrátil. Deák naproti tomu vycházel z toho, že vyrovnání bylo za daných poměrů nevyhnutelné, dosažitelné kompromisní řešení mezi centralismem a federalismem, kdy centralismus se jako koncepce uspořádání říše nedal udržet a federalismus nebylo možné prosadit. Velmoci nadále považovaly za nutné zachování monarchie v politickém systému Evropy jako protiváhy proti rostoucímu vlivu Pruska. Kromě toho ani uvnitř monarchie neexistovala žádná relevantní politická síla, která by její rozbití prosazovala. Jednotlivé politické síly ji považovaly za společný obranný rámec, který si ovšem přály přetvořit podle vlastních požadavků.

Přestože byla dualistická koncepce vytvořena s úmyslem uchovat říši i mardarství, nesla si v sobě zárodky rozkladu obého a obsahovala rozpory, které vzhledem ke společenské situaci v Uhrách zaháněly další vývoj v politické, národnostní a společenské oblasti do slepé uličky.²⁰ Vnitřní stagnace období dualismu se nejvýrazněji projevila ve sféře národnostní politiky. Politické a intelektuální vrstvy maďarské společnosti si nebyly schopny přiznat skutečnost, že demokratická svoboda sebou zároveň nese právo na sebeurčení, z čehož vyplývá větší či menší okleštění Uher nebo alespoň takové riziko. Nedokázaly vidět propast, která se stále více rozevírala mezi pojmy nezávislý, svobodný stát na straně jedné a historické hranice, resp. územní integrity Uher na straně druhé. Maďarská politická elita se soustředila na odůvodnění specifického postavení uherského státu, bránila princip výlučnosti státního národa a přikročila k jeho ochraně pomocí šovinismu a tvrdé nepokryté asimilace, zároveň však upírala právo na demokratické formování vlastního společenství ostatním národům žijícím v Uhrách, protože se obávala jejich separatistických snah. Současně ale bagatelizovala nebezpečí, které představoval nevyřešený vztah k národnostním menšinám pro budoucí existenci státu. Účet byl vystaven současně s rozpadem rakousko-uherské monarchie.

Konec první světové války a s ním svázaný zánik habsburské monarchie představovaly osudový mezník existence historických Uher. Válka a její důsledky pak od počátku vymezily okruh, v němž se pohybovala zahraniční, ale i národnostní politika Maďarska po říjnu 1918. Károlyi se v čele nového státu ujal obrany starých hranic Uher, ale převzal předem ztracenou věc. Za prohranou válku bylo třeba zaplatit.

Do počátku ledna 1919 řídil maďarskou zahraniční politiku Jászi. Bylo mu jasné, že Dohoda podporuje spojenecké národy (Čechoslováky, Jihošlovany, Rumuny) a že se v žádném případě nemůže postavit proti nim. Proto se v první řadě snažil dohodnout se sousedními národy, ale protože jim nemohl nabídnout nic jiného, než co by nemohly získat bez maďarského státu, a přitom stále trval na neudržitelném principu územní integrity Uher, tyto pokusy dohodnout se mohly vést jen k nezdaru.

Maďarská vláda se pokoušela o získání Dohody, vedoucí představitelé velmoci však s ní neztratil ani slovo. Středoevropskou politiku vítězů určovaly smlouvy, a především spojenecké zájmy, které ve svých základech byly zajedno se snahami doposud utlačených národů. Vláda nového Maďarska ani v hospodářské oblasti, ani v jiném ohledu nemohla nabídnout nic, co by změnilo úmysly vítězů. Vůdci Dohody měli jasno v tom, že požadavky jejich spojenců nelze vyplnit bez újmny na maďarských národních zájmech, a proto také neusilovali o podstatná jednání do rozhodnutí mírové konference; a proto však potom byli ochotni uplatnit i násilím.

Společným jmenovatelem odlišných představ jednotlivých vládních stran byla snaha ubránit územní integritu státu, a to za pomoci demokratických vnitřních reforem. Takové snažení však bylo na hony vzdáleno realitě světa. Právem psal své vládě rakouský *chargé d'affaires* v Budapešti „zde všude panují maximální naděje, pokud se týče možnosti uchránit integritu ... navísta, s níž Károlyiho vláda věří v to, že prohranou válku dokáže obrátit v politické vítězství, skutečně stále budí úžas“. Vyslanec Cnobloch poznamenal: „Pokud se týče budoucnosti Uher, všem politickým směrům a třídám je vlastní optimismus, což je možno vysvětlit jen maďarským národním charakterem.“²¹

V prvních měsících roku 1919 se naděje na zachování integrity sice rozplynuly, ale navzdory všem vyhlídkám mírových jednání žily v maďarském politickém myšlení ještě stále přehnané naděje. Nová vláda se v podstatě zřekla snahy získat na svou stranu Rumuny, Slováky a Jihošlovany, ale nepřestala doufat, že od Dohody dostane více než jen etnické hranice. Károlyi a jeho okolí věřili ve Wilsonův pacifismus a v to, že Spojené státy budou vyvažovat politiku svých evropských spojenců a podpoří určování hranic na

základě referenda. „Naši zahraniční politiku postavíme na wilsonovské principy,“ prohlášoval Károlyi. „Máme jen jednu zásadu: Wilson, Wilson a i po třetí Wilson. Na Ameriku čeká úkol, aby přetvořila celou Evropu, vymýtila z ní myšlenku revanše a vytvořila takový mír, který nezanechá v duši ani jediného národa hořkost. Vytvoří spojení národů.“²²

Naděje vkládané do prezidenta Wilsona však byly liché. Existovala sice koncepce na federalizaci monarchie (podobná dokonce Jászioho představám), kterou vytvořil C. Seymour, jeden z hlavních odborníků na střední Evropu v americkém přípravném výboru mírové konference. Seymour vyjádřil obavy z existence nových hranic: „Navrhovaná hranice rozdělí historické státy. Pro mnoho národů spravedlivé a racionální hranice jsou z maďarského hlediska nespravedlivé. Maďaři vládli v Uhrách přes osm století. Jejich velká část (kolem 25 %) je umístěna pod vládou těch národnostních skupin, s kterými oni nakládali jako s podřadnějšími, jako s nevolníky; to vyvolá prudký irentismus, budoucí neshody a válku.“²³ Od léta 1918 však už ne stála otázka, zda rakousko-uherská monarchie zůstane zachována či nikoli, nýbrž kde přesně budou hranice nových států, vzniklých na místě říše. Tyto hranice pak byly potvrzeny versailleskými mírovými smlouvami. Při tvorbě nových hranic, resp. hranic nových států, byl zohledněn nejen deklarovaný princip sebeurčení národů, ale značný prostor byl poskytnut i různým požadavkům hospodářského, strategického a politického rázu. Výsledek byl paradoxní – ve většině případů se vůbec nevytvořily národní státy, nýbrž státní útvary silně zatížené národnostními menšinami. Ve čtyřech nových státech, Polsku, Československu, Jugoslávii a Rumunsku, které se staly páteří nového versailleského uspořádání, se poměr národností pohyboval mezi 28–34 %, navíc ani spolutití Čechů a Slováků na jedné, a Srbů, Chorvatů a Slovinců na druhé straně nebylo bezproblémové.

Z nedokonalosti národního vymezení vyplynulo, že po roce 1920 narušovalo klid regionu přinejmenším tolik etnického napětí jako před jeho přestavbou. Kromě toho neprincipiální uplatnění národnostního principu způsobilo, jak poznamenal István Bibó, že trianonskou mírovou smlouvu nemohli jako spravedlivou uznat ani ti, kdo nutnost rozpadu historických Uher chápali. V maďarské společnosti tak bylo nové mírové uspořádání jednoznačně odmítáno v celé šíři politického spektra, komunisty počínaje a pravice extremisty konče. Otázka ochrany maďarství a vztahu k menšinám dostala náhle nový rozměr – vždyť v menšině se ocitlo více než 3 miliony Maďarů. Odpovědnost za osud „zahraničního maďarství“ byla intenzivně pocítována celou společností a promítala se i do všech programů a koncepcí, zabývajících se novým možným uspořádáním tohoto regionu.

Osou maďarské zahraniční politiky mezi dvěma světovými válkami se stala revize trianonské mírové smlouvy. Ideálem politické elity a převážné části

veřejného mínění se stala integrální neboli optimální revize čili obnovení historických Uher, která jako politický program opanovala duchovní a politický život maďarské společnosti až do konce druhé světové války.

Za prvořadou vědeckou autoritu v revizních otázkách byl v maďarském politickém myšlení považován Pál Teleki, který patřil mezi první tvůrce maďarské zahraniční politiky po roce 1918. Ve znamení přípravy na mírová jednání začal s mnoha spolupracovníky shromažďovat etnické mapy Karpatské kotliny (již od roku 1910 byl generálním tajemníkem Maďarské zeměpisné společnosti), aby na budoucích mírových jednáních dokumentoval právo Maďarska na uchování historické jednoty. Jako jeden z mála však nepodléhal iluzím o podmínkách budoucího míru pro Maďarsko. „Moje stanovisko je pesimistické co se týče míru, optimistické co se týče budoucnosti,“ prohlásil v prosinci 1919 v Segedíně. „Mír, který před námi stojí, bude bezpodmínečně velmi zlý.“²⁴ Trianonskou smlouvu tvrdě odsoudil, ale rozpad historických Uher popsal jako dílo vnitřních společenských sil, a velkou vinu kladl Károlyiho vládě.

Teleki (stejně jako značná část politické elity) považoval platnost trianonské smlouvy za přechodnou. Podle jeho názoru rozporu a nespravedlnosti, obsažené v diktátu dohodových mocností, čimly revizi smlouvy zcela evidentní. V době, kdy působil jako ministr zahraničí, účastnil se v létě 1920 probíhajících tajných maďarsko-francouzských jednání, kde byl ochoten ustoupit od požadavku územně integrálního Maďarska výměnou za navrácení pohraničních území s maďarskou většinou, jakož i východního Slovenska, Podkarpatské Rusi a části Banátu. Jednání nepřinesla žádný úspěch a naděje na možnou brzkou revizi smlouvy se rozplynuly.

Od roku 1921 věnoval Teleki všechny své síly dlouhodobému teoreticko-vědeckému výzkumu národnostní problematiky. Byl přesvědčen, že hranice, vedené podle čistě etnického principu, neberou v potaz zeměpisné ani hospodářské danosti, a spíše ještě podtrhují nepřátelství mezi národy. Území Karpatské pánve stále považoval za jeden celek a v tomto smyslu navrhoval řešení národnostního problému. Historické Uhry rozdělil, s přihlídnutím k hospodářským, zeměpisným a národnostním poměrům, na dvacet správních jednotek – velkokrajů. V deseti z nich mělo mít většinu maďarské obyvatelstvo, v sedmi dalších by pak měly absolutní většinu národnosti, které by byly ekonomicky závislé na centrálních krajích s převážně maďarským obyvatelstvem. Potvrzením historické a zeměpisné jednoty Karpatské pánve se ve 40. letech měl stát jím iniciovaný pětidílný *Atlas střední Evropy*.

Kromě přírodních, zeměpisných a ekonomických argumentů považoval Teleki myšlenku svatoštěpánského státu za vhodnou ke zdůvodnění požadavku zpětného začlenění národností do rámce historických Uher. Podle něj svatoštěpánská státní idea spojuje tradice křesťanství a maďarství, a lépe vy-

hovoje maďarské duši než liberalismus. Jejím posláním je vytvořit v Podunají mír, jednotu a porozumění. Úkolem a povinností, které maďarství převzalo, pak bylo vytvořit a udržet na tomto území stát. Myšlenka o povinnosti vůči Podunají, kterou Teleki odůvodňoval vedoucí úlohu Maďarska v Podunají a prioritu maďarství v koncepci jednotného maďarského politického národa, se objevila v jeho projevu o národnostní politice v létě 1940, kdy byl premiérem: „Naším posláním vždycky bylo vést smíšený národnostní stát v Podunají. V tom jsme se vyznali, tomu jsme rozuměli, to jsme chápali do té doby, dokud jsme překotně nepřevzali západoevropské normy ... do té doby mezi našimi národnostmi existovalo přátelství. Národnostní otázka se v Evropě vyostřila až později.“²⁵

Idealizace vztahů mezi národnostmi v historických Uhrách a vyzdviho-
vání tolerantnosti maďarského národa byly pro prezentaci myšlenky sva-
toštěpánské ideje příznačné. István Bethlen k tomu poznamenal: „Sv. Štěpán
vybudoval maďarský (uherský) stát v pánvi Dunaje a Tisy ... ale ne tak, že by
se snažil zde žijící nebo sem příšle nemadarské národy násilím maďarizovat
... dokonce jim všem dal privilegia sahající až k národní autonomii, ponechal
jim vlastní kulturu, jejich jazyk, dokonce veřejnoprávní specifické postavení
a zahrnul je do jednoty říše.“ O postavení národností v Uhrách se zmínil ve
své první anglické přednášce „stát sv. Štěpána, založený na tomto principu
až do nejnovější doby, byl maďarský, ale byl tolerantní v národnostních otáz-
kách ... O tisíciletém maďarském útlaku není pravda ani slovo, a není to nic
jiného než naprostá historická mystifikace ... Říši sv. Štěpána je třeba v du-
chu velkého krále vzkřísit, a to nikoli ve formě jednotného maďarského stá-
tu, jak si její představitelé maďarští politikové minulého století, ale ve fede-
ralistické podobě“.²⁶

Od samého počátku Teleki otázku maďarské revize svazoval s otázkou
všeobecné „revize evropské“, pod kterou si představoval všeobecné nové
uspořádání. Snažil se vytrhnout maďarskou otázku z národního kontextu
a umístit ji do širších, evropských souvislostí: „Pod revizí ovšem je třeba ro-
zumět úplnou revizi evropského člověka, uspořádání Evropy a její nové rov-
nováhy... K tomu přirozeně patří uznání toho, že mírové smlouvy nejsou
nezměnitelné“, vyjádřil se v roce 1932.²⁷ Do evropských souvislostí zasazo-
val i menšinový problém a poukazoval na to, že světová válka vytvořila
v Evropě zcela novou kategorii menšin, velké množství „menšin z nutnosti“,
se kterými je nakládáno neobvykle brutálně. I když mu bylo jasné, že „uspo-
řádat Evropu tak, aby nebyly menšiny, není možné“, neustále upozorňoval
na to, jakou mimořádnou důležitost pro budoucnost střední Evropy menši-
nová otázka má.

Třebaže na přelomu 30. a 40. let, tedy v době první a druhé vídeňské ar-
bitráže, byl Teleki svoje stanovisko, týkající se hodnocení etnického princí-

pu, ochoten modifikovat (konec konců zaujímal důležitou úlohu při vytvořo-
vání nových hranic), přesto jeho uplatnění považoval za „ne úplně shodné
s naším pojetím“. K první vídeňské arbitráži řekl: „Musím zdůraznit, že ta
fakta, v jejichž důsledku jsme roku 1938 dostali zpět Horní Uhry a Podkar-
patí s maďarským obyvatelstvem, nepatří do rámce revize. Tato fakta souvi-
sejí spíše s rozpadem Československa.“²⁸ Druhou vídeňskou arbitráž pak při-
jal již s velkými obavami, protože tušil, jaká bude její cena.

Možnosti pružného přístupu k revizi v závislosti na měnící se mezinárod-
ní situaci a v ní se měnícího postavení Maďarska představovalo stanovisko
Istvána Bethlena. Hrabě István Bethlen byl i v zahraničí dobře známý jako
vysoký komisař maďarské mírové delegace a pak jako ministerský předseda
a významná osobnost maďarského politického života. Jeho cílem byla totál-
ní, integrální revize (heslo „Všechno zpět“) a restaurace historického maďar-
ského státu a v zájmu dosažení tohoto cíle koncipoval politiku, která využí-
vala všechny existující možnosti. Na podporu svých revizních požadavků
a zdůvodňování nároků, které považoval za oprávněné, využíval systém uti-
litárních argumentů. Když naléhal na změnu statutu dotyčného území, od-
volával se na historická, ekonomická nebo kulturní hlediska, jindy zase na
princip národního sebeurčení nebo na zájmy evropské bezpečnosti.

Revizionistický program a utilitární argumenty byly součástí Bethlenovy
zahraničněpolitické koncepce „dvojí optiky“. Tato politika si na jedné straně
vytkla jako svůj nejzákladnější cíl, od něhož nelze upustit, souběžné sjedno-
cení jednotného maďarského jazykového území v jeden stát a zajištění suve-
renity a bezpečnosti tohoto státu vnějšími garancemi. Na druhé straně pak se
nikdy nevdala přesvědčení o vedoucí úloze maďarství v Dunajské pánvi a o in-
tegrální revizi jako součásti optimální realizace bezpečnostních cílů.

V Bethlenových plánech na středoevropské uspořádání nikdy nefiguro-
vala myšlenka na znovuzkříšení monarchie, a to ani v modernizované, fe-
deralizované podobě. Pokud zdůrazňoval, jak škodlivý vliv měla likvidace
rakousko-uherské monarchie, pak jen proto, aby prostřednictvím tohoto ar-
gumentu poukázal na základní chyby poválečného systému. Podobným
způsobem využíval princip národního sebeurčení, na který sice pohlížel jako
na nedostatečný a pochybný fundament uspořádání hranic a v zájmu „uklid-
ňujícího“ uspořádání navrhoval vzít v potaz jiná hlediska, neopomněl záro-
veň poukázat na rozpory, které v tomto ohledu mírová smlouva obsahovala.
Jedním z nich byl fakt, že Československu, Rumunsku a Jugoslávii připadla
i území rozprostírající se podél hranic, obydlená buď úplně nebo ve většině
maďarským obyvatelstvem, což mírotvorci vysvětlovali bezpečnostně-strate-
gickými důvody. Zpětné připojení těchto území, bez referenda, považoval
Bethlen za minimum revize, odvolává se přitom na nekorektní uplatňová-
ní národnostního principu.

Od roku 1933 se Bethlen ve svých dílčích revizních plánech pokoušel otázku revize koordinovat se svou bezpečnostní koncepcí, tj. s otázkou vytváření dlouhodobé a účinné záruky maďarské suverenity. Upozorňoval, že politická porážka Německa a Ruska může být jen přechodným jevem a že tyto dvě mocnosti dříve či později obnoví svou tradiční expanzivní politiku a ve znamení *Drang nach Osten*, resp. panslavismu, se budou snažit dostat malé národy střední Evropy pod svůj vliv. Protože už neexistuje habsburská monarchie, která byla schopna zájmy malých národů proti těmto vlivům zabezpečit, je podle Bethlena nezbytná užší koordinace malých států vytvořených po válce. Tuto spolupráci však znemožňuje to, že mezi národy jako zed ční nespravedlnosti versailleského mírového uspořádání, které se zdaleka nedotýkají jen Maďarska. Nutným předpokladem spolupráce je tedy revize, argumentoval.²⁹ Tezi o pojmání revize jako základní podmínky usmíření v Karpatské kotlině předestřel Bethlen i ve svých čtyřech zahraničních přednáškách ve Velké Británii, Itálii a Německu.

Na přednášce v Miláně v roce 1936 narysoval tři možné varianty budoucnosti střední Evropy. Podle první varianty Německo a Rusko povedou válku za ovládnutí tohoto prostoru a Dunajská pánev a Balkán připadne vítězi, podle druhé si Rusko a Německo mírovou smlouvou rozdělí region na dvě zájmové sféry s vyhlídkou nezávislosti malých států, podle třetí, Bethlenem preferované, pak budou vytvořeny předpoklady pro to, aby národy žijící na tomto území mohly vést samostatnou, nezávislou existenci.

V roce 1940, vycházejí z toho, že Německo prohraje válku, se Bethlen pokusil zkoordinovat proměnlivé maďarské zájmy se západními mírovými plány. Představu o federativním uspořádání Rakouska, Maďarska a Česka, případně jen Rakouska a Maďarska, považoval z hlediska bezpečnosti Maďarska za zcela špatnou a byl jí ochoten akceptovat jen za předpokladu, že k Maďarsku bude jako autonomní území připojeno Slovensko a Sedmihradsko, hranice Jugoslávie se vrátí na linii Dunaj-Dráva a že budou revidovány hranice s Rakouskem. V případě realizace návrhů, které obsahovaly obnovu suverenity Československa a Polska, považoval Bethlen za žádoucí vytvoření úzké polsko-maďarsko-rumunské spolupráce, jejímž základem by se stal maďarsko-sedmihradsko-rumunský stát. Účast Československa, resp. Česka v tomto spojení vylučoval, protože by jen rozdmýchávala slovenský separatismus. Česko se podle Bethlenova plánu mělo stát neutrálním státem švýcarského typu a Slovensko pak mělo rovněž připadnout Maďarsku.³⁰

Bethlenův minimální plán tak zahrnoval opětovné připojení pohraničních území s maďarským obyvatelstvem a vytvoření nezávislého (nebo v krajním případě uvnitř Rumunska autonomního) Sedmihradska, maximální program pak znamenal obnovení historických Uher v autonomní podobě, ale bez Chorvatska a Burgenlandu.

Revizní představy Gyuly Gömböse podstatně určoval fakt, že se jako důstojník generálního štábu účastnil první světové války a pak jako aktivní kontrarevolucionář pracoval v zájmu ozbrojené obrany země. Gömbös si od počátku uvědomoval, že kvůli své účasti ve válce bude Maďarsko muset počítat s významnou územní ztrátou, i když se jako vojenský atašé záhřebského vyslanectví snažil v první polovině listopadu 1918 dosáhnout snížení těchto očekávaných ztrát.

Gömbös byl přesvědčen, že Maďarsko je a bude příliš slabé, než aby samo dosáhlo revize mírové smlouvy. Zpočátku nevykládal ani francouzskou orientaci, větší důvěru však vkládal do Německa. Ve svém programovém článku, inspirovaném antibolševismem a iredentismem, který publikoval na Nový rok 1921 v extremistickém listu *Szózat*, shrnul v pěti bodech úkoly maďarské zahraniční politiky. Požadoval od vlády dlouhodobou revizní koncepci a především rozhodnutí, aby Maďarsko hledalo lék na své krizy na straně potenciálně revizního italsko-německého bloku. V březnu 1927 pronesl v parlamentě projev, kterým predestinoval celou svou další politickou dráhu. Pro Maďarsko navrhoval takovou zahraničněpolitickou orientaci, jež „na jedné straně je zakotvena v Berlíně, na druhé straně v Římě a ještě dále v Londýně, a hledá tu bázi, která je nutná pro jeho samostatné zahraničněpolitické zakotvení“.³¹ Francii už s konečnou platností ze svých politických plánů vypustil.

V průběhu 20. let Gömbösova koncepce získala konkrétnější rysy. V této době považoval za nejdůležitější cíl maďarské zahraniční politiky střežení národní nezávislosti a zároveň co možná nejpřínější navrácení odtržených území. Protože samo toho není schopno, musí se Maďarsko bezpodmínečně připojit ke středoevropskému revizionistickému bloku, ale zároveň se musí vyhnout nebezpečí, kterým je pronikání Německa do tohoto prostoru.

Gömbösovým ideálem bylo vytvoření osy Berlín-Řím-Budapešť, s níž spojoval osud maďarského revizionismu a u níž, zejména pak u Itálie, hledal podporu pro jeho konkrétní plány. V dubnu 1934 se zrodil plán, nazvaný Problém maďarské revize, ale ministerstvo zahraničí se k němu stavělo velmi opatrně a nespěchalo ani s jeho zveřejněním. Plán požadoval navrácení slovenských území obývaných převážně Maďary, východní maďarská území, sahající k hranicím historického Sedmihradska, a na jihu pak území poměrně nevelkého rozsahu. V případě uskutečnění tohoto plánu by se o polovinu zmenšil počet Maďarů žijících mimo hranice svého státu, zvýšila by se obratnost země a snížila její závislost na surovinách. Plán se však na pořadí jednání italské diplomacie, jak si Gömbös přál, nedostal; po jeho smrti v roce 1936 se o plánu přestalo mluvit.

Vlivný konzervativní historik Gyula Szekfű se sice trianonskou smlouvou výslovně nezabýval, přesto je možné významnou část jeho životního díla po

roce 1920 chápat jako hledání odpovědí na otázky, kterých byla příčinou. Prvním pokusem o vypořádání se s novou situací byla jeho obsáhlá práce *Három nemzedék* (Tři generace), v níž analyzuje příčiny rozpadu historických Uher, a nachází je především v jejich vnitřních poměrech, v postupném úpadku maďarství za uplynulých sto let. Podle něj to byla právě liberální politika, která vedla k národnostním neshodám a k vyhození veřejnoprávních otázek, a liberální principy pak nepříznivě ovlivnily i způsob, jak bylo přistupováno k národnostní otázce. To vše přineslo vnitřní rozklad „Velkomadarska“.

Poválečné situaci přisuzoval Szekfű dlouhé trvání, i když si byl jist, že ke změně systému „bude muset dříve či později dojít“, a proto velkou pozornost věnoval osudu „odtrženého maďarství“. Byl přesvědčen, že Maďaři žijící za hranicemi se musí postavit na vlastní nohy, musí vytvořit svou vlastní hospodářskou, společenskou a duchovní kulturu nezávislou nejen na Praze a Bukurešti, ale i na Budapešti. Jejich úkolem bude zároveň udržovat kontakty s cizími národnostmi, odtrženými od Maďarska (Uher) nebo je vytvářet znovu, protože „na kvalitě vztahu mezi odtrženými Maďary a dotýčnými národnostmi bude v mnohém záviset obnovení starého státu“.³² Szekfű byl přesvědčen, že právě dobré vztahy menšinových Maďarů s většinovým obyvatelstvem povedou k návratu Nemaďarů do lůna starého historického uherského státu. V tomto smyslu také nabádal maďarské představitele, aby jejich politika ve vztahu k menšinovým Maďarům „omezila svoje vměšování pouze na sesterskou lásku a dávání příkladu, a vystříhala se staré centralizace a poručnickování“, tj. aby se navrátila k toleranci a regionalismu ideálního svatoštěpánského státu.

Pro lepší informovanost domácího veřejného mínění o osudu odtržených Maďarů byl v září 1927 založen časopis *Magyar Szemle* (pod redakcí Gyuly Szekfű), který soustředil nejlepší představitele maďarského konzervativního myšlení. Jako cíl si časopis vytkl „udržení a upevnění duchovních styků, které Maďary, již se ocitli mezi trianonskými hranicemi, svazují s jejich odtrženými bratry. Je třeba spojit všechny, uvnitř hranic i za hranicemi, ať už hranice budou či nebudou, novým národním sebevědomím“.³³ Szekfű považoval tento úkol za jeden z nejdůležitějších, ale současně si uvědomoval, jak je důležité prolomit izolovanost Maďarska také směrem na západ a obnovit přerušené kulturní a duchovní vztahy. Tento krok byl důležitý i z hlediska programu revize, neboť izolované a nepřátelské propagandě vydané Maďarsko mělo podle něj mnohem menší šanci přesvědčit západní mocnosti o nespravedlnosti trianonské mírové smlouvy.

Na konci 20. let vyšla v *Magyar Szemle* Szekfűho studie o možném uspořádání evropské společnosti. Podle ní se východní Evropa měla skládat ze tří zeměpisných jednotek, které jsou zátoveň i hospodářskými entitami – Bal-

kánský svaz států, Unie národů Maďarska a Ruský svaz států. Tyto útvary by zabezpečily úplnou politickou a národní rovnoprávnost všemu obyvatelstvu tohoto prostoru a předjímaly by vznik Evropských spojených států. Szekfű odmítl pojetí národa založené na principu „společensví krve“, které by ve svém důsledku znamenalo etnický čistý Maďarsko, a tedy i požadavek etnické revize, a bylo v rozporu se zájmem obnovení historických Uher. Byl zastáncem takové integrální koncepce, jejímž asi nejpodstatnějším prvkem bylo získání nemaďarských národností a spravedlivá menšinová politika. Ve smyslu svatoštěpánské ideje zdůrazňoval jednotu země a její maďarský charakter, význam maďarství a jeho prioritu, zároveň však neustále připomínal, že v tomto státě maďarského charakteru vždycky byly a budou národnosti. Je tedy třeba usilovat o vytvoření harmonie s nimi, což ovšem, podle něj, nevylučuje možnost pokojné asimilace. Ta nesmí být výsledkem mocenského útlaku, ale jen dobrovolným splynutím na mravním základě.³⁴

V roce 1945 učinil Gyula Szekfű, zastánce obnovení historických Uher a panství historických elit, názorový kotmelec. Z mocenské situace, vytvořené na konci druhé světové války, vyvodil, že rozhodující slovo ve střední Evropě bude mít Sovětský svaz, jehož minimálním bezpečnostně-politickým zájmem bude „ujistit se, že ty síly, které dříve určovaly protisovětskou politiku země, budou v konečné fázi eliminovány a nebudou mít ve vládě žádné slovo“.³⁵ Soudil, že sovětskému vlivu se otevírají stejně všechny středoevropské státy, i když z různých příčin. Postavení Maďarska je podle něj zcela jednoznačné – v poválečné střední Evropě nebude mít pro svou zahraniční politiku žádný samostatný prostor. Za této situace, kdy „nás dostihla Euroasiie“, je možné jediné řešení – vyrovnat se s novými poměry a najít takový model chování, kterým si Maďaři získají důvěru svých sousedů, především pak východního „velkosousedá“. V těchto nových, podle jeho názoru nezměnitelných poměrech, je nutné zajistit poklidný vývoj Maďarska. Program jakékoliv revize osudu zahraničních Maďarů považuje už za nepředstavitelný a vyslovuje jediné přání – aby byla dodržována občanská práva menšinových Maďarů a aby se s nimi lidsky zacházelo.

Vedle integrální revize existoval v maďarské společnosti paralelně i revizní program založený na etnickém principu. Představovaly jej zejména různé liberální, demokratické a sociálně demokratické skupiny stojící v opozici, ale nejen ty. Názorové odlišnosti se otevřeně objevily zejména v souvislosti s tisíkovou kampaní propagující etnickou revizi, která byla rozpoutána v létě 1927 lordem Rothermerem. Ten zveřejnil 21. června zmíněného roku v listu *Daily Mail* článek *Hungary's Place in the Sun*, v němž konstatoval, že bez úpravy trianonských hranic je mír ve východní Evropě dlouhodobě neudržitelný, a proto je v zájmu míru nutná jejich mírová revize. Maďarské politické veřejné mínění tak poprvé od roku 1920 dostalo možnost se ve značně širší pro-

gramové vyjádřit k otázce revize. Vládnoucí pojetí čili oficiální maďarská zahraniční politika od principu integrity neustoupily, resp. nebyly alespoň ochotné se její dobrovolně vzdát. Útočilo naopak na skupiny propagující etnickou revizi, které se smířily s tím, že je třeba rezignovat na práni, která jsou neuskutečnitelná. Na konci 20. let se pak v oficiální politice uplatňovalo pojetí, které vyhovovalo oběma očekávaním – na jedné straně hlásalo, že od možnosti integrální revize nelze ustoupit, současně pak konstatovalo, že územní požadavky je třeba formulovat odpovědně a v umírněné formě, což v praxi znamenalo revizi etnickou. Kromě toho v maďarském zahraničním aparátu existovala skupina, která považovala za možné, aby se revize uskutečnila v několika fázích, a úpravu hranic na etnickém základě tak akceptovala jako první fázi. Tak bylo chápáno i dílčí řešení na základě vídeňských arbitráží.

Na straně omezené revize stála také Maďarská sociálně demokratická strana, která se otázku etnické revize snažila svázat s otázkou vnitřní demokracie. Podle jejich pojetí mohla být myšlenka revize pro Maďary v sousedních zemích, pro bývalé národnosti menšiny i pro západní velmocí přijatelná pouze tehdy, když se Maďarsko učiní přitažlivějším právě modernizací svého politického systému. Také liberálové byli přesvědčeni, že „revize nemůže být nic jiného než zpětné připojení území s maďarským obyvatelstvem nebo s maďarskou většinou“.³⁶ Oszkár Jászi (od roku 1919 v emigraci) neviděl podstatu problému v území, nýbrž v možnosti či nemožnosti kulturní, národní a jazykové autonomie. Místo znovunastolení územní integrity za dostačující považoval revizi hranic na etnickém základě a obranu menšinových práv Maďarů, kteří zůstali za hranicemi, ale to pouze za předpokladu, že se Maďarsko bude demokratizovat podobně jako jeho sousedé, a tak bude schopno se dohodnout s nástupnickými státy. Ve své knize *Magyar kalvária – magyar föltámadás* (Maďarská kalvárie – maďarské vzkříšení), která vyšla v roce 1920 ve Vídni, píše: „Kulturní maďarství si nemůže vytýčit jako cíl politiku revanše. Nejen proto, že politika revanše by mohla pouze konzervovat síly kontrarevoluce, nýbrž ani proto, že čestný člověk si nemůže přát, aby se jeho národní kultura rozvíjela na úkor cizích národů nebo za cenu jejich obětí.“³⁷ Na konci knihy se Jászi vrátil ke své oblíbené představě demokratického sjednocení národů Evropy. Předpokládal, že válkou zničená západní Evropa uzná fatalnost nacionalistického uspořádání střední Evropy (tzv. francouzská cesta) i nebezpečí dalšího rozšíření bolševismu, k němuž nutně vedou společenské a národnostní rozpory (tzv. ruská cesta), a že pod vlivem tohoto poznání sjednotí demokratizovanou Evropu bez hranic prostřednictvím rozšířené samosprávy, pozemkové reformy a socializace továren (tzv. anglická cesta). Dosažení tohoto cíle by znamenalo mnohem víc, než kdyby zůstaly staré feudální Uhry, konstatojuje.³⁸

V duchu těchto svých představ propagoval Jászi plán Kulturní aliance podunajských národů, pokračoval v mezinárodní kampani proti Horthymu, opětovně jednal se známými vůdci nástupnických států a očekával přitom příznivý politický obrat. Ale nic z toho nezvešlo a Jászi, cítící se ve stále větší izolaci, se rozhodl začít nový život ve Spojených státech. V době druhé světové války se k myšlence Dunajské konfederace znovu vrátil. V roce 1939 měl na virginské univerzitě cyklus přednášek *The Future of the Danubian States*, v nichž dunajské státy ztotožňuje s novými státy vzniklými na území bývalé rakousko-uherské monarchie. Proto zde zvlášť připomněl, že Polsko patřilo mezi dunajské státy jen svým haličským územím. Problémy tohoto regionu podle Jásziho vyplývají z absurdity „nešťastného a umělého“ mírového systému: neuplatnilo se právo na sebeurčení ani rovnost obchodních podmínek. Události minulých let jsou tedy logickými důsledky jednotlivých základních problémů.³⁹ V roce 1941 se v jeho studii objevuje pojem „*Danubia*“ jako souhrnné pojmenování pro země tohoto prostoru. Zároveň se zde poprvé objevil názor, že „historický úkol“ vytvořit demokratickou Podunajskou federaci není možno splnit bez účasti Spojených států a bez spolupráce osvědčeného, demokratického Německa.⁴⁰ V Maďarsku integrovaném do takovéhoto společenství ztratí otázka revize a odtržených částí maďarského národa na významu. Po válce Jászi doufal, že mírovou integraci bude podporovat i sovětská moc. Konečné rozčarování ze sovětského postoje k demokratickému společenství států přišlo v lednu 1948, když Sověti odmítli Dimitrovičův plán spolupráce v jihovýchodní Evropě.

Představy intelektuála, spisovatele, kritika, esejisty László Németha o revizi a uspořádání středoevropského prostoru se přibližují ke zkoumanému problému z poněkud jiného úhlu a jeho texty tím, že nejsou odbornými studiemi, jsou založeny v mnohem větší míře na impresích. Podle Németha je velkým evropským úkolem zabezpečení svobodného vývoje etnických společenství, který mohou garantovat pouze univerzální mravní zákony. K tomu však je třeba probuzené svědomí, nová mravnost, přesahující státní a národní zájmy. Místo požadavku státně národní integrity, tj. obnovení Velkých Uher, postavil do popředí požadavek soudržnosti národa chápaného v etnicko-kulturním smyslu.

Ve svém prvním textu z roku 1932, zabývajícím se představou střední Evropy, který je znám pod názvem *Téjtestvérek* (Soukójenci), Németh konstatuje: „My, národy Podunají, patříme tam, kam před válkou, zde žijeme v osudovém společenství, navzájem o sobě ani nevědouce. Skutečně zde nastala doba, abychom poznali svoje soukójence, s kterými jsme sáli prs jednoho osudu.“⁴¹ O něco později vyjádřil v časopise *Tárnai* (Svědék) své pojetí maďarství a jeho poslání ve středoevropském regionu: „Nové počínání, to je nová střední Evropa, nová rovnováha jednotlivce a státu ... Těžšíště dějin je nyní

zde. Zde je třeba sjednotit dvě revoluce naší doby: vzbouření kvality proti bezbarvé civilizaci a vzbouření pravdy proti kapitalistickému řádku. My Maďaři, národ vklíněný do národů, my jsme přirozeným kvasek této nové Evropy. Zde je naše poslání, zde je naše revize.“⁴² Myšlenku střední Evropy tedy Németh chápe nejen jako existující historickou danost, ale jako možnost skutečného spolupráce a vyšší kvality socialismu, spojeného s evropskými tradicemi.

Svou koncepci střední Evropy Németh nejpodrobněji vyjádřil ve své knize *Magyarország és Európa* (Maďarství a Evropa) z roku 1935. Podle ní jediné středoevropská myšlenka může osvobodit maďarství z iredenitismu a jediné od své středoevropské úlohy, nikoli od milosti velmocí, může maďarství očekávat svoje pozdvižení. Soudí, že pro vytvoření společné střední Evropy existují společné tradice, podobné odpovědi na západní výzvy, stejně jako společné osudové zájmy a postoj vůči velmocenským snahám.⁴³ Němethyl svůj program střední Evropy vyjadřoval mnoha metaforami (soukojeníci, východní Golský proud, svazek malých národů, státní společenství), a i samo území nazýval různě - pásma malých národů, Dunajská Evropa, východní Evropa, a nejčastěji střední Evropa. Měnila se také území, patřící k tomuto prostoru. V každém případě však toto pojetí střední Evropy nejen ve svém obsahu, ale i s ohledem na jeho původ a rozšíření stojí proti pojetí *Mittel Европы*.

Némethovo pojmání trianonské mírové smlouvy a také otázky její revize je úzce svázáno s jeho chápáním maďarského i evropského historického vývoje. Dějiny Evropy pro něj nepředstavují dějiny států, otázku změny hranic, ale proces vzájemnosti a jednotlivých počínů národních kultur. Vývoj střední Evropy do 17. století hodnotí jako zápas tří velkých celků - Čech, Polska a Uher - s výboji německé, tatarské, pruské a turecké říše. Na počátku 18. století se objevuje v dějinách všech národů tohoto prostoru dělič čára. Tu Németh připsuje pronikání Habsburků. Tím se také podle něj rozpadly i staré východoevropské vztahy. Podobně jako Gyula Szekfi viděl 19. století z hlediska maďarství jako dobu úpadku. Ale zatímco pro Szekfiho byl rok 1867 vrcholem maďarských dějin, poměřovaných evropským vývojem, Németh jej považoval za bod nehlubšího úpadku maďarského vývoje. Podle něj rok „1867 byl mravní pastí, z níž nebylo osvobození ... Maďarský lid v této nemožné habsburské slepenici dostal zcela nemožnou úlohu: stal se odpovědným za to, co jej nejvíce tížilo“.⁴⁴

Otázce úpadku maďarství se Németh obsáhle věnoval ve svém rozsáhlém díle *Kisebbségben* (V menšině) z roku 1939. V něm opět hledal odpověď na otázku, proč se v 19. století zhroutil maďarský duch a proč se maďarství jako celek dostalo do menšiny ve své vlastní vlasti, či, jak se metaforicky vyjádřil, „kde se ztratil Maďar v Maďarov?“

Rozpad rakousko-uherské monarchie považoval Németh za nevyhnutelný. „Habsburskou monarchii rozdrobil konečný důsledek nacionalismu, princip sebeurčení národů ... Uhry se ve svém starém původním tvaru nemohly uchovat, shovívavost a ústupnost by je rozdrtila právě tak jako netolerance.“⁴⁵ Trianon však podle jeho názoru měl i svoji přednost, neboť Maďaři se tak vymanili z nátlaku vyrovnání: „Historický stát je ztracený, ale národnost je svobodná.“ Úkolem maďarství v této nové době je podle něj získat převahu nikoli mocenskou, ale kvalitativní. Územní revizi nepovažoval za řešení. Když hodnotil situaci po druhé vídeňské arbitráži, znovu vyzdvihl úkol demokratizace společnosti.

Pro úplnost přehledu o maďarském politickém myšlení v souvislosti s revizními představami je nezbytné se zmínit také o komunistických koncepcích a stanoviscích. Vycházeli jsme z analýzy programových článků, jejichž autorem byl komunistický publicista József Révai, po roce 1945 ideologický vůdce nového režimu.

Na počátku 20. let byla stanoviska maďarských komunistů k poválečnému uspořádání ovlivněna v zásadě ohledem na strategické zájmy sovětského Ruska. Z tohoto hlediska pak také Révai za příznivou považoval existenci jakýchkoli rozporů, které by oslabovaly jak Maďarsko, tak i soudržnost střední Evropy namířenou proti Rusku. Ale již po pěti letech napsal v časopise *Új Mária* (Nový březem), že problém odtřezných území, tato maďarská národní otázka, hraje důležitou úlohu v ideologii a politice všech maďarských tříd, a vůči tomu dělnictvo jako třída připravující se na vedení všech pracujících nemůže zůstat lhostejné či neutrální. Celý článek se zabýval otázkou hranic. V úvodu konstatoval, že „trianonská mírová smlouva je diktát imperialistických vítězných mocností, který stanovil hranice zemí nikoli na základě vůle obyvatelstva, nýbrž na základě imperialistických zájmů rumunských, českých a srbských vládnoucích tříd“.⁴⁶ Tento jeho názor odpovídal stanovisku V. kongresu Kominterny. V článku pak dále mluví o územní revizi, resp. částečné územní revizi, ale řešení trianonského problému v každém případě nachází ve změně hranic. Uvědomoval si, jak důležité místo otázka maďarství v celé společnosti hraje a že má-li být maďarské dělnictvo vedoucí silou, musí zaujmout správné stanovisko k maďarské národní otázce a ztožnit se s maďarskými národními zájmy. Všechny jeho analýzy zahraniční i vnitřní politiky Maďarska tak směřovaly k jedinému cíli - přesvědčit „národ“, že jediným skutečným obráncem maďarské národní věci jsou komunisté a jediným spolehlivým spojencem, s nímž je možno počítat při revizi hranic, je sovětské Rusko.

Během 30. let se Révaiho stanovisko poněkud modifikovalo - na ochranu maďarských menšin a maďarství vůbec pohlíží z hlediska antinacistickej solidarity tohoto regionu a vyvíjí iniciativu směrem k maďarsko-českosloven-

skému sblížení. V roce 1945 pak, v souladu s novou mocenskou situací ve střední Evropě, označuje požadavek etnických hranic za nerealistický a prohlašuje: „Rozum ... nám diktuje, abychom všechny naše síly soustředili na vybudování kulturních, duchovních a hospodářských vztahů s maďarskými menšinami, které zůstaly v zahraničí.“⁴⁷ Ukazuje se tedy, že Révaiho názory na trianonskou mírovou smlouvu a s ní související národnostní otázku nebyly ani tak koncepční, jako spíše respektující aktuální stanoviska komunistické strany a sovětské politické směrnice.

Mezi jednotlivými směry percepcí Trianonu v maďarském politickém myšlení a jejich souvislostmi, zvláště pokud se týká jejich působení a vlivu, existuje jistá chronologická posloupnost. Program integrální či optimální revize mezi válkami a za druhé světové války ovládl duchovní a politický život maďarské společnosti, o jeho uskutečnění se snažila i maďarská diplomacie. Program etnické revize hranic a spolu s ním různé konfедераční představy naproti tomu působily jen v úzkém okruhu intelektuálních skupin složených převážně z příslušníků mladší generace.

Prostředí střední (a jihovýchodní) Evropy bylo vždy průsečíkem kontrol verzních sil, projevujících se jak v sebeorganizování jednotlivých národních hnutí, tak v uplatňování velmocenských zájmů. Pokusy o jeho uspořádání se pak zákonitě staly předmětem střetu různých koncepcí, které často už ze své podstaty byly navzájem nekompatibilní. Každá snaha o „spravedlivé“ vyřešení problémů, které jsou s těmito otázkami svázány, byla pocítována jako spravedlivá jen pro jednu stranu. Úkol pro duchovní elity tohoto regionu tak zůstává stále stejný - vytvořit takový model koexistence, který by byl stejně přijatelný pro menšiny jako pro většinouvé národy.

TRIANON ZAKÁZANÝ A ZNOVUOBJEVENÝ

Po druhé světové válce v maďarské politice a duchovním životě nastal obrat ve vztahu k otázce revize. Koaliční strany, které se dostaly k moci, vycházely z umírněných představ levicové opozice meziválečného období, a tyto pokusy uplatnit na novou situaci. Program etnické revize hranic se stal v maďarské společnosti všeobecně přijatelným, a představoval v tomto ohledu hlavní cíl politického snažení. Ani nejradikálnější koaliční partner, „reakční“ malorolnická strana, nepožadovala nic více než etnické hranice a autonomii pro Maďary žijící mimo ně. Generální tajemník Národní rolnické strany (*Nemzeti Paraszpárt*) Imre Kovács k tomu prohlásil: „Požadavek tisíciletých hranic je šovinismus, a kdo toto požaduje, je protilidový a protidemokratický, a jako škodlivý element je třeba jej proto odstranit z politiky. Není však šovinismem mluvit o tom, že maďarství by rádo vytvořilo svůj stát, a sice

tak, aby se tento nový stát kryl s územím obývaným maďarským etnikem“.⁴⁸ Otázku národnostního principu a problém jeho přijímání z historických, sociologických a politických perspektiv formuloval ve své eseji *A kelet-európai ki-sállamok nyomorúsága* (Bída malých národů východní Evropy) v roce 1946 István Bibó: „Základním principem je právo národů na sebeurčení jakožto demokratická forma zásady legitimacy. To se v západní Evropě prakticky kryje s legitimitou historickou, legitimitou historicky vytvořených hranic, jichž by se ani dnes nebylo moudré dotýkat. Naproti tomu chceme-li ve střední a východní Evropě mít hranice, jež by se daly z demokratického hlediska považovat za „legitimní“, musíme se řídit kritérii, podle nichž se zde národy reálně vymezují: hledisky jazykovými a etnickými.“⁴⁹

Bibó konstatoval, že zvláště ve střední a východní Evropě si konsolidaci nelze představit jinak než jako principiální vyjasnění územních otázek. Státům, které přišly o část svého území, je proto třeba donucovacími prostředky zabránit v šíření iredentistické agitace, a stejně tak státům, které území získaly, je třeba donucovacími prostředky zabránit v utlačování menšin. Přitom si je však třeba uvědomit, dodává, že definitivně stabilizovat lze jen hranici dobrou, s níž se lze sžít. Když ovšem tyto Bibóovy rádky vyšly, tři vítězné mocnosti už rozhodly, že Maďarsko dostane tytéž hranice jako v roce 1920.

Dějiny Maďarska 20. století jsou determinovány důsledky dvou světových válek a následných mírových smluv. Dvakrát se v ničivých válkách jedná generace ocitla na nesprávné straně, znovu se v roce 1946, tak jako v roce 1920, musela vyrovnávat s výsledkem mírových jednání v Paříži. Opětovná ztráta „navrácených území“, získaných v letech 1938–40 na základě dvou vídeňských arbitráží, vyvolala v maďarské společnosti stejné překvapení jako rozpad historických Uher na přelomu let 1918–19. Konečným potvrzením návratu k předválečnému versailleskému uspořádání se stalo pro Maďarsko podepsání mírové smlouvy v roce 1947. V souvislosti s ní byla maďarská společnost definitivně konfrontována s poznáním, že nereálný a nedosažitelný je program jak optimální revize, tak revize etnické. Novou podobu vztahu k uspořádání středoevropského regionu vyjádřil Bibó ve své pronikavé studii *Mírová smlouva a maďarská demokracie* (1946). Odpověděl si na otázku, jak se stavět k budoucnosti mírové smlouvy, k jejímu obsahu z hlediska platnosti, k její závaznosti, stálosti či proměnlivosti, a dochází k jednoznačnému závěru: mírovou smlouvu je třeba akceptovat jako závaznou, stoprocentně ji plnit, nemilosrdně odstranit každou politickou ideologii, politickou agitaci či fámu budovanou z představ o její brzké či pozdější změně: „Naším úkolem je připravit se bez výhrad na mírovou smlouvu fyzicky i psychicky. Vyhradit si můžeme jedině: nikdy nám nesmí být lhostejný osud Maďarů za hranicemi.“⁵⁰

Bibó zároveň upozornil na nebezpečí, skrývající se v této smlouvě vzhledem k budoucímu osudu demokracie v Maďarsku. „Vedle fyzické existence maďarského národa musí zůstat zachována i perspektiva maďarské demokracie, vize svobodného Maďarska jakožto místa důstojného pro život. Je totiž zřejmé, že nejhroším důsledkem mírové smlouvy bude její opětovné spojení s otázkou demokracie; znovu zavládne atmosféra, kdy za podobu mírové smlouvy bude činit odpovědným sám princip demokracie a z nespravedlivě přijatého míru bude vyzovována zásadní lživost demokracie.“⁵¹ Zároveň však Bibó zdůrazňuje, že „žádná křivda, žádná bezpráví v nás nesmějí otupit vědomí té nejosobnější odpovědnosti za to, co jsme učinili a co jsme zanedbali“ a vědomí toho, v jakém bezprávném postavení se ocitla maďarská menšina za hranicemi Maďarska, zejména na Slovensku, nabádá k tomu, aby se už skončilo se vzájemným, nikam nevedoucím obviňováním: „Je nepoctivé bagatelizovat cokoli, co napáchali Maďaři, tím, co se dnes děje s nimi. Stejně nepoctivě však je omlouvat to, co se dnes s Maďary děje, tím, čeho se někdy předtím dopustili Maďaři jiní... Za každou násilností je skrýta nějaká předchozí a každý, kdo se domnívá, že násilností je vůbec možno ospravedlňovat, ji může použít k ospravedlnění násilností vlastních. Vy sídlení Maďarů z někdejší Horní země lze obhajovat vpádem Horthyho, Horthyho vpád nespravedlností trianonských hranic, trianonské hranice útlačem národností, národnostní politiku Uher tím, že v roce 1848 Maďarům bojujícím proti reakci vpadly národnosti po boku reakce do zad, tomu zase předcházely jiné dřívější křivdy a tak dále. Kdo se chce vymanit z bludného kruhu těchto zároveň falešných i pravdivých obvinění, ten musí – seč mu síly stačí – zastávat jednotné stanovisko vůči všem křivdám na lidské důstojnosti.“⁵² Výzvy intelektuála Bibóa však příliš sluchu nenašly ani na jedné straně.

Když se dostal k moci komunismus, ideologie třídního boje a proletářského internacionálního, podporovaná státním terorem, na dlouhá desetiletí vytlačila z veřejných diskusí témata spojená s hledáním národní identity a budováním mechanismů na řešení etnických a národnostních napětí. Namísto očistné diskuse následovalo dalších 40 let mlčení, jehož důsledkem byl – podle psychologů společnosti – „nejspíše patologický způsob reakce na trauma“. Ještě v roce 1980, šedesát let po Trianonu, nebylo možno v Maďarsku o něm psát, resp. připomínat její. Jediná oblast, v níž nebylo možno se trianonské mírové smlouvě vyhnout, byly historické příručky a souhrny dějin, zahrnující i 20. století. Ani ty však nemohly o jejich důsledcích promlouvat otevřeně, bez zamlčování a zkreslování. V prvním „lidově demokratickém“ souhrnu dějin (vycházel v letech 1951–53),⁵³ jehož úkolem bylo vyzbrojit novou vládnoucí elitu „hodnověrnými“ fakty a moderním historickým názorem oproštěným od „buržoazního zkreslování“, byla trianonská

smlouva zmíněna na osmi rádcích. Těchto osm rádek obsahovalo tři následující informace: západní imperialisté určovali pokořující podmínky, omezuující národní nezávislost země; maďarské vládnoucí třídy smlouvu podepsaly; jediná sovětská vláda ji neuznala. Proč byla smlouva pokořující, v čem omezovala nezávislost země, o tom nepadlo jediné slovo, natož pak o důsledcích smlouvy.

Tzv. Molnárovy dvousvazkové *Dějiny Maďarska*, které poprvé vyšly v roce 1964, (potřetí a naposledy v roce 1971) a představovaly historickou příručku zlaté doby kádátorské konsolidace, věnovaly události 14 rádek. Z textu podstatně informativnějšího vysvítá, že vedle hospodářských, vojenských a dalších omezení a ustanovení mírová smlouva „uzákonila odtržení těch území od Maďarska, která byla obývána většinou národnostmi“. Dokonce se bylo možno dovědět také to, že byla odtržena „i území s čistě maďarským obyvatelstvem“. Text uvádí, že toto uspořádání „vůbec neznamenalo demokracické vyřešení národnostní otázky“. V souvislosti s tím poukazuje na to, že nástupnické státy „v mnoha ohledech pokračovaly v podobné národnostní politice jako dříve ... maďarské vládnoucí třídy“.⁵⁴ Desetisvazkové *Dějiny Maďarska (Magyarország története)* jakožto oficiální nástupce monumentálních meziválečných osmisvazkových dějin Bálinta Hómana a Gyuly Szeffü *Magyar Történet* (Maďarské dějiny), se obdobím let 1918–45 zabývaly ve svém osmém díle, který vyšel v roce 1976. Jako první poválečná syntéza věnoval Trianonu zvláštní podkapitolu. Větší rozsah umožnil uveřejnit všechny podstatnější informace, čtenář mohl nalézt také přesné údaje o snížení počtu obyvatelstva. Autorka (Zsuzsa L. Nagy) konkrétně uvádí, že téměř 3 milióny Maďarů se dostaly k nástupnickým státům a že téměř polovina jich „žila více méně jako kompaktní etnikum na územích podél hranic“. Zmíněny jsou i vážné negativní hospodářské důsledky versailleského mírového systému, které přispěly k rozvinutí politických a hospodářských krizových jevů v dané době.⁵⁵

Od počátku 80. let Trianon pomalu přestával být tabuizovaným tématem. Prvním důkazem bylo vydání knihy *Od Padovy po Trianon*⁵⁶ v roce 1983 nakladatelstvem *Köszveth*. Od poslední třetiny 80. let pak následovala skutečná renesance tématu. Historikové se vymanili z pout zákazů a předložili věrnější odborné monografie, strovnávací práce stejně jako i soubory dokumentů, což bylo jistě potěšitelným jevem, obavy však začal vyvolávat fakt, že konjunkturna tématu přinášela i takové publicistické a odborné práce, které se namísto bibóovského sebekritického realismu vracely k vyvolávání meziválečných iluzí.

Navzdory oficiálnímu mlčení a tabu zůstával vliv trianonského šoku stále živý jak v maďarské společnosti, tak v sousedních státech. Latentní napětí, dřímající pod povrchem falešného oficiálního přátelství, se otevřeně pro-

jevilo právě v okamžiku, kdy se podařilo odstranit totalitní režimy. Ukázalo se, že přechod od totality k demokracii není jednoduchý zvláště v etnických vztazích, kdy se otevřela řada otázek, na které společnost není schopna adekvátně reagovat. Staré, v historickém vědomí hluboce zakořeněné stereotypy, jako např. obraz nepřítelů národa, se nejen neodstranily, ale dokonce vznikly nové třetí plochy.

Podle výsledků sociologických výzkumů v okruhu maďarské inteligence, uskutečněných v roce 1983, považovalo rozdělení historických Uher mezi Československo, Rumunsko, Jugoslávii a Rakousko v letech 1919-20 za ne-
správné 64 % respondentů. Jako principiálně správný, ale chybně provedený akt to kvalifikovalo 35 % dotázaných a jen 1 % dotázaných hodnotilo Trianon jako bezvýhradně správný.⁵⁷ V roce 1989 György Csepeli a jeho spolupracovníci výzkum opakovali. Poměr nespokojených s rozhodnutím vzrostl tehdy již na 83 %, zatímco ke správnému, ale chybně provedenému rozhodnutí se hlásilo 16 % respondentů; poměr těch, co považovali rozdělení za správné, zůstal na 1 %. Tyto výsledky dokazují, že jedním z nejcitlivějších bodů historického vědomí maďarské inteligence, a možno předpokládat, že i maďarské společnosti, je nová situace, která nastala po první světové válce, resp. trianonská mírová smlouva, která ji kodifikovala.⁵⁸

Takto jednoznačně odmítnutí Trianonu maďarskou společností je fenomén, který stále ovlivňuje společenské klima v Maďarsku, zákonitě se promítá do vnitřní i zahraniční politiky státu, ovlivňuje chování politických elit. Analýza jednotlivých faktorů, vysvětlujících negativní postoj maďarské společnosti k 80 let staré smlouvě, tak jak je předkládá současná maďarská historiografie, nám může poskytnout představu jak o procesu chápání vlastní národní identity maďarské společnosti, tak ozejtmit východiska a priority maďarské vnitřní a zahraniční politiky, jak se promítají v jeho pojmání intergracních procesů. S otázkou trianonské mírové smlouvy jsou nerozlučně spojeny tři navzájem svázané a vzájemně se ovlivňující okruhy problémů: problém státních hranic, problém maďarských menšin žijících za hranicemi Maďarska, resp. ve státech sousedících s Maďarskem, a otázka tzv. maďarského národního zájmu. Jejich chápání a způsob řešení se odráží v každém programu jednotlivých politických stran současného maďarského politického spektra.

Za prvořadou a nejdůležitější příčinu negativního postoje maďarské veřejnosti k trianonské mírové smlouvě je považováno neprincipiální rozhodování o územních ztrátách a jejich rozsah. Jsou uváděny příklady: po prusko-francouzské válce v roce 1870 Francie ztratila 2,6 % svého území se 4,1 % obyvatelstva, Německo versailleskou mírovou smlouvou z roku 1919 přišlo o 13 % svého území a 9,5 % obyvatelstva. Uhry - navíc bez Chorvatska - přišly o 67 % území a 58 % obyvatelstva. Území, která dostalo Rumunsko, byla

větší než ta, která tvořila nové poválečné Maďarsko. Spolu s územím připadla nově vzniklým státům též významná část původního uherského majetku, z něhož nový maďarský stát disponoval 38 %.⁵⁹ Tato čísla jsou bezpochyby zavádějící v tom, že historické Uhry byly mnohonárodnostní státní útvar, odlišný od Francie a Německa. Z hospodářského, politického, dokonce i psychologického hlediska však odtržená území představovala tak frustrující ztrátu, jako by byla obydlena výhradně Maďary. Země, která byla v roce 1918 náhle rozdělena, získala sice nezávislost, ale panovala v ní i žalostná bída. Nenašel se člověk, který by s dobrým svědomím přijal odtržení více než tři milionů spoluobčanů, zatímco počet obyvatelstva v mateřské zemi nedosahoval osmi milionů. Ti se navíc museli vypořádat jednak s vytvořením pod-
mínek pro nezávislost, jednak s nutností poprvé vystavší restrukturalizace.

Ponecháme-li stranou vnitropolitický život (ústava, armáda, nová měna, zahraniční styky atd.), Maďaři tehdy prožívali jeden z šoků, který pramenil z krize, zasahující hluboko do jejich každodenního života. Dlouhodobé hospodářské důsledky Trianonu ovlivnily život zbylého obyvatelstva na desetiletí. Od roku 1918 žilo maďarské obyvatelstvo ve stavu totálního hospodářského chaosu, což vyplývalo ze zhroucení starého trhu a infrastruktury Uher, ze ztráty surovinových zdrojů, nespoutané inflace, nedostatku mobilního kapitálu i z krachu systému rozdělovacího potravin. K válečné porážce se navíc přidala podvýživnost a španělská chřipka. Ve vědomí Maďarů se toto vše spojilo s válkou a Trianonem.⁶⁰ Pro politiky, kteří vyrostli v monarchii - od Horthyho po Kuna - bylo nepředstavitelné, že v těchto hranicích by se dalo žít. Část tehdejších národohospodářů sice „racionálně“ usoudila, že Trianon není třeba dramatizovat, že nástupnické státy z hlediska svých hospodářských zájmů budou muset postupně hledat spolupráci, využívat odborníky, neboť ekonomika je, konec konců, mezinárodní. Také oni se zmýlili, protože vedoucí představitelé nástupnických států postavili národní politiku nad hospodářské zájmy. Uplynulo skoro okolo půl století, než se na území ponechaném po Trianonu podařilo vytvořit lidské životní podmínky a fungující hospodářskou jednotu.⁶¹

Prvořadým argumentem pro územní rozhodnutí mírové smlouvy bylo právo národů na sebeurčení, uznání myšlenky, že každé etnikum má právo vystoupit jako politické společenství a vytvořit si stát. Na základě negativní historické zkušenosti s balkanizací Evropy a zvláště v konfrontaci s těžkostmi vymezování hranic mezi nástupnickými státy bývalé federativní Jugoslávie panuje namnoze přesvědčení, že ve střední a východní Evropě nelze na jazykově-etnickém základě vytýčit vzájemně akceptovatelné hranice a zároveň vytvořit životaschopné státní uspořádání. Navzdory tomu však podle současného všeobecného maďarského chápání a hodnocení této věci problémem nespočívá ve vzdvižení národnostního principu jako určující zásady,

nýbrž v jeho nedostatečném a nedůsledném uplatňování v mnohonárodnostním prostředí. Podle maďarských představ skutečné uplatňování národnostního principu např. v maďarsko-československém vztahu kombinované s menší výměnou obyvatelstva na jugoslávsko-maďarských hranicích mohlo tehdy vytvořit takovou etnickou situaci, která by byla dnes považována za stejné definitivní a korektní jako v případě Burgenlandu. „Tragika Trianonu nespočívá v tom, že jsme ztratili historické hranice, na to by dříve či později v každém případě došlo,“ soudí přední maďarský historik Tibor Hajdu, „nýbrž v tom, že jsme dostali ty nejhorší možné hranice.“ K tomu ovšem dodává, že „dnes v Maďarsku o revizi hranic mluví jen duchovní nezletilci a demagogové.“⁶²

Naprosté odmítní požadavku revize hranic není pouze stanoviskem dnešních maďarských historiků, ale přesvědčením jak maďarských politiků stran, vyjádřeným v jejich programech, tak převážně většiny maďarského veřejného mínění. Dnešní generace posuzuje postavení Maďarska na konci 90. let strážlivě a jen mizivá menšina je ochotna naslouchat demagogické a štvavé argumentaci Strany maďarské pravdy a spravedlnosti (MIEP) Istvána Csury. To ovšem není v rozporu s tím, že i současná generace považuje je pařížské mírové smlouvy z let 1920 a 1947 za nespravedlivé. S pocitem ne-spravedlnosti souviselo i očekávání jisté části maďarské veřejnosti na konci 80. let, že současná změna v Evropě by mohly přinést i přehodnocení těchto smluv. Podle sociologických výzkumů v roce 1989 soudilo 34 % dotázaných, že nová změna trianonského uspořádání, výhodná pro Maďarsko, není vyloučená.⁶³ Naděje v revidovatelnost trianonské smlouvy byly pak posíleny sjednocením obou německých států v říjnu 1990, rozpadem sovětské říše a Jugoslávie v roce 1991 a Československa na konci roku 1992.

Další z příčin odmítní Trianonu maďarskou společností je charakterizována jako „opětovně špatně volená maďarská terapie“.⁶⁴ Vedoucí politická elita Maďarska první čtvrtstoletí po šoku z mírové smlouvy v maďarském veřejném mínění chápala Trianon jako historickou nahodilost a totální ne-spravedlnost a její reakce na něj byla absolutně negativistická. Totální odmítní a z něj logicky vyplývající program integrální revize byl podporován systémem nejrůznějších argumentů – tezemi o prvenství Maďarů v Karpat-ské kotlině a jejich kulturní převaze, ideou svatoštěpánského státu tolerantního k menšinám, argumentem o zeměpisné a hospodářské jednotě středního Podunají atd. Jisté racionální prvky některých argumentů byly však do takové míry smíchány s polopravdami, zatajováním prokazatelných faktů i s otevřeným lhaním, že konečným výsledkem nebylo poznání minulosti maďarské společnosti i sebe samé, ani znalosti politických souvislostí, ale právě naopak – v širokém okruhu obyvatelstva byly vzbuzovány neodůvodněné iluze a plané naděje.

Snad nejdůležitější příčinou odmítní trianonské smlouvy a trianonského traumatu je postavení maďarské menšiny žijící v sousedních zemích, resp. nespokojenost s jejím postavením. Trianon pro převážnou část dnešního maďarství není otázkou hranic, nýbrž menšinových práv. Podstata trianonské tragédie nespočívala pro většinu Maďarů ve ztrátě dvou třetin historického území; opravdové trauma působilo a dodnes působí, že přibližně jedna třetina maďarského etnika byla odtržena od centrálního bloku maďarství a dostala se pod nadvládu států s cizím obyvatelstvem. Osud odtržených částí národa nikdy nebyl uvnitř mateřské země lhostejný, ovšem v jiném smyslu pro obyvatelstvo a v jiném smyslu pro každodenní moc. Lid mateřské země zajímal, jak budou umět jejich příbuzní a známi, a třeba i neznámi, ale Maďaři, přežít, jaká je jejich situace, jak to ovlivní jejich maďarství. Moc měla pak zájem o ochranu jejich maďarství. Vlady ovšem problémy zahraničního maďarství neposuzovaly z hlediska „co je dobré pro ně“, ale vždy z hlediska „co je dobré pro nás“, tj. podřizovaly osud odtrženého maďarství svým vlastním vnitropolitickým a zahraničněpolitickým zájmům.⁶⁵

Jak jsme se zmínili v předchozí kapitole, mnoho politických a kulturních osobností v Maďarsku od Jásiho a Babitse po László Németha hned po Trianonu místo otázky obrany hranic považovalo za důležité obnovení národnosti maďarství a jeho kulturních a lidských práv. Naděje v tomto ohledu vzbuzovala sama mírová smlouva, která obsahovala všeobecné sliby o sebeurčení menšin a obraně jejich práv; jejich praktická realizace však ve většině nástupnických států selhala. Po druhé světové válce byla myšlenka národnosti sebeurčení a kolektivních práv odsunuta do pozadí. Mnozí příslušníci tehdejší domácí i menšinové maďarské komunistické elity, disponující buď žádnými nebo nepatrnými politickými zkušenostmi, naivně věřili tomu, že teď bude možno vytvořit „krásný nový svět“ osvobozený od starého „buržoazního šovinismu“ a třídního a národnostního útlatku. Způsob poválečného řešení menšinové otázky ve střední Evropě je však velmi rychle z těchto představ vyvedl. Zbaveny svého majetku a v Československu první tři poválečných let i svých občanských práv se maďarské menšiny fakticky dostaly do závislejšího postavení, než tomu bylo v době mezi dvěma světovými válkami. Represivní politika československého a rumunského komunistického režimu vůči menšinám se zaštiťovala marxistickými principy, což mimo jiné také přispělo ke znevěhodnění socialistické myšlenky v maďarském veřejném mínění. Maďarské vedení strany a státu proti diskriminaci Maďarů, žijících v sousedních, socialismus budujících zemích, nijak ne-protestovalo a tvářilo se, jako by bylo vše v naprostém pořádku. V letech 1950–75 obraceli maďarští komunističtí představitelé mnohem větší pozornost na „boj proti domácímu nacionalismu“ než na ochranu menšin. V zájmu menšin pozvedali hlas především spisovatelé (Imre Dobozsy, Gyula Il-

lyés, Sándor Csoóri), pro svá vystoupení označovaní za nacionalisty nejen v Bukurešti či Bratislavě, ale i v Budapešti.

Po podepsání Závěrečného aktu helsinské konference v roce 1975 maďarské vedení strany a státu začalo svou dosavadní pasivní politiku vůči menšinám měnit. Tento dokument podporovali stejně nadšené Maďarsko jako jeho sousedé. Sousední státy proto, že potvrzoval trianonský *status quo*, Maďarsko pak z toho důvodu, že v něm vidělo lepší právní základ (tzv. třetí koš) na obranu práv maďarských menšin. János Kádár pak následně několikrát vystoupil ve věci menšin, ačkoli jeho intervence byly jen zřídka kdy korunovány úspěchem. V Budapešti vznikl Ústav pro výzkum maďarství s pověřením koordinovat studium dějin a kultury východní Evropy a v jeho rámci i celého maďarství. V 80. letech se vztah mezi Maďarskem a jeho sousedy, zejména Rumunskem, stal kvůli menšinové otázce velmi napjatý, ke zvláště ostré výměně názorů došlo pak v souvislosti s vydáním třísvazkových Dějin Sedmihradska (*Erdély története*) v letech 1987–88.

VNITŘNÍ A VNĚJŠÍ KONTEXTY RENESANCE MENŠINOVÉHO TÉMATU

Postavení maďarských menšin v zahraničí, zvláště v Rumunsku a na Slovensku, se v 80. letech stalo jedním z hlavních témat sporu mezi maďarskou demokratickou opozicí a komunistickým režimem. V samizdatovém časopise liberální opozice *Beszélt* vyšel na jaře 1983 článek jednoho z jejích vůdců, Jánose Kise, věnovaný národnostním menšinám,⁶⁶ který je pro chápání a pojímání menšinového problému v maďarském opozičním prostředí 80. let příznačný. Připomíná, že v zahraničí žijící Maďaři netvoří nepatrný zlomek obyvatelstva, jako např. českoslovenští Poláci nebo maďarští Srbové, nýbrž čtvrtinu až třetinu obyvatelstva žijícího v Karpatské kotlině. Na vše, co se děje s maďarskými menšinami, pohlíží proto maďarští občané jako na důležitou národní věc. Podle autora neexistuje ve střední Evropě jiný státotvorný národ, který by tak intenzivně zajímal osud jeho menšin, žijících mimo národní stát, jako Maďary. Proto také mělo v Maďarsku tak velký ohlas zhoršení postavení dvou největších maďarských menšin v Rumunsku a v Československu. Kis uvádí argumenty, které podle něj vyvolávají v maďarské společnosti pádné obavy o osud zahraničního maďarství – po desetiletí chátrající místní menšinové maďarské školství, likvidace či omezování zájmových organizací, časté zákazy užívání mateřského jazyka, stupňování nepřátelství vůči maďarské menšině. Maďarům jsou předhazovány jejich kolektivní národní hříchy a jsou obviňováni z přípravy iredenty. Autor soudí, že „vyvolávací těchto nálad na Slovensku a v Rumunsku se necítí příliš bezpečně mezi hranicemi, které dostali od vítězných mocností dvou světových válek. Rádi

by vytvořili takovou definitivní situaci, aby už nemuseli o trianonském a pařížském upořádání více diskutovat. Chtějí Rumunsko a Maďarsko bez Maďarů, a to třeba i násilnou asimilací více než statisíců nebo milionů menšinových Maďarů“.⁶⁷ Dodává zároveň, že potom není lehké oddělit od sebe pobouření nad újmami působenými menšinám a iluze spojené s Trianonem a jeho revizí, odsuzování toho, že je vyvolávána protimaďarská nenávisť, a nenávisť vůči Rumunům a Slováckům.

Za pobuřující považuje především porušování lidských práv Maďarů. „Mluvíme o lidských právech, tedy o právech dotýkajících se všech lidí – Maďarů i Nemadárů.“ Řešení národnostní otázky bylo pro demokratickou maďarskou opozici v 80. letech neodlučitelně spojeno s řešením otázky všeobecných lidských práv: „Musíme chápat, že porušování práv zvláště menšin souvisí s všeobecným úpadkem lidských práv, týkajících se všech občanů. Maďarskou otázkou nelze vyřešit bez toho, aniž by byla naplněována všeobecná lidská práva, a státotvorná národnost nemůže počítat s dodržováním lidských práv, dokud se nedodrží menšinová práva maďarské (a ne maďarské) národnosti ... Trvalé řešení může spočívat pouze ve vzájemném dodržování lidských práv a nemůže být dílem jednostranného mocenského diktátu.“⁶⁸

Velkou pozornost Kis věnoval vzájemnému vztahu menšinového problému a otázky hranic; názory objevující se mezi maďarskou veřejností v 80. letech, že útrapy maďarských národností dávají právo k požadavku přezkoumání nespravedlivé trianonské a pařížské mírové smlouvy, považoval za nebezpečné pokušení, které nepočítá s realitou. Zcela jednoznačně prohlásoval, že požadavek jakékoli revize trianonských hranic musí být z možných řešení maďarské menšinové otázky vyloučen, a to jedině, o co je třeba usilovat, je obnovení menšinových práv. Menšinový problém je třeba podle něj dostat na pořad dne i v maďarském parlamentu, zvyšovat pocit odpovědnosti maďarského státu za svoje menšiny, burcovat maďarské veřejné mínění a náležitě informovat o postavení menšin. Nejtěžším úkolem pak zůstává prolomit zdi nepřátelství, které existují mezi Maďary a Slováky a Maďary a Rumuny.

V červnu 1987 byla v témže časopise publikována studie Společenská smlouva.⁶⁹ Ztělesňovala představy maďarské demokratické liberální opozice na reformu společnosti a svým úvodním požadavkem „Kádár musí jít“ označovala konec kádárismu. Výchozím bodem textu bylo konstatování, že smlouva mezi režimem a společností vypršela. Za klíčovou otázku pro další společenský, politický a ekonomický rozvoj země považovali autoři vznik nové společenské smlouvy, která by byla základem pro vedení dialogu mezi režimem a společností. Součástí této smlouvy byla i pasáž věnovaná národnostní otázce. Postavit se tváří v tvář kritické situaci zahraniční maďarské

menšiny je podle autorů především mravní povinností. Národ žijící na výstředním území maďarského státu podle nich přenáší odpovědnost i na tu svou část, která se ocitla v postavení národnostní menšiny. Takovému chápání a pojmání maďarství je kontinuitní součástí představa maďarského politického myšlení od Trianonu. Mimo jiné našlo svůj odraz také ve vyjádření ministerského předsedy Antalla z roku 1990 o tom, že se cítí být („v duši“) premiérem 15 milionů Maďarů, které vzbudilo v sousedních státech s maďarskou menšinou tolik negativních emocí.

Zabývat se menšinou otázkou je však také, jak autoři Společenské smlouvy usoudili, otázkou politickou, neboť pomoc menšinám vyžaduje společnou národní strategii a každopádně ovlivní vztah Maďarska k jeho sousedům. Při řešení menšinové otázky je třeba vycházet z principů demokratické politiky na obranu menšin, z čehož podle autorů nutně vyplývá několik zásadních požadavků. Především je třeba menšinám poskytnout kolektivní práva, která zaručují společné pěstování jejich jazyka, kultury i tradic a udržování vztahů s mateřským národem. Bez kolektivních práv nemohou být lidé žijící v menšině tak plnoprávními občany svého státu, jako je jeho většinové obyvatelstvo, soudili autoři. Jako další důležitý princip vytyčili zásadu, že dodržování menšinových práv není pouze vnitřní věcí toho kterého státu. Také menšinová práva jako specifická součást lidských práv patří pod ochranu mezinárodního společenství. Vzhledem k tomu pak musí společenství mateřského národa se zvláštní pozorností sledovat postavení své diaspory a učinit pro ni vše, co je možno v rámcich mezinárodní obrany lidských práv. Podobně jako programový článek o národnostních menšinách v časopise *Bezéló* v roce 1983, i text Společenské smlouvy zdůrazňoval, že vyřešit menšinový problém systémem spravedlivých hranic, resp. změnou hranic není možné. Jedinou alternativou je požadovat pro menšiny každého státu nikoli území, nýbrž stejně tak individuální jako kolektivní práva.

Do kontextu celého politického programu Společenské smlouvy zapadá teze, že tam, kde jsou porušována lidská práva většinového obyvatelstva, tam nelze doufat v dodržování menšinových práv; kde většinové národy jsou od sebe izolovány nebo proti sobě štvány, tam nelze doufat v dodržování svobodných vztahů mateřského národa a menšinové diaspory žijící v jiné zemi. Autoři Společenské smlouvy tak zahrnuli menšinová práva do celého komplexu demokratické přestavby a zdůraznili zároveň nutnost organičtější regionální integrace. S tím souvisí jednak snaha o to, aby se hranice staly otevřenější a propustnější, jednak úsilí postavit problém obrany menšin na vzájemnosti a dobrých vztazích zvláště mezi státy, na jejichž území menšiny žijí. Ty by měly garantovat vzájemné dvoustranné smlouvy, které by byly současně zárukou toho, aby se postavení menšin zlepšovalo.

Smlouva dále vyzdvihovala, že stát musí usilovat o dlouhodobou menšinovou politiku, a to deklarativním způsobem, a především zveřejnit prohlášení o vztahu maďarského státu a „univerzálního maďarského národa“. Pod pojmem maďarský národ autoři rozuměli společenství lidí mluvících společným jazykem a ztotožňujících se se společnou kulturou a historickými tradicemi; toto společenství přitom není omezeno pouze na občany maďarského státu. Maďarský stát si podle Společenské smlouvy nemá ovšem osobovat žádné právo nad Maďary jiné státní příslušnosti a dotýkat se vnitřních věcí jiného státu. Strategie maďarského státu v otázce obrany menšin by měla být především postavena na objektivním informování veřejnosti a na zabezpečení takových práv menšinám žijícím v Maďarsku, jaká jsou požadována pro maďarské menšiny žijící v zahraničí. Zatím se však stát podle přesvědčení demokratické liberální opozice chová nedostatečně. Zamlčuje fakta a všemi způsoby zabraňuje působení občanských iniciativ, zaměřenému na pomoc menšinám. Proto zatím jedinou cestu, jak pomoci zlepšit postavení maďarských menšin, viděla demokratická opozice v co nejširší podpoře občanských iniciativ.

Klíčovou otázkou se tak stal problém, jak uspořádat postavení menšin, které by bylo přijatelné pro ně stejně jako pro většinové národy. Něšlo však jen o demokratické vyřešení menšinové otázky. Ve hře byla změna celého dosavadního systému. Od poloviny 80. let byla ve veřejném mínění v Maďarsku pocítována jako velmi naléhavá otázka reformem. V chápání reformem se však oproti minulosti odehrál kvalitativní posun. Jako první a základní podmínka pro úspěšnou realizaci hospodářských reform (které byly vyhlášeny a s nulovým výsledkem realizovány již více než dvacet let) začala být vyzdvihována reforma politická, dotýkající se institucionálního systému. Požadavek politické reformy přestal být pouze názorem demokratické opozice, jak ji představoval např. János Kis se svým reformním návrhem, ale začala jej prosazovat i reformní komunisté, respektive reformní ekonomové. V souvislosti s impotencí dosavadních reformem se však objevovala i skeptická otázka: může vůbec jít v socialistické zemi reformní proces dál, než dosud došel v Maďarsku, není dnešní stav více méně konečnou hranicí reformy? Reformní diskuse se od poloviny 80. let točily kolem tří navzájem spojených problémů - reformy vlastnictví, možnosti hospodářského a politického obratu a reformy politických institucí.

V oblasti zahraniční ekonomiky a spolu s tím i zahraniční politiky stálo Maďarsko v 80. letech před otázkou, jak velký manévrovací prostor vůbec má. Maďarské zahraničněpolitické a zahraničně-ekonomické chování nebylo ve vzájemném souladu, neexistovala jasně koncipovaná, jednotná strategie, mnohá jednání byla vedena na základě neopodstatněných iluzí. Navzdory tomu, že neexistovaly přesné vymezené zahraničně-ekonomické a zahraničně-

něpolitické programy, je možno v maďarském politickém chování 80. let sledovat dvě linie.

Pro první zahraničněpolitickou a zahraničně-ekonomickou linii byla charakteristická snaha - zvláště pak od vládního programu ze září 1987 - vycházet stejně dobře s Východem i Západem, i když stojí proti sobě a politicky a hospodářsky spolu soupeří. V praxi to znamenalo, že bylo třeba ofenzivní, na osobních kontaktech založenou zahraniční politikou zároveň získat Sovětský svaz a Spojené státy, Čínu a Japonsko, SRN a Velkou Británii, Izrael a arabské státy, jižní Koreu a asijské socialistické státy, o což se Maďarsko nakonec usilovně snažilo. Stalo se členem mezinárodních finančních institucí (Mezinárodní měnový fond, Světová banka) a snažilo se přivolat kapitál od SRN po Japonsko, od Spojených států po jižní Koreu. Podle této linie mělo Maďarsko v kapitalistickém světě vedle udržení tradičních partnerů (SRN, Rakousko, Itálie) sledovat anglosaskou konzervativní linii (Spojené státy, Velká Británie), respektive země v jejich politickém vlivu (Izrael), protože tyto země určovaly budoucnost Maďarska z hlediska jeho zadluženosti, práve tak jako hodnocení Maďarska ve světové politice. Tato politika byla vedena představa, že bude-li se Maďarsko umět předvést světu jako proreformní stát, který ve stornání s ostatními zeměmi Varšavské smlouvy prokazuje sklon k vnějšímu i vnitřnímu liberalismu, a zároveň působit při urovnávání vztahů mezi oběma velmocemi, mohlo by si vydobýt trvale pozitivní zahraničněpolitické a zahraničně-ekonomické postavení.

Na druhé straně této zahraničněpolitické linie Maďarska stál jeho vztah k Sovětskému svazu. Jestliže Maďarsko usilovalo o urovnání vztahů mezi dvěma světovými velmocemi a o vydobytí a uhájení svého odlišného postavení mezi ostatními malými zeměmi, záviselo výhradně na vzájemném poměru obou velmocí, respektive na poměru k jejich nejbližším spojencům. Nebezpečným důsledkům takového vratkého postavení se chtěla vyhnout druhá zahraničněpolitická linie. Její zastánci poukazovali na to, že stejně dobrý vztah ke všem by mohl velmi rychle vést k roztržce se všemi. Zdůrazňovali rozdělení světa a jeho soupeření ve vojenské, politické a hospodářské oblasti, což Maďarsko stavělo před nutnost jasně definovat, s kým chce trvale spolupracovat. Představitelé této politické koncepce dále poukazovali na to, že pro Maďarsko je nebezpečné kopírovat „gorbačovismus“ osobní politiky a že jako malá středoevropská země musí hledět vstřícně politickým a hospodářským výzvám ustávající se sjednocené Evropy. Hlavním cílem země by měl být vstup do Evropy pod německou hegemonií a prohloubení politické, hospodářské a kulturní spolupráce s tradičními partnery. Podle této koncepce by bylo třeba změnit i středoevropskou politiku Maďarska. Domněnka, že kromě nejdůležitějšího vztahu se Sovětským svazem nemůže Maďarsko od ostatních zemí bloku mnoho čekat, byla považována za zavádějící. Za-

stánci druhé politické linie soudili, že je třeba se orientovat na společnou středoevropskou politiku a postupovat společně s ostatními malými středoevropskými zeměmi. S Polskem, Československem, Jugoslávií a NDR mělo Maďarsko vybudovat takové hospodářské, politické a kulturní vztahy a mechanismy spolupráce, které by vedly ke společným institucím, a tak posléze ke spojené Evropě. Maďarsko by podle představ této koncepce mělo plnit úlohu koordinátora nikoli mezi velmocemi, ale mezi zeměmi střední Evropy, které se dostaly do podobné těžké situace jako Maďarsko, a pokusit se usnadnit jim vstup do Evropy. Režimy zmíněných středoevropských zemí, namně Československa a NDR, však realizaci této koncepce předem vylučovaly.

Pro zobrazení nejnovějších dějin maďarské společnosti a ekonomiky byla v 80. letech ve společenských vědách vytvořena hypotéza čtyř základních teoretických modelů.⁷⁰ V souvislosti s modelem diktátorského socialismu a jeho fungováním veřejnost kladla otázky o historickém vývoji minulých čtyřiceti let, o příčinách a důvodech toho, že se mohl prosadit socialistický model. Postupně vykrystalizovalo dvojí historické vysvětlení. Podle jednoho patřily malé evropské státy tzv. reálného socialismu vždy k východoevropskému regionu, považujeme-li za hlavní charakteristické znaky východní Evropy značnou společenskou a hospodářskou nerovninost ve srovnání se západní Evropou. Podle názorů historika a ekonomy T. I. Berenda umožnil socialismus pozitivní, přirozené politické a ekonomické zařazení maďarské, české, polské, prusko-německé, rumunské atd. společnosti do východoevropského regionu. Po období ponižující závislosti dospěly malé státy podle názoru Berenda do takové jednoduše integrace a závislosti, která odpovídá jejich vlastním zákonitostem a normám. Přirozenou tradicí a normou tohoto regionu je státem prováděná industrializace, stát, zastupující a nahrazující funkci trhu, touha po růstu, odpovídající nižší úroveň rozvoje, zrovnoprávnění společnosti. Pluralistická společnost a hospodářský vývoj spočívající ve svobodě podnikání nejsou ve východní Evropě uskutečnitelné, neboť tomu odporují její normy a způsob organizace.⁷¹

Podle Berenda tvoří tato kontinuita historickou jednotu střední a východní Evropy. V jejím rámci se uskutečňuje „snaha o postátňování“ vycházející z „historické nutnosti“. Celá hospodářská politika, plánování, systém služeb jsou přirozeným pokračováním byrokratického státu. Už před uplatněním socialistického systému existovala modernizace, spočívající na těžkém průmyslu, byrokracii, na nedostatkem hospodářství; socialismus všechno pouze urychlil. Jestliže tedy existuje kontinuita, pak z ní jednoznačně vyplývá, že společnosti střední a východní Evropy nemohou být úspěšnými pluralistickými společnostmi, nýbrž modely, fungujícími podle norem, které jsou v rozporu s normami vyspělých západních společností.

Druhé historické stanovisko existenci kontinuity popírá. Podle něj maďarský vývoj pokračoval cestou modernizace podle západního způsobu, a tu zcela neorganicky, na základě puče, přehrhl po roce 1945, respektive 1947, komunistický režim sovětského typu, který se rozšířil do všech oblastí společenského života. Tento proces posílil jisté východoevropské, respektive asijské rysy vskutku existující v těchto společnostech a současně zničil jejich schopnost odporu. Komunismus vrhl maďarskou společnost zpátky do východní Evropy, odkud se už nemohla vymanit. Byl do té míry úspěšný, že společnost vzala tyto původně jí cizí instituce, stupnice hodnot, mentalitu, zvyky atd. za své. „Jednotné dějiny říše se velmi dobře snáší s modelem hospodářství a společnosti jednotného sovětského typu a s tím, že sociologický charakter vládnoucích komunistických stran se dlouhou dobu udržoval jako činnost, mezinárodní strany.“⁷²

V atmosféře všeobecného politického ožívování a prosazování reformních snah na konci 80. let se formovala různá opoziční hnutí, jejichž pozornost se zaměřila na změnu politických a hospodářských poměrů.⁷³ Z disidentského hnutí demokratické opozice, která se zrodila okolo roku 1979, vyrostl Svaz svobodných demokratů, jehož reformní představy byly formulovány v již zmíněné studii Společenská smlouva. Základní okruh úvah svobodných demokratů definovala idea silného hnutí, které by donutilo moc k rezignaci. V mnoha ohledech odlišné bylo Maďarské demokratické fórum. Už jeho výchozí pozice byla jiná. Vzniklo se záměrem přežít komunistický režim a soustředilo se hlavně na to, co bylo možno v rámci režimu prosadit. Vzniklo v září 1987 jako výsledek setkání 170 maďarských intelektuálů. V prohlášení, které bylo na setkání přijato a v listopadu 1987 uveřejněno v oficiálním deníku *Magyar Nemzet*, se píše: „Dějiny maďarství se dostaly do jedné z nejvážnějších krizí ... Maďarské etnikum postihla bezpříkladná roztržitost. Náš národ nemá společně akceptovatelný obraz budoucnosti. Společensko-hospodářská krize cloumající zemí, nedostatečnost demokracie, politického institucionálního systému, tíživá starost o veřejnou morálost, zneklidňující jevy v kulturním životě a ve školství, starosti s pozůstatky minulosti, to vše dostalo hlas při výměně názorů. Ti, kteří jsou zastánci budoucnosti maďarství ve znamení strážlivosti a uvážlivosti, se snažili bilancovat způsoby, jak vykročit, jak realizovat nezbytnou obnovu a skutečně účinné reformy.“⁷⁴ Účastníci shledání se po diskusi shodli v tom, že nová společenská smlouva je uskutečnitelná jen tehdy, když se spojí všechny progresivní společenské síly. Soudili, že krizi je možno vyřešit jen na základě široké společenské účasti a zapojení politických vůdců jak společnosti, tak státu. Počínaje touto událostí získalo MDF velkou váhu a stalo se nejvýznamnější organizací maďarského opozičního hnutí, které se snažilo spojit všechny, kdo byli nespokojeni s režimem. Opíralo se přitom jednak o tradice tzv. li-

dového hnutí, které se rozvíjelo v Maďarsku v době mezi dvěma světovými válkami, a zároveň vycházelo z tradic křesťanství a maďarského vlastenectví.

V březnu 1988 byl založen nezávislý FIDESZ – *Fiatal Demokraták Szövetsége* (Svaz mladých demokratů). Jeho zakládající prohlášení podepsalo 37 posluchačů univerzity a vysokých škol. Cílem svazu bylo smelit politicky aktivní, radikální, reformní mládežnickou skupinu a spolupracovat přitom i s představiteli jiných organizací. Ve své činnosti vycházel FIDESZ z požadavku budování nového Maďarska, v němž by fungoval smíšený hospodářský model (poměr soukromého, družstevního a státního vlastnictví by byl určen hospodářskou racionalitou) a v němž „zdravé sebevědomí bude získávat zpět národ, schopný účinně vystoupit v zájmu maďarství, národní nezávislosti a na základě principu solidarity s národy střední a východní Evropy za uskutečnění myšlenek demilitarizované a sjednocené Evropy“.⁷⁵ Mladí demokrate odmítali nést odpovědnost za minulé chyby, zdůraznili však svou odpovědnost za budoucnost, a tím i svoje právo ovlivňovat její utváření a posilovat vědomí občanské odpovědnosti.

V téže době vznikla z rozhodnutí různých iniciativ, alternativních seskupení a jejich sympatizantů tzv. Sítí svobodných iniciativ (*Szabad Közdeményezések Hálózata*). Sítí jako otevřená forma spolupráce měla napomáhat výměně informací mezi jednotlivými seskupeními, věnovat pozornost osudu Maďarů vně i uvnitř hranic a situaci menšin v Maďarsku. Jejím perspektivním cílem bylo vytvoření státu, který by svůj poměr k Sovětskému svazu vymezil na základě otevřených, dobrých sousedských vztahů jak v oblasti politické a vojenské, tak hospodářské spolupráce a tím zaujal své místo v Evropě, ale který by také převzal mravní závazek vůči maďarským menšinám za hranicemi. Vnitřní maďarskou perspektivu viděla tato iniciativa v parlamentní demokracii, v oddělení zákonodárné, výkonné a soudní moci, v právu na svobodou a garanci základních občanských práv; v hospodářské oblasti pak v regulovaném trhu, zabezpečujícím volnou soutěž všech vlastnických forem, a v sociální oblasti ve spolupráci státních a společenských organizací spolu s dobrovolnou pomocí, spočívající na lidské solidaritě. Zároveň zdůraznila nezbytnost pokojného přechodu k tomuto cíli za využití každodenních politických možností.⁷⁶

Nezávislou inteligenci, převážně novináře a reformní ekonomy a reformně citící členy komunistické strany, spojovalo sdružení Nová březnová fronta, které se zrodilo v březnu 1987 u příležitosti 50. výročí ustavení Břežnové fronty.⁷⁷ Přípravný dokument, který nesl jméno platformy, mluvil o pokračování „nové etapy“ z roku 1953. Obsahoval myšlenku zákonného omezení kompetencí stranických orgánů a skutečně spolkového rozvoje národní fronty. Obracel se k odkazu stranické linie Imre Nagye, v zahraniční politice prosazoval uplatňování rovnoprávnosti, reformu spojenecké spolupráce

a otevřenější vojenskou politiku, chtěl skoncovat s názorem, jenž zájmy socialismu ztotožňoval s každodenními mocenskými zájmy vojenskopolitického systému. Nová březnová fronta však působila jen krátce; na počátku roku 1988 politický výbor MSDS vyzval iniciátora vzniku platformy R. Nyerse, aby Nová březnová fronta svou činnost skončila.

Polská středovýchodní Evropa

Jiří Třpkovkal

Moderní polskou reflexi Evropy lze definovat dvojitým pojetím souvztáženosti „Polska“ a jeho vnějšího prostředí. První pojetí je ve stručnosti obsaženo v tvrzení, že od počátku (většinou od vzniku prvního státu na konci 10. století) až do současnosti se Polsko vždy (ne vždy to však znamenalo oboustranně kladný vztah) nacházelo ve sféře západní (římské, latinské) civilizace a že základními parametry (duchem, kódy, podstatou) této civilizace také jsou základními parametry (duchem, kódy, podstatou) polských dějin. To druhé vychází z názoru, že dominantou polských dějin od počátku až do současnosti je jejich pohyb na ose západ-východ.

Spor těchto dvou pojetí je svěbytným dialogem středu a periferie, v němž jde o prověřování identity centra jejím pohybem mezi východem a západem nebo, opačně vzato, o důsledky geografického či geopolitického rozkvyvu pro schopnost určitého celku generovat vůbec nějakou jasnou identitu, v polském případě o otázku, zda polské dějiny mají identitu jednoznačně danou ve smyslu první teze nebo zda identita má kyvadlový, střídavý charakter. Spojením centrismu a periferismu tak vzniká rámec uvažování o blízkém okolí Polska, které nese označení nikoliv střední, ale středovýchodní Evropa: střed je jádrem, těžštěm, východ pak objektem působení nebo objektem, který působí.¹ Obě tyto roviny mohou být v souladu, mohou se však také dostat a také se dostávaly do sporu, když pohyb na horizontální ose rozkolísá první tezi o bezpečném ukotvení Polska uvnitř západní civilizace.

Například, můžeme sledovat různé výklady teze o komplementaritě Polska a Evropy pohybující se na škále, jež začíná negací či zpochybnutím evropskosti Polska v důsledku např. jeho zaostalosti nebo politických neúspěchů v moderních dějinách, a končí stejně extrémní tezí, že v polském prostředí evropskost svým způsobem kulminuje a dosahuje dokonalosti a že Polsko vlastně je Evropou více než Evropa sama. V kombinaci se západovýchodním momentem můžeme narazit na jinou škálu, jež se rozprostírá opět mezi věcným konstatováním určité geopolitické danosti (Polsko je východ-

ním okrajem Západu) a vyjádřitou formulací, podle níž Polsko plní určitou „evropskou“ misi především směrem na východ, ale že také naplňováním této mise drží Evropu u kořenů její identity, připomíná jí, v čem by měla její „evropskost“ spočívat. Nebo můžeme narazit na jiný paradox, a to ve vztahu k Západu v době industriální modernizace, kdy byla velká poptávka po idejích demonstřujících jednotu, avšak malá poptávka po realitách, s nimiž tyto ideje souvisely, resp. objevuje se i averze vůči těmto realitám, jelikož ty ve svém západ-industriálním střihu nekomunikovaly s východo-agrárním prostředím.

Do určité míry se dá přijmout tvrzení, že „evropský“ motiv je v polské „geopolitické“ tradici staršího data než vlastní definice toho, co je „polské“.² Ne však jako automatický důkaz toho, že „polské“ bylo vždycky „evropské“, ale nejprve a spíše jako doklad toho, že určité rámce polského uvažování o vnějším kontextu vznikaly ještě v době, kdy polský neznamenalo národní v tom smyslu, v jakém toto adjektivum chápeme dnes. Skutečnost, že „evropský“ motiv byl v polské tradici dříve než „polský“ však také znamená, že chápání Evropy v sobě zahrnuje prvky premoderního období, které v polských realitách působily s nemalou setrvačností i v době, kdy samotná Evropa o sobě „přemýšlela“ již úplně jinak.

KOMPLEMENTARITA A ORIGINALITA

Poslední kulturní epochou, která v Polsku začala a probíhala zhruba v téže době jako v okolní Evropě, bylo baroko. Nejde tu jen o připomenutí nějaké kuriozity, ale o upozornění, že základní a dlouho živé kontury uvažování o bližším i vzdálenějším evropském kontextu Polska se vytvářejí právě v době barokní, která v polském případě měla mnohem delší setrvačnost a životnost, než tomu bylo v ostatní Evropě: na provincii, mimo hlavní kulturní centra, nacházíme kulturní a religiozní dozvuky baroka ještě na počátku 19. století.³ V rámci synchronního spojení evropského a polského baroka se vytváří a fixuje určitý obraz Evropy, který přetrvává i poté, co se Evropa (alespoň její mocensky dominantní část) od barokního kánonu odtrhává a střídá jej moderním kulturním modelem. Existence reziduálního barokního obrazu světa naznačuje existenci později stabilního problému pozdních a slabých začátků evropských inovací v Polsku (po baroku se to jako první týká racionalistického osvícenství a moderního státu) a stejně stabilního problému pozdě končících setrvačných modelů, které byly kdysi se zpožděním nastoleny a nyní jsou v Evropě *à la mode*: za počátek literárního romantismu se považuje rok 1822, klasicistní model je však definitivně opuštěn až v souvislosti s listopadovým povstáním roku 1830, konec romantismu přináší až po-

vstání v roce 1864, neoromantický model je silný až do pozdního meziválečného období, resp. přetrvává ještě i v prvních letech po druhé světové válce. Setrvačnost, rezistentnost a rezidualismus představují velmi silné, samozřejmě ně nikoliv výlučné rysy polského uvažování o Evropě.

Polské raně novověké vnímání Evropy vycházelo z několika modelových představ, spojených přesvědčením o vzájemné potřebě „polského“ a „evropského“ momentu.⁴ První představa definuje vzájemný vztah příměrem Polska jako sýpky Evropy (*spichlerz Europy*). Je založena na skutečnosti, že zhruba do první poloviny 17. století je Polsko jedním z hlavních dodavatelů obilí do celé Evropy i jejích zámořských kolonií a na přesvědčení, že bez polského obilí by Evropa zahynula hladem. Názor o hospodářské komplementaritě byl zakonzervován i v pozdějších obdobích, kdy západní část Evropy procházela industriální modernizací a polské obilí je vytlačováno z evropských trhů levnější produkcí jiných zemí. S jeho specifickými dozvuky se setkáváme i dnes například v souvislosti s jednáním o budoucím postavení polského zemědělství v Evropské unii (unijní obavy z příliš velkých nákladů na re-strukturizaci polského agrárního sektoru) nebo v souvislosti s rozšířením tzv. nemoci šílených krav (polský argument, že místní zemědělství je možná zaostalé, zato je však ekologické a podobné nemoci nezná).

Druhá představa reflektuje vnitřní poměry vrcholné a pozdní fáze vývoje polsko-litevské šlechtické republiky. Roku 1569 byl na jednáni stavovského parlamentu v Lublinu personální svazek obou zemí nahrazen právně-politickou konstrukcí, která nově definovala jejich společné a oddělené kompetence, současně došlo k správnímu odtržení ruských území (Ukrajiny) od Litvy a jejich předání do kompetence polské koruny.⁵ Současně se zakonzervovalo stavovské politické zřízení – jestliže většina evropských zemí prošla na počátku novověku politickou transformací, v jejímž důsledku vznikl moderní byrokratický stát, polsko-litevská šlechta účinně blokovala jakékoliv pokusy o posílení či vybudování centrální moci. Šlechtická republika se přitom stylizovala a navenek propagovala jako ideál politické svobody, a to v době, kdy „Evropa“ na tento ideál zapomínala – na Západě vznikl absolutistický stát, na východě se popřením svobody stávala moskevská despotie.

Konečně třetí představa vycházela z faktu, že polsko-litevský stát tvořil svým umístěním přirozenou geografickou bariéru (průchozí pásmo či prostor střetávání) vůči prostoru východně od jeho hranic, chránil střední a západní Evropu před průnikem především islámských etnik, později především a nakonec výlučně před sílícím vlivem či expanzí Moskevské Rusi a romanovského impéria nebo naopak se pokoušel do tohoto prostoru expandovat a uskutečňovat tam misi, tj. šířit model západního křesťanství mezi „schizmatiky“. Koncepce Polska jako ochranného štítu nebo beranidla Západu proti Východu, známá pod latinským názvem *antemurale christianitatis*,

resp. polským názvem *przedmurze chrześcijaństwa*, byla podložena představou Evropy jako souhry (nebo alegorie lidského těla a jeho částí plnicích různé funkce) státně teritoriálních specializací, v jejichž rámci byla Polsku určena právě role ofenzivně-defenzivní (podle vývoje situace). Nutno připomenout, že koncepce analogické s ohledem na regionální příslušnost, avšak označované stejným latinským pojmem, nacházíme v dalších částech střední a jihovýchodní Evropy, které byly dlouhodobě vystaveny především osmanskému tlaku – platí to například pro středověké Uhry.

Realie, v nichž vznikalo komplementární uvažování o Polsku a Evropě, však postupem novověku začínají mizet, avšak samotná reflexe, která se stala součástí kulturní a ideologické totožnosti stavovské republiky, na tom byla stejně jako tato republika – přestala se vyvíjet, ztratila schopnost komunikovat se změnami, kterými Evropa od té doby procházela. Zkamenělou ideologií nejsou schopná ožít ani léta potopy – řady vojensky, hospodářsky i političtě vyčerpávajících konfliktů 17. století. Války s Ruskem a v jejich rámci polsko-kozácký konflikt (zakončeno perejaslavskými rozhovory roku 1654, andrušovským příměřím roku 1667 a tzv. traktátem Grzymułowského roku 1686) měly za následek ztrátu východní Ukrajiny a nastolení ruského protektorství; válka se Švédskem skončila mírem v Olivě roku 1660 s následkem konečné ztráty vlivu v Pobaltí (Inflanty); války s Tureckem, probíhající se střídavým úspěchem, zakončil až karlovičský mír roku 1699. Polsko-litevský stát se tak zmenšil z původní rozlohy skoro jednoho milionu čtverečních kilometrů na zhruba 750 000 km², ale ani tato územní ztráta nebyla impulsem, který by stavovský systém pohnul k zásadnější změně. Jestliže šlechtická republika přežila potopu, zdálo se, že k její změně není důvod.

Stavovská elita, až na malé výjimky, žila v přesvědčení, že Evropa potřebuje Polsko natolik, že nepřipustí jeho ohrožení – což v roce 1683 více než hmatatelně podpořila slavná vídeňská bitva, v níž polská vojenská pomoc zbavila hlavní město habsburské monarchie dlouhého tureckého obléhání. Evropa se však mezitím pohnula jiným směrem a vzájemnou potřebnost chápala způsobem, který si polsko-litevská stavovská elita ne zcela do důsledku uvědomovala. Hospodářský význam polsko-litevského státu slábnul, jako dědičtí exportních zemědělských konjunktur zůstává v Polsku silná agrární společnost rezistentní vůči modernizačním impulsům. Jedinečnost politického systému se tvářívá nástupu dravého moderního státu stávala čistě věcí vnitřního přesvědčení či iluze polsko-litevské šlechty a Polsko jako *antemurale* ztrácelo na významu úměrně tomu, jak roli hráze proti Turecku přebíralo vedle Rakouska také Rusko, které se od přelomu 17. a 18. století nezádržitelně dralo západním směrem.

První trhliny v dosavadní polské reflexi Evropy vytváří až osvícenství, pro které bylo příznačné opouštění komplementární teze a její nahrazování vě-

domím až ponižující zaostalosti Polska vůči Západu. Potřeba vyrovnat vývojové zpoždění vzniká souběžně s problematizující se vnější bezpečností Polska, vystaveného kontaktu s dravými sousedními státy budujícími výkonné politické, fiskální a vojenské systémy. Vnější ohrožení povzbuzovalo vnitřní reformu, ale adaptace na nové poměry však byla podstatně limitována časovým a věcným posunem mezi možnostmi vnitřní nápravy a vnějším ohrožením, které nakonec rozhodlo v době trojího dělení, aniž by tak reforma měla šance prokázat svůj nápravný potenciál. Pokud stát byl zničen a rozdělen mocnostmi, které polské osvícenství považovalo za špatné karikatury ludvíkovské Francie, také monarchie, byť v dané době sloužila jako hlavní evropský politický model modernizačních změn, se nemohla stát příliš oblíbenou. Vznikla tak zpětná vazba, projevující se snahou fixovat předreformní poměry stavovského systému jako záchranou sít, a součástí toho byl i sklon k fixaci starého obrazu Evropy.

Staropolské prostředí disponovalo stabilizovanou politickou koncepcí schopnou generovat politický národ absorbující etnické rozdíly (*genie Ruthenus, natione Polonus*). Tento model byl však budován uvnitř stavovského uspořádání, uvnitř kterého stále jako dominantní přežíval názor, že proces vytváření moderního národa může probíhat jen pohlcováním dalších vrstev společnosti, ať již formou tzv. indigenátu (cizinci) či nobilitace (povyšení nižších stavů).⁶ Tímto způsobem se měla polská evoluce odlišovat od evropské revoluce, kde se moderní koncepce občanství a svobody násilím prosazovala proti absolutistickému státu. Evoluční proměna, která je někdy srovnávána s anglickým modelem, zastavilo trojí dělení a zánik státu, zůstal tu však setrvačný kulturní či sociální „návyk“, jehož prostřednictvím polské prostředí nadále komunikovalo se svým vnějším okolím. Osvícenská státní reforma neuspěla, zůstala však pamět „nedoreformované“ stavovské republiky v podobě stylizovaného ideálu, jemuž bylo nutné učinit průchod a zajistit existenci v nové historické situaci. Toho se ujal romantismus, objevující jako případné nositele tohoto ideálu kulturu a národ a právě v jejich rámci došlo také k redefinování politické tradice.

Realie však ukazovaly, že toto dorovnání bude více než problematické a vzniká dilema, jak nutnost uvažování v intenci národa spojit s takovou jeho charakteristikou, která by reálné handicap, zjistitelné prostým srovnáním se západní Evropou, kompenzovala jiným způsobem. Osvícenská kritika stavovského systému jako vylučného zdroje polské zaostalosti se mění v názor, že podstata modelu byla dobrá, došlo pouze k jeho deformaci, kterou se osvícenské reformy pokusily řešit, ale jejich postup byl také vadný, protože zkaženou republiku chtěly nahradit z podstaty špatnou kopii sousedních monarchií. Romantismus dospívá k novému pojetí, podle kterého je prvek zkažení (anarchii a stavovský egoismus) nutné nahradit širokou demokracií

(návrat k původnímu jádru) a oživit tak čistý ideál bez nutnosti jeho nahrazení monarchií, která se jednak ukázala slabá (nezabránila zániku státu), jednak nepřijatelná (jiné monarchie Polsko zničily).

Tento způsob uvažování našel svůj čistý výraz v díle historika Joachima Lelewela a jeho koncepci polské historické originality. Podle Lelewela výkladu nelze polský element ztotožnit ani se západní civilizací (románsko-germánská Evropa), jejímž produktem je feudalismus, postulující osobní, právně kodifikovanou a institucionalizovanou závislost a útlak, ani východní (byzantsko-ruskou) civilizací, jejíž podstatou jsou závislost a útlak založené na osobní despotii císaře, později cara. Střednost vyplývá z umístění mezi jinými dominantními modely, východnost z větší možnosti, schopnosti a nutnosti obracet se směrem k Rusku než k Západu, resp. čelit Rusku jinak než Západu, západnost je pak obsažena jako implicitní předpoklad celé této konstrukce v kulturní a náboženské sounáležitosti Polska a Západu.

Ve vztahu k Rusku je klíčová Lelewelova syntéza dějin Litvy a Rusi do roku 1569, která řeší otázku teritoriálního nároku Polska a Moskevské Rusi, resp. romanovovského Ruska na dědictví po kyjevsko-novgorodské Rusi.⁷ Lelewel vidí jako legitimní jednoznačně polský nárok, přičemž se nezabývá složitým dokazováním toho, kdy a kde co komu patřilo, ale vychází z „politického“ hlediska větší systémové příbuznosti mezi Polskem a Rusí než mezi Ruskem a Rusí. Politický genotyp staré Rusi a Polska (tzv. *gminowładztwo*, neboli staroslovanská demokracie) byl takřka stejný, zatímco Moskva starý ideál zradila svou autokracií a despotií.⁸ I tento ideál však nebyl hodnotově stejnorodý. Originální model staré Rusi byl zkažen již Varjagy a poté importem byzantské liturgie, což způsobilo promísení slovanské čisoty s varjažským násilnictvím a řeckou dekadencí. Výjimku tvoří severně položený Novgorod, který si až do rurikovského zásahu uchoval nezkažený republikánský duch. Mongolský vpád pak neměl význam jen jako ničivá vlna, ale jako prvek, který zvýraznil rozdělení původně jednotné politické kultury staré Rusi na několik politických modelů, z nichž republikánský se soustředil na severu (Novgorod), bojarský (stavovský) se ocitl v polském sousedství a despotický se posunul směrem k Asii (budoucí samoděržaví).⁹ Tímto způsobem se stará Rus rozčlenila na bělorusko-litevské oblasti Velkoknížectví litevského, Ukrajinu a Moskevskou Rus, pozdější romanovské Rusko.

Západní dimenzi definoval Lelewel prvkem feudalismu, který „svobodný“ genotyp narušuje zvenčí, z neslovanského světa, což ilustruje srovnání polských a španělských dějin v 16.-18. století, které neukazuje jenom jevové analogie v dějinách obou zemí, ale v kontrastu se španělským absolutismem zvýrazňuje pozitivní stránky polských dějin.¹⁰ Lelewel zařadil oba státní

modely do určitého vzorce Evropy jako civilizace vznikající na troskách starého Říma, přičemž v polském případě vstupuje do hry prvek, kterým se Polsko odlišuje od západní Evropy, a tím je fázový posun jeho dějin, tzv. *mitod-szość cywilizacyjna*. Opticky vývojové zpoždění východní Evropy se tak stalo výhodou. Zatímco v západní Evropě *skazona kultura* (Lelewel pod tímto pojmem výslovně chápe kulturu pozdního římského impéria) působí jako degenerativní trend, východní Evropa (resp. střední Evropa jako region umístěný mezi umírajícím Římem a dekadentní Byzancí), je toho ušetřena, protože prvek rozkladu se do ní dostal s časovým odstupem, během kterého vznikl zárodek politické organizace svobodné a natolik silné (stavovský republikanismus), že pozdějšímu nástupu degenerace bude odolávat.¹¹

Na bázi obecných dějin vytvořil Lelewel zásadní kontrapozici mezi Polskem a západní Evropou jako dvěma civilizačními typy a odvodil z ní také tvrzení, že úpadek Polska zavinilo odstoupení od původního genotypu a jeho nahrazení „zkaženým“ motivem západní civilizace. Tímto způsobem vzniká historicko-geografické prostředí, které se odlišuje od západní Evropy i Ruska a v němž se formuje národní individualita a originalita sevěřená mezi neosobní právní racionalitou západního feudalismu a personalizovanou zvůli despotického východu.¹²

Pokud zvýraznění výjimečnosti v rámci polsko-moskevské kontrapozice bylo pochopitelné s ohledem na vývoj polsko-ruských vztahů, pak resistence vůči západnímu typu vycházela z odlišných motivů.¹³ Ve chvíli, kdy reálně zanikla komplementární situace, začal se objevovat nový rozměr vztahu mezi Polskem a západním světem, založený na přesvědčení o nutnosti jeho „westernizace“, čili následování progresivních západních národů. Modernizace cestou napodoby však zrodila paradox industriálního startu agrární země, která se politicky dělí na dva bloky, z nichž jeden optuje pro následování, zatímco druhý její nekompromisně odmítá. Podstata tohoto paradoxu spočívá v tom, že industriální blok akceptuje import idejí, ale brání se importu věcí, které chce a musí sám produkovat, zatímco agrární blok se brání importu idejí, ale bez importu komodit se neobejde.¹⁴

Agrární mentalita doznala značnou újmu v období tzv. Velké Emigrace (politická emigrace po porážce listopadového povstání v letech 1830–31), kdy se část polské elity dostala do přímého fyzického kontaktu s průmyslovou západní Evropou. Tento *encounter* byl často vnímán jako nepřijemný až kontroverzní a snaha převádět polský moment na západní souřadnice byla nejednou považována za jakési zvláštní renegátství, což lze ostatně doložit na samotném Lelewelovi, který na zakládající program emigrační Polské demokracické společnosti (*Towarzystwo Demokratyczne Polskie* – TDP) v roce 1832, jenž vyzníval prozápadně, reagoval ostrými slovy, že TDP: „*wymigrowało ... ze sprawy narodowej w eter kosmopolityczny*“.¹⁵

Porážky povstání a revolucí v letech 1830/31, 1846/48 a 1863/64 vyvolaly v poslední třetině 19. století výrazné změny národní strategie ve směru tzv. organické práce. Vnitřně znamenala tato strategie rezignaci na radikální a ozbrojené formy odporu, z hlediska vnějšího se částečně v návaznosti na osvícenské myšlení pokoušela nově definovat svůj vztah k Evropě. Od konce 18. století tak byl podruhé podniknut pokus zapojit národní proces do progresivního sociálního a kulturního kontextu. Obsah tohoto kontextu byl definován normami a hodnotami západní industriální civilizace, v jejichž prosazení se viděl lék na polské problémy. Akcent se začíná klást na vnitřní rozvoj, inspirovaný západními impulsy, i když možnost či schopnost tyto impulsy absorbovat a zužitkovat byla omezená.

Modernizační impulsy měly různou povahu dle poměrů v příslušném záboru. Ruský zábor musel čelit represím a širším, sociálně dezintegračním důsledkům agrární reformy, průmyslové revoluce a rusifikace. V rakouském záboru se jako důležitá projevila možnost podílení se na veřejném životě po rakousko-uherském vyrovnání, následovaném haličskou autonomií. V ruském záboru se tak klíčovým stal pojem civilizace, zatímco na Haliči byl tímto ústředním pojmem stát. V obou případech je však nutné brát v úvahu také skutečnost, že tyto trendy nejsou výlučně vázány na problém modernizace, ale zahrnují také prvek taktický: představovaly možnost, jak přežít poměry po povstání s perspektivním programem.¹⁶ Charakter vztahu k Evropě je v tomto smyslu podmíněn trváním nebo zrušením nepřiznivě vnější situace.

Organická práce vrcholí na přelomu 80. a 90. let, kdy její evolucionismus a gradualismus nahradil nový typ národní strategie, která chtěla zrušit regionální záborové rozdíly a formovat národ jako integrovanou entitu. Formulování tohoto programu se ujal proud, který ve své polské verzi souvisel s celoevropskou vlnou modernismu (*Młoda Polska*), byl jeho recepcí především jako velkého vyvrcholení celé moderní doby a očekávání zlomu at již v podobě apokalypsy nebo velké kulturní a civilizační syntézy.¹⁷ Je tu však nutné rozlišit dvě roviny, z nichž první je příznačná sklonem ke vsřícné účasti na univerzálních podnětech, druhá směřuje spíše k pohlcení universalismu domácí tradicí, kulturou a mentalitou.

Významnou roli hrála skutečnost, že rozdělení Evropy do vojensko-politických bloků s Ruskem proti Německu a Rakousku naplnilo dávné přání polské politiky po evropském konfliktu, v němž by proti sobě stály tři záborové mocnosti a v němž by se také restituoval polský stát. Možnost konfliktu proměnila vizi duchovní nezávislosti v reálnou perspektivu a pozitivistický gradualismus se stal překážkou úspěšné národní politiky. Proti němu postavil modernismus program nově pojaté duchovní jednoty národa jako předpokladu jeho politické a státní obrody.¹⁸

Poslední dekády 19. století přináší vznik politických hnutí a stran, v jejichž rámci se formulují moderní vize evropského kontextu polského dění. Z těchto vizí se záhy dominantními stávají ty, které jsou spojeny s nacionalistickým a socialistickým proudem (Národní demokracie a Polská socialistická strana). Představitelé těchto proudů a na ně vázaných stran vytvářejí dva základní programy, západní (piastovský) a východní (jagellonský), které hluboko do 20. století ovlivňují také formování polské zahraniční politiky a její pohyb v prostoru středovýchodní Evropy.

Západní program vznikl v souvislosti s obranou polského elementu proti germanizační politice v pruském záboru po Bismarckově nástupu do úřadu kancléře. Geopolitickou orientaci Polska odvozoval z představy nesmiřitelného nepřátelství mezi Poláky a Němci, proto také jako důležitého spolejence polské věci uváděl Rusko, největší slovanský národ a stát. Hlavním reprezentantem této politiky se od 90. let 19. století stala národně-demokratická strana (*endecja*). Východní program se formoval jednak v ruském záboru po porážce lednového povstání jako součást reakce na ruské represe, jednak na Haliči v souvislosti s narůstajícími averzemi mezi Rakouskem a Ruskem. Hlavního nepřitele polského národního hnutí spatřoval v Rusku. Svě hlavní stoupence nacházel tento program v části socialistického hnutí ruského záboru. Oba programy, jak názvy napovídají, hledaly své předlohy v minulosti: pro první bylo inspirací piastovské Polsko jako vzor důsledné obrany proti německému *Drang nach Osten*, druhý viděl svůj vzor v jagellonském Polsku jako háze proti pronikání Ruska na západ.¹⁹

Do hry vstoupily oba programy hlavně v souvislosti s dramatickým ustálováním hranic druhé polské republiky, vývojem vztahů se sousedními vznikajícími státy a průvodními reakcemi obou politických bloků na tyto procesy. Pro stoupence východního programu byla možná buď alternativa restituce státní hranice s datem 1772 nebo její substitut, nazývaný federalistickým programem, který měl východoevropský prostor organizovat na teritoriální bázi staré polsko-litevské unie. Na konci první světové války však polské požadavky územní revindikace nemohly být uplatňovány již jenom vůči Rusku, ale musely brát v úvahu, že v prostoru východní Evropy se objevily další národy, které si také nárokovaly dědictví po carském Rusku, avšak usilovaly o založení vlastního státu nejen na bývalém ruském území, ale též na území starého polsko-litevského státu. Tyto národy se dostaly do sporu nejen s Ruskem, ale i s polskými ambicemi, přičemž vzhledem k momentální vnitřní slabosti Ruska považovaly polský element často za většího nepřitele. Regiony, které Poláci tradičně považovali za své (Kresy), se staly objektem soupeření mezi nimi, Rusy, Ukrajinci, Bělorusy a Litevci. Střet ná-

rodních particularismů postupně vylučoval řešení, které by mohlo uspokojit všechny nároky. V mocenském vakuu, které vzniklo po kolapsu ruského státu a vyklizení východní Evropy německými armádami, měly rozhodovat nejen historické sentimenty, ale hlavně síla.

Na proměny východní Evropy reagovaly dohodové mocnosti, které argument optimálního etnického rozhraničení chtěly použít k řešení regionální situace po rozpadu habsburské a ruské říše. Chtěly tím zabránit řetězovému rozpadu bývalého ruského impéria a vzniku zdroje nestability na evropském východě. Počáteční tolerance vůči bolševikům a snaha minimalizovat teritoriální a mocenské ambice „nástupnických“ národů vůči Rusku tak vyjadřovala kolísání mezi bezradností a záměrem dosáhnout maximální zisk, v tomto případě maximální stabilitu, za minimální vlastní vklad, tj. rukama národů žijících v regionu: „západní mocnosti deklarovaly svou bezradnost vůči událostem na východě kontinentu. Budoucnost versailleského uspořádání ... byla již jen v rukou národů, které se dostaly na okraj, na východní hranici tohoto systému.“²⁰ Proto tak silný (zvláště britský) nátlak, aby Polsko akceptovalo tzv. Curzonovu linii jako svou východní hranici, popřípadě reakce, které nasvědčovaly ochotě ponechat Rusku v této oblasti výhodnou teritoriální pozici.²¹

Západní úvahy se soustředovaly na dva základní momenty: Rusko nelze porazit natrvalo, takže také ambice malých východoevropských národů mohou být naplněny dočasně, nikoliv natrvalo, jelikož Rusko, vzhledem ke svému potenciálu, bude v delší perspektivě stále představovat mocenskou dominantu východní Evropy. Kolidovaly s tím ovšem představy polských reprezentantů východního programu, pro něž bylo však nepřijatelné vykonávat vůli západních mocností a rezignovat na předpokládané teritoriální restituce či zisky. Když se ukázalo, že polská ambice naráží na restituci ambice dalších národů východní Evropy, přišel federalistický program, vystupující jako alternativa západních úvah o dalších osudech východní Evropy.

Základní obrisy federalistické ideje jako praktického postupu nastínil projekt politické instruce (principy zahraniční politiky) pro polské diplomatické mise z července 1919, který výslovně konstatoval, že výchozím bodem polské politiky na východě je revindikace stavu z roku 1772, ale vzhledem k etnickým změnám se respektuje právo nových národů na státnost, popřípadě sloučení etnograficky či civilizačně polských území s Polskem formou unie nebo federace za předpokladu jejich předchozího jasného souhlasu, aby se spojení nemuselo odbyvat formou plebiscitu.²² Konkrétní podobu takového řešení přednesl na zasedání Polského národního výboru v Paříži v březnu 1919 Pilsudského reprezentant, geograf Antoni Sujkowski: „Ukutečnění projektu sloučení Litvy s Polskem by tedy s ohledem na Dohodu bylo možné pouze tehdy, jestliže jej budeme provádět nikoliv jako

dobývání Litvy, ale jako federaci s Litvou. Proto si myslím, že ne idea začleňování Litvy do Polska, ale jen propagace ideje federace - tj. historické Litvy ve federálním vztahu k Polsku - nám může usnadnit řešení této otázky.²³

Záměrem federalistického programu byla změna organizace východoevropského prostoru jeho rozdělením na soustavu států, sahající od Finska až po Kavkaz, která by pod polským vedením zatlčila Rusko daleko na východ a znemožnila by mu průnik západním směrem. Prakticky však Polsko v rámci této široké koncepce získalo pouze určitá území na úkor Ruska (ale také Litvy), která inkorporovalo při současné rezignaci na federalistický plán. Následně došlo ke zhoršení vztahů s národy, se kterými Polsko chtělo federální koncepci budovat. Národ, že Piłsudski jako hlavní stoupenec federalistického programu chtěl situaci ve východní Evropě stabilizovat poté, co dosáhne strategického vítězství, které mu dá lepší vyjednávací pozici, zahrnuje také možnost, že si prostřednictvím federalismu vytvářel manévrovací prostor (i na úkor ostatních národů regionu), aby získal území odpovídající jeho původnímu záměru.²⁴

Snaha vytlačit Rusko co nejdále na východ ve své krajní podobě vyústila v doktrínu tzv. promětejtství či proměteizmu. Polské aktivity měly být protaženy z regionu tzv. Mezimorí, to jest území mezi Baltským a Černým mořem, až do oblasti Kavkazu, kde by ve spojení s místními národními revolucemi vytvářely další příspěvek do obruče, která měla Rusko začít svírat ze všech důležitých stran a zbavit jej možnosti se rozpínat. Tato politika měla být vykonávána prostřednictvím polských vojensko-diplomatických misí, které byly do zmíněné oblasti skutečně vyslány na konci března roku 1920 (Gruzie) a po krátkém působení je v dubnu téhož roku sovětské vojenské orgány zadržely a internovaly. Pojem promětejtství se pak někdy v přeneseném slova smyslu používal pro pokusy o diverzní akce na území Sovětského svazu s cílem narušit stabilitu režimu.²⁵

Praktickým pokusem o federalismus byla Piłsudského výzva k obyvatelům bývalého Velkoknížectví litevského z 22. dubna 1919, která ovšem zahrnovala pragmatický záměr získat Vilnius a prosadit na tzv. Střední Litvě politizační akci, což litevská strana pochopitelně odmítla. Bez litevského souhlasu (být původní stanovisko nebylo zcela zamítavé) federalismus ztrácel na přitažlivosti, opadala jeho vznešená fasáda, pod kterou se objevil program polské teritoriální restituce, litevskou stranou vnímaný jako čistý expansionismus. Polský sprnový pokus o vyvolání převratu na Litvě a svržení vlády v Kaunasu nakonec celý federalismus pohřbil. Střet přezíravého polského paternalismu s novou nacionální ambicí litevskou tak opět ponechal řešení na vojenské síle a pozdější polská anexe tzv. Střední Litvy se zdá potvrzovat tezi o federalismu jako manévrovacím prostoru k prosazení polského nacionálního a státního zájmu.²⁶ Nutno dodat, že o přínosnosti či de-

klarovaném záměru Piłsudského výzvy nebyli přesvědčeni ani významní představitelé litevských Poláků, jak ukazují například postoje a další osudy Michała Römera (Mykolas Römeris nebo Remeris), výrazné osobnosti, právníka a publicisty, který svůj další život spojil s Litvou.²⁷

Praktickým pokusem o jagellonský program byla polsko-sovětská válka jako vyřizování historických „úctů“ i jako urputný boj o nadvládu nad východní Evropou, provázený polskou snahou vytlačit z něj Rusko co nejdále na východ. Především Piłsudski interpretoval situaci v tomto duchu a mocensko-teritoriální nárok spojil s historickou ambicí jagellonského Polska ovládat území co nejdále na východ, případně kontrolovat poměry v samotném Rusku. Polsko je chápáno v duchu předchozí tradice jako obnovované *antemurale* a Piłsudski byl prvním, kdo se pokusil úvahy změnit v čin.²⁸

Tehdy i později prosazovaná polská teze o výhodách federalismu (pro Bělorusy, Ukrajince a Litevce zachována možnost udržení kontaktu se západní civilizací, když v sovětských podmínkách byly podrobeny nátlaku a represii) byla tehdy i později popírána nemalou částí běloruských, ukrajinských i litevských autorů, kteří polské či sovětské mocenské realie hodnotili jako dvě stránky téže mince, tj. asimilace a odnárodňování. Sovětské poměry alespoň do konce 20. let byly něčím jiným než ve 30. letech - v případě Běloruska a Ukrajiny se mluví dokonce o tzv. druhém národním obrození - a polské poměry 30. let, s dragonádami proti Ukrajincům a odstoupením od versaillského menšinového traktátu, jen podpořily názor, že Poláci a Rusové jedno jsou. Ovšem trvalo to jen do sovětských 30. let.²⁹

Federalistům konkuroval program národních demokratů s jejich tzv. inkorporační (také asimilační) variantou, zahrnující území Polska z doby kolem druhého dělení Polska (1793) včetně Lvova a Vilnius, ale současně respektující etnické změny ve východní Evropě. Tato koncepce usilovala o státní území s omezeným počtem menšin, které by bylo možné v krátké době asimilovat. Tento názor formuloval Roman Dmowski následujícím způsobem: „Jestliže tento stát (Polsko - J. V.) má mít jeden parlament a jednu vládu, pak jeho území musí být co největší, ale nemůže překračovat takové hranice, v nichž by tento parlament již nebyl národním polským parlamentem, protože jinak tento stát nebude polským státem a ztratí polskou ideu a politiku.“³⁰ Národně demokratická koncepce, sřizlivější než rozmáchlá ambice federalistů, nakonec také ovlivnila teritoriální tvar meziválečného Polska. Restituce z roku 1919 se tak nekonala stejně jako federální plán, na druhé straně však Polsko získalo státní území s takovým množstvím menšin, které až do roku 1939 představovala stabilní zdroj napětí a problémů.

Pro „nástupnický“ region středovýchodní Evropy mohlo být užitečné jakési spojenectví, které by neutralizovalo jak vzájemné spory, tak fatálnost budoucího postavení „mezi“ Německem a Ruskem, a Polsko se o takový typ

politiky pokusilo. Ale vedle polské či proti polské představě působily představy dalších národů a jejich vzájemný průnik a soulad byl často velmi malý, ne-li nemožný: polský federalismus byl vnímaný Litevci (Ukrajinci a Bělorusy) jako expanze, litevské (ukrajinské, běloruské) obavy z federalismu byly vnímány v Polsku jako příklon k Rusku, lépe řečeno, jako odklon od Polska k Rusku. Lze jen opakovat, že za takové situace se jakékoli ideální teritoriální uspořádání „post-carského“ prostoru měnilo dle příslušného „národního“ pohledu a nakonec rozhodovala síla. Polsko sice mohlo nárokovat roli organizátora tohoto prostoru a dokonce se i pokusilo svůj plán uskutečnit, avšak svůj nárok nemohlo podložit potřebným vojenským a hospodářským potenciálem, navíc jeho vůdčí roli odmítaly uznat další národní a státní subjekty, které se na daném teritoriu měly zájem podílet. Říšský mír byl dokonce ještě dobrým východiskem z tísně, do níž se Polsko během bolševické ofenzivy dostalo. Ironií osudu po polsko-sovětském konfliktu vyjednala za polskou stranu mír na říšských jednáních v březnu 1921 polská delegace složená ze stoupenců národní demokracie. *Endeja* tak dosáhla naplnění své inkorporační varianty řešení státního území, jak rozhořčeně a jedovatě napsal Władysław Pobóg-Malinowski, její velký kritik: „Polská parlamentní delegace v Rize využila světenou jí volnost jednání k tomu, aby – dokonce k údivu samotných Rusů – zmenšila stupeň dosažitelnosti polských postulatů.“³¹

Po ukončení východního dobrodružství spor obou proudů probíhal podle toho, jak chápaly vnější podmíněnost státní suverenity, resp. podle toho, jakou roli připisovaly ruskému či německému faktoru ve velmocenské politice: pro národní demokraty zůstávalo hlavním problémem a nebezpečím Německo, pro pilsudčáky Rusko.³² Spor měl i své vnitřní konsekvence, což výrazně souviselo s charakterem národnostní politiky a s funkcí, kterou plnila v návaznosti na velmocenské koncepce. Jeho závažnost byla dána více než jednou třetinou nepolského osídlení, na němž se vedle početné židovské diaspory podílely na východě žijící početné menšiny Ukrajinců, Bělorusů a Litevců, na západě pak menšina německá. Národnědemokratická koncepce, která říšským mírem zhruba dosáhla svého cíle, chtěla nepolské obyvatelstvo asimilovat formou polonizace Ukrajinců a Bělorusů (případně Litevců), izolace Židů a repolonizace území ostředlených německou menšinou, zatímco Pilsudského blok kombinoval dva přístupy. První z nich se odvolával na tradici mnohonárodního jagellonského státu a postuloval program federalismu, zahrnujícího Poláky, Ukrajince, Litevce, ale také Židy a později i Bělorusy, druhý kladl důraz na účelovou politiku, usilující o střídavé uspořádání ambic menšin tam, kde to vyžadoval důraz na německý či ruský faktor nebo v souvislosti se zmiňovanou velmocenskou ambicí Polska.³³

Koncepci státu odvozovali národní demokraté z populismu, sociálního solidarismu a také politického klerikalismu. Protože zastupovali etnický sla-

bou polskou buržoazii, chápali stát jako prostředek sebeobranu především proti židovskému (případně židozvednářskému) a později proti jakémukoli cizímu vlivu. Ve spojení s klerikálními momenty, které již v národnostní sféře vedly k prosazení stereotypu „Polák = katolík“, vznikla výrazně xenofobní politická kultura, v jejímž rámci se stát proměnil v instituci národního egoismu. Pilsudski a sanační režim po roce 1926 preferovali elitářské pojetí silného státu, stojícího nad národem a společností, popřípadě proti nim. Pro endeju znamenala piastovská idea odkaz na tradici „lidové“ (původem polské a sešské) piastovské dynastie, pilsudčáci vycházeli z hodnocení jagellonských panovníků jako výjimečných osobností a z toho také odvozovali svůj program silného státu řízeného silnou osobností jako záruky suverenity.³⁴ V případě piastovské ideje se prosazovala obrana teritoriální integrity, spojená s obranou zájmu převažujícího etnika proti menšinám, jagellonská idea směřovala k integraci politického národa s cílem restituovat původní územní rozsah polsko-litevské unie.

Prosyncování obou idejí politickými realitami výrazně ovlivňovalo rozpracování původních impulsů do velkých historických konstrukcí, což dobře ilustruje srovnání textů Zygmunta Wojciechowského a Oskara Haleckého, dvou výrazných reprezentantů piastovské i jagellonské ideje v meziválečné polské historiografii (oba texty byly umístěny v jubilejním 50. svazku odborné revue *Kwartalnik Historyczny*). Oba autoři v rozvíjení svých koncepcí pokračovali za války i po ní. Zygmunta Wojciechowski se na počátku roku 1945 stal ředitelem vládou podporovaného Západního institutu v Poznani jakožto institucionálního symbolu vítězství piastovské ideje. Oskar Halecki zůstal v emigraci, kde vytvořil novou vlivnou koncepci dějin střední Evropy.

Stát prvního autora srovnávala význam odersko-viselského a malopolsko-haličského regionu jako dvou center polské státnosti v národních dějinách. Jestliže ovládnutí prvního centra piastovskými panovníky připoutávalo Polsko k Baltu, zajišťovalo pevnou západní hranici a stavělo bariéru do cesty německé expanzi, pak posun ke druhému centru vedl k expanzi jagellonského státu východním směrem a k jeho následnému propojení s komplikovanými sociálními, náboženskými a národnostními poměry Ruska, do kterých se polský stát zapletl natolik, že na to pouze doplácel. Nejprve došlo ke ztrátě iniciativy na západě Polska a k vyklizení všech strategických bodů v tomto regionu, poté k prohře s Ruskem a nakonec i ke zničení polského státu.³⁵ Halecki naopak vysoce hodnotil vznik polsko-litevského státu jako významného kulturního centra, které nebyvalým způsobem rozšířilo vliv západní latinské (katolické) civilizace na východě a současně ji obohatilo o vitální prvky východní kultury. Jagellonská idea mu již výrazně splyvala s misijním programem kulturní expanze západní civilizace via Polsko, jakési

modernizované verze středověkého *antemurale*, jehož nositelem se stalo právě jagellonské Polsko, které i přes náročnost této mise zůstalo místem náboženské tolerance a národnostního smíru.³⁶ Připomeneme-li si koncepci Joachima Lelewela, ukazuje se, že v případě Haleckého byla více oslabena originální střednost polského postavení mezi Východem a Západem a ještě více posílena jeho středovýchodnost. Sounáležitost Polska a Evropy je jednoznačně stvrzena společnou kulturně-náboženskou identitou, kterou Polsko reprezentuje směrem na východ.

V meziválečném období oba programy koexistovaly, což bylo nutné s ohledem na reálné postavení Polska (i jeho reflexi) mezi Ruskem a Německem,³⁷ můžeme však rozlišit období, ve kterých převládala spíše jedna či druhá orientace. Piastovská idea prosperovala do přelomu 20. a 30. let, jagellonská idea zaznamenala vzestup od počátku 30. let. Rozložení konjunktur obou směrů souviselo s vnitropolitickým vývojem meziválečného Polska, který se lámal v letech 1926–30. V prvním období byla patrná vládní a parlamentní převaha národní demokracie a svou roli sehrály také dozrívající polských povstání ve Velkopolsku a Dolním Slezsku, zvyrazňující polsko-německé napětí. Ve druhém období určoval politické klima tzv. belvederský blok, prosazující kolonizaci východních regionů Polska s průvodním vyostřením polsko-běloruského a především polsko-ukrajinského poměru.

Vnitropolitický zlom roku 1926 sice neznamenal okamžité nastolení dominantance jagellonské ideje nad piastovskou, avšak v důsledku postupného utužování sanačního režimu se vytvářel příznivější prostor pro politické koncepcce, orientované východním směrem. Polská zahraniční politika tohoto období sice deklaratorně prováděla politiku stejného metru vůči Německu i Sovětskému svazu, prakticky však Německo (i po roce 1933) bylo obecně považováno za méně hrozného nepřítele než bolševické Rusko. Dokonce i důsledně protiněmecký Dmowski viděl Hitlera někdy jako komicíku figuru, někdy dokonce sympatizoval s jeho postupem vůči židovské komunitě v Německu. Podobně jako Piłsudski v roce 1919 ignoroval rozdíly mezi bílými a rudými v občanskou válku zmítaném Rusku, protože pro něj důležitější než politická orientace byl fakt, že šlo o Rusy, k nimž bylo možné zaujímat jen nesmířitelné postoje, Dmowski zase od počátku Hitlerova nástupu k moci nebyl schopen dešifrovat politický význam této změny ani pro Německo, ani pro okolní svět.³⁸

V případě Němců jaksi nikdo neočekával, že by byli schopni činit, kterých se za druhé světové války dopustili, v případě Rusů se zase jaksi neočekávalo, že by byli schopni jiných činů, než těch, kterých se vůči Polsku dopouštěli hlavně od 17. září 1939. Analogie obou situací je však velmi výrazně ovlivněná tím, že pro politiku, formované druhou polovinou či koncem 19. století, byly již určité politické modely nebo určité typy chování a jednání

nepředstavitelné. Byla tu však již mladší generace, jejíž zkušenost formovala první světová válka, hospodářská krize 30. let a krize parlamentních demokracií, vyúsťující často v ustavení různých typů diktatur či autoritativních režimů, již totiž více doceňovala nové významy, které do politiky tyto situace vnášely. Tato generace již komunikovala s novými politickými jevy jako se svou vlastní zkušeností.

Postoje a hodnoty polské politiky však stále ještě určovala generace zkladatelů státu, vychovávaná v atmosféře poslední třetiny 19. století a přitomná osobně a silně v politické praxi do roku 1939 a ještě v letech válčících.³⁹ Uvnitř této generace tak nadále působily a převládaly ty postoje a vzorce, které se již ke konci 30. let jeví jako velmi problematické. Sanační blok, důvěřující v trvalost německo-sovětského napětí jako garance polské bezpečnosti a kombinující tuto důvěru s historicky podminěným odstupem vůči Moskvě, který za krajně nepříznivé situace vylučoval politicky kalkulačnaté jednání, představoval jeden pól.⁴⁰ Na druhé straně politický kalkul byl schopen respektovat Dmowski, když nechtěl, daná civilizačním rozdílem mezi Polskem a Ruskem, nevyučovala možnost spolupráce, avšak nezahrnula schopnost docenit specifiku sovětského systému jeho „monopartijní“ neboli totalitní inovaci.⁴¹ Jedna strana nebyla s Moskvou ochotná jednat na základě rovnocenné nebo reciproční kalkule, neboť její chování apriorně viděla jako nepřátelské a vylučující dohodu, druhá strana pak reciproční jednání připouštěla, avšak mýlila se v podstatě sovětského systému.

Typické pro meziválečné období bylo to, že až na několik epizod Polsko nebylo příliš ochotno a připraveno zapojit do své vize středovýchodní Evropy meziválečné Československo. Podepsala se na tom jak řada sporů či protisoboustranná neznalost a neobeznámenost s poměry druhé strany ještě z 19. století nebo také konflikty ještě ze závěru první světové války a počátku 20. let (především otázka Těšínska), které polská strana interpretovala jako projevy nepřátelství nebo nepřítelství, resp. jako snahu o geopolitickou konkurenci, což byl konečně ten nejzávažnější důvod vzájemných averzí. Český směr tedy nebyl v polské zahraniční politice zahrnut jako dominantní, ale představoval spíše kombinaci prvků odvozených od západovýchodní osy, regionální konkurence a průvodního prestižního sporu.⁴²

V SOVĚTSKÉM STÍNU

Pro polské postavení za druhé světové války byl podstatný vývoj mezinárodní situace, ale také jeho reflexe, vázaná na modely meziválečného období, které svými kořeny sahaly do posledních dekád minulého století a do období první světové války. Tyto modely se staly určitými návodny na řešení

polsko-sovětských vztahů, a právě to vnášelo do zahraniční politiky jistá rizika. Zdály se tvořit tak neoddělitelnou součást národní tradice boje za nezávislost (tzv. *imponderabilia narodowe*), že jakékoliv jejich revidování zavánělo rouháním. Snaha bránit *niepodległość*, pojatou nerozlučitelně jako historicky pojatou suverenitu a teritoriální integritu, vytvářela hranici, kterou polská politika v průběhu druhé světové války jen velmi těžko překračovala.⁴³

Polská válečná politika procházela dramatickými peripetemi: od deprese, způsobené dvojitým, německo-sovětskou okupací v září 1939, přes uzavření (pod britským nátlakem) polsko-sovětského paktu krátce po vypuknutí německo-sovětského konfliktu až po Stalingrad a krátce poté sovětské vypovězení diplomatických styků (katynská aféra) na jaře roku 1943. Minimálně do německého útoku na Sovětský svaz vycházel polský exil z představy, že její poměr vůči východnímu sousedovi je dán vztahem Polska k Západu, respektive je odvozenou funkcí tohoto vztahu v tom smyslu, že silné Polsko je pro západní země nutné jako spojenec proti Německu i jako hráz proti Rusku. Z toho se odvozoval také nárok, že Polsko má být za války i po ní traktováno jako regionální velmoc středovýchodní Evropy, má být hlavním organizátorem tohoto nestabilního prostředí.⁴⁴

Sebereflexe Polska a koncipování jeho role jak ve válečných, tak i v očekávaných poválečných reáliích, svázané s pohybem na hraně mezi setrvačnou historicitou a snahou pochopit mocenské inovace, které přinesla válka, se projevily také v průběhu a výsledcích jednání o československo-polské (kon)federaci v letech 1939/40–1943. Dnes je víceméně zřejmé, že hlavním motivem, který jednání a postoje obou zemí ovlivňoval, byl jejich poměr k sovětské politice, i když s ohledem na reálné síly a postavení obou zemí ve velmocenských hrátkách se ukázalo, že na charakteru jejich postoje nezáleželo a že výsledek jednání byl zakódován především ve sféře velmocenské. Otázkou ovšem zůstává, do jaké míry by zmíněná jednání i bez sovětského faktoru byla úspěšná s ohledem na různost jejich stanovisek k vlastní spolupráci. Polská strana inklinovala k co nejužším formám spolupráce, vytvářejícím pevný střed, na který se měly nabalovat další státy (např. Litva, Maďarsko, Rumunsko, Řecko, Turecko). Samotný československo-polský poměr byl však nadále zatížen jednak nedořešeným problémem vzájemné hranice na Těšínsku, anektovaném Polskem po mnichovské konferenci, jednak perspektivními problémy, které vznikaly z odlišného pojetí zamýšleného spojení obou zemí.

Polská strana byla historicky disponována k uvažování o takovém útvaru v kontextu federálním, avšak samotný pojem federace a jeho praktická podoba měly pouze ideální či mentální charakter, vázaný na starou polsko-litevskou unii, jelikož od jejího rozpadu v roce 1795 nebyla žádná jiná forma federalismu prakticky vyzkoušena. Jak se od poloviny 19. století vedle Polá-

ků prosazují jako moderní národy i další skupiny, které tuto unii kdysi obývaly, ztrácí pro ně její tradice na významu. Brzdí jejich národní rozvoj, který pohání také snaha emancipovat se od federálního dědictví, které si buď uzurpují samy nebo se od něj distancují, protože jej považují za zástěrku polské snahy o hegemonii – omezenou ochotu sdílet renovovanou federaci s Poláky ukázaly události ze závěru první světové války a krátce po ní. Na polské straně však zůstává federální „návyk“, který ne vždy počítá jednak s tím, že jiné národy uvažují v rámci jiných tradic, případně uvažuje v kontextu federace o dominanci, jednak, s ohledem na „ideální“ ráz federalistické tradice v 19. století, ne vždy doceneuje ryze praktické problémy spojené s fungováním takového útvaru.⁴⁵ Do jisté míry lze „federalistické“ uvažování chápat jako způsob zajišťování nezávislosti (jedné z nejcitlivějších kategorií polské politické tradice) formou jejího zakomponování do vzájemně provázaných a jedním centrem kontrolovaných „nezávislostí“. Takový přístup ovšem říká, že narazí na jiné historické koncepty nezávislosti, které s ní nebudou chtít komunikovat.

Přesvědčení, že Polsko je víceméně rovnocenným účastníkem probíhající války, vzala za své již krátce po německém útoku na Sovětský svaz. Naděje, že v západní politice se určujícími stanou proudy nekompromisní vůči Německu a současně ochotné riskovat spor se Sovětským svazem,⁴⁶ se záhy rozplynula, když Západ byl ochoten vyměnou za sovětskou pomoc proti Německu nabídnout řadu ústupků, do jejichž kalkulování bylo zahrnuto i Polsko včetně jeho hranice se Sovětským svazem. Proměnu polského názoru v této souvislosti zřetelně ukázaly přípravy polsko-sovětského paktu (30. července 1941), v jejichž průběhu polský premiér měnil nejen názor na vojenskou sílu sovětské armády či polskou pozici ve velmocenské politice, ale také doceneval fakt, že spojenecká obava před separátním německo-sovětským příměřím tuto pozici, dříve definovanou se značným sebevědomím, poněkud mění.⁴⁷

Po stalingradské bitvě se sovětský postup směrem na západ stal zřejmým a problém nyní spočíval v tom, jak daleko dojde a jaké to bude mít důsledky. Polská politika se dlouho spoléhala na to, že náročná východní fronta vyčerpá vojenský potenciál obou soupeřů, současně stále počítala s tím, že polská otázka bude pro spojení natiuk závažná, že pro její obranu budou ochotni riskovat i určité problémy ve vztahu k Sovětskému svazu, jelikož jejich zájem na polské hrázi proti bolševismu převyšil zájem na spojenectví s Moskvou. Exil i podzemí vycházely z dosti striktního vnějšího i vnitřního legalismu, doplněného trváním na politických stereotypech meziválečného období, které zase bylo v silném vleku zkušeností z první světové války. Zřetelně to vystupovalo ve dvou vzájemně propojených momentech, tj. polsko-sovětská hranice a polsko-sovětské vztahy, resp. uznávání exilové vlády Moskvou

jako reprezentanta Polska. Právě tyto dva body byly s otázkou legalismu spojeny nejvíce a právě tyto dva body byly fakticky zničeny sovětským tlakem.

Konec druhé světové války, poznamenaný přesunem státního území z východu na západ, ztrátou západní podpory, dominancí komunistů a závislostí na Moskvě, byl také koncem úsilí o naplnění jagellonského odkazu. Polsko se „vrátilo“ na stará západní území a vítěznou stranou v dlouholetém sporu s jagellonskou orientací se stal piastovský program, který současně představoval jedinou šanci Polska na alespoň částečnou kompenzaci ztráty východních území.⁴⁸ Poválečná situace odstranila všechny záchranné body, o něž se jagellonský program opíral, i když k prvnímu výraznému zúžení tohoto prostoru došlo již v exilu, který byl od počátku své existence výrazně poznamenaný snahou Sikorského a jeho stoupenců distancovat se od sanačnického režimu a odsoudit jej jako původce zářijové porážky. Eliminace sanačnické elity oslabil stoupence jagellonské orientace, naprosto nereálnou se stala předešlým původní Piłsudského představa, že restituované Polsko, ať již ve federalistické verzi nebo jako nová velmoc ve východní Evropě, bude schopné eliminovat nebo alespoň trvale vytlačit z tohoto prostoru Rusko a jeho vliv.⁴⁹

Piastovská idea již od počátku války vystupovala jako zvýhodněná odlišnost svého jagellonského protějšku. Dosavadní komponenty jagellonského programu, zahrnující tradici polsko-litevské unie jako promotora politické a kulturní expanze (idea mise na východě, přebírající výrazné rysy historicky starší koncepce *przedmurza chrześcijaństwa*) do prostoru sousedícího a postupně obsazovaného Ruskem, ztratily na významu. Poválečné Polsko přišlo o svá východní území, posunulo se na západ, ve vnitřní politice převládala radikální levicový trend, přičemž mocensky určující část politické reprezentace se vědomě orientovala na Sovětský svaz, který vnímala jako garanta státní hranice na Odře a Nise.

Poválečný režim přijal piastovský proud jako závaznou geopolitickou doktrínu včetně odpovídající protiněmecké rétoriky a loajálních deklarací směrem k Moskvě, ale paměť jagellonské ideje nezmizela stejně tak jako zcela pochopitelně nezmezila, ba právě naopak zesílil negativní ruský stereotyp. Důležitou roli hrála jagellonská orientace samozřejmě v poválečné emigraci, která ji kultivovala jako součást své politické identity i politické aktivity v naději, že je blízko třetí světové války mezi Západem a Východem, v níž dojde k porážce bolševismu a návratu Polska na původní východní hranici.⁵⁰ Šlo však o čistě předválečný produkt, prosceny pochopitelnou a ostrou averzi k sovětskému režimu a jeho polské expozituru a spočívající na starších rusofobních vrstvách.

Vedle „nesmířitelných“ nelze zapomenout na tu část emigrace, která již nechtěla dále kultivovat meziválečné pojetí jagellonské ideje, zúžené realie-

mi studené války na nekompromisní trvání na obnovení předválečného *status quo* bez jakýchkoliv změn. Z tohoto rámce se teprve začínaly vymykat spíše jen jednotlivé osobnosti jako byli například Jerzy Giedroyc nebo Juliusz Mieroszewski z okruhu pařížské revue *Kultura* nebo významní literáři jako Witold Gombrowicz nebo Czesław Miłosz. Zvláště Giedroyc a Mieroszewski se hráli významnou roli (a dostali se kvůli tomu nejednou do konfliktu s „oficiální“ politickou emigrací v Londýně) v emancipaci od myšlení, které podle jejich názoru postrádalo realismus. Giedroycova revue *Kultura* jako první začala vystupovat s tezí, že je v zájmu věci, aby Poláci uznali teritoriální změny, ke kterým došlo po roce 1945 (nová východní hranice Polska), aby se mentálně připravili na budování přátelských vztahů s národy za svou východní hranicí včetně Rusů.⁵¹

Giedroyc se vracel k jagellonské ideji, avšak ve zcela nové podobě, která souvisela s jeho předválečným působením v revue *Bunt Młodych*, jejímž byl šéfredaktorem v letech 1937–39. Kolem revue se shromáždili mladí stoupeni modernějšího pojetí politiky, kteří sice vycházeli z rámce sanačnického bloku, ale měli v úmyslu jej změnit, zkulturnit. Převzali důraz na silný stát, ale nechtěli již tu jeho podobu, kterou stvořila sanace, nýbrž demokratický právní stát s respektem k jednotlivci. Významné byly projekty a úvahy o řešení v té době již vyplatě situace v jihovýchodních částech Polska, kde mělo dojít ke zmírnění konfliktu mezi státem a menšinami na bázi autonomie.⁵²

Ještě více než Giedroyc se na vnější kontext polské otázky po roce 1945 soustředil Juliusz Mieroszewski, kterého lze považovat za hlavního tvůrce „zahraniční politiky“ pařížské *Kultury* i za postavu stejně jako Giedroyc symptomatickou pro napětí, které vládlo mezi „polským Londýnem“ a pařížskou Maisons-Laffitte, kde *Kultura* sídlila.⁵³ Mieroszewski, původem z rakouského Haliče, byl možná méně než Giedroyc, který pocházel z běloruského Minsku a školy začal navštěvovat v Moskvě, kulturně a emocionálně vázán na fenomenomén Kresů, kdysi východních končin staré *rzeczypospolité*. O to více si zřejmě uvědomoval, že v nové situaci po roce 1945, resp. 1948, jsou historické geopolitické programy (jagellonská i piastovská idea) skutečně již jen historií a doceňoval, že poválečný problém se nevyčerpává pouze tématem ruské kontroly nad Polskem. Ukazoval, že oblíbená koncepce bolševismu jako pokračování ruského samoděržaví „jinými prostředky“ je doprovázena frustračním syndromem Polska jako „obležené tvrze“, na kterou útočí všichni jeho nepřátelé, jež kdysi na počátku 50. let vypočítal v emigraci populární, ale i jako autorita ctěný publicista Zygmunt Nowakowski – „Moskale, Niemcy, Litwini, Ukraińcy i Czesi“.⁵⁴

Mieroszewski měl sklon i snahu vidět a řešit poválečný problém Polska v kontextu dosahování smíru malých středoevropských národů, jejichž spory, často malicherné, viděl jako jednu z podstatných příčin podrobení střed-

ní Evropy. Na druhé straně však nebyl stoupencem velkolepých „středoevropských“ plánů, koncepcí a federací, což se např. projeвило kolem roku 1954 v jeho poměrně skeptickém pohledu na některé projekty Huberta Ripky na velkou středoevropskou federaci a střízlivě vyjadřované propozici návratu k československo-polskému spojenectví, budovanému zdola a trpělivě jako základu možné širší budoucí spolupráce.⁵⁵ Na druhé straně však středoevropský problém jako svázaný s prostorem bývalé monarchie rozhodně nebyl primárním objektem Mieroszewského zájmu – ten patřil jednoznačně prostoru, označovanému jako *obszar ULB* čili prostoru sovětské, kdysi polské Ukrajiny, Litvy a Běloruska, a za ním Rusku. Jeho podstatu, vývoj a budoucnost považoval za hlavní klíč k budoucnosti polské, ovšem způsobem na polské emigrační poměry velmi neortodoxním a podminěným opět velmi neortodoxní reciprocitou: „Nemůžeme zastávat stanovisko, že každý velkoruský program je imperialismem – zatímco polský východní program není žádným imperialismem, jen vznešenou jagellonskou ideou“ ... můžeme na Rusku požadovat, aby se zřeklo imperialismu pod podmínkou, že se my sami jednou a provždy zřekneme našeho tradicionalisticko-historického imperialismu ve všech jeho formách a projevech.“⁵⁶ Nešlo samozřejmě jen o reciproční odvolání „bilaterálního imperialismu“, ale také o výzvu, aby obě strany přestaly chápat *obszar ULB* a hlavně národy na něm žijící jako objekty imperialismu ať již reálného nebo historizujícího.

Nad obrovskou silou a významem nárazu, kterým druhá světová válka a studená válka zdeformovaly a, jak se ukazovalo, také asi neodvolatelně změnilly historickou geometrii střední a východní Evropy, se museli zamýšlet i samotní tvůrci jagellonského programu. Krátce po začátku horké fáze studené války vyšla ve Spojených státech kniha, která toho byla dokladem a která je dnes „samozřejmou klasikou“ evropské historiografie. Poprvé vydaná v roce 1950 (skoro paralelně s jinou jeho významnou prací *Borderlands of Western Civilization*) stala se tato kniha vyvrcholením jednoho (polského) a počátkem druhého (evropského) života jagellonské ideje.⁵⁷

Oskar Halecki (1891–1973), zmíněný již jako oponent Z. Wojciechowského, byl poměrně typickou ukázkou středoevropských poměrů – otec, polní maršálek Oskar von Halecki, matka Chorvatka. Na přání svého otce, který se na starší kolena rozpomenul na „starou vlast“, odešel mladý Oskar Halecki před první světovou válkou do Krakova, kde na Jagellonské univerzitě vystudoval historii a kde se také (1916) habilitoval. Po válce působil v polské delegaci na mírové konferenci, poté ve Společnosti národů, přednášel na univerzitách v Krakově a ve Varsavě. Po druhé světové válce zůstal Halecki v emigraci, žil v západní Evropě (Švýcarsko, Francie), poté ve Spojených státech, po roce 1961 krátce přednášel v Římě na univerzitě Ignáce Loyoly, pak se vrátil do Spojených států, kde také zemřel.

Haleckého hlavním a v podstatě i životním, i když vyvíjejícím se tématem byla polsko-litevská unie v její podobě personální (1386), politické (1569) a náboženské (1596). Halecki unii nechápal jen jako „běžný“ fenomen politických dějin, ale jako unikátní útvar celoevropského významu – v jeho interpretaci šlo vlastně o modernizovanou představu Polska jako *antemurale christianitatis*. Halecki tu spojil středoevropské jagellonské soustátí, zahrnující Čechy, Uhry a Polsko, s jeho expanzí východním směrem, kterou definoval jako civilizační misi na evropském „schizmatickém“ východě. Spojením středoevropského ukotvení tohoto státu s jeho „východním rozšířením“ vznikla specificky polská varianta pojmu *East-Central Europe* (*Europa Środkowo-Wschodnia*). Ta svým akcentem na formativní roli kulturních a náboženských prvků do jisté míry připomíná o něco starší koncepci Francise Dvorníka,⁵⁸ i když v tomto případě neřeší kolísavé postavení regionu mezi západním a východním křesťanstvím na přelomu prvního a druhého tisíciletí, ale líčí pokus o průnik do východního „schizmatu“ prostřednictvím náboženské unie a exportu západní civilizace polsko-litevským státem (také proto je Haleckého koncepcí středovýchodní, zatímco Dvorník mluví o střední a východní Evropě).

Halecki přišel s myšlenkou rozdělení Evropy na subregiony, které definoval kombinací chronologického a geografického kritéria. V rámci tohoto dělení pak oddělil východní a západní Evropu přechodnou střední zónou, kterou ještě jednou rozdělil na další dva subregiony, kterými byla tzv. středozápadní Evropa (v podstatě německý jazykový, kulturní a posléze i státní prostor) a tzv. středovýchodní Evropa (země na východ od Německa a na západ od východní Evropy, tj. Ruska).⁵⁹

Práce o „hranicích a rozdělení“ evropských dějin do jisté míry překročila stín předválečné jagellonské ideje tím, že ji rozprostřela do kontextu evropských dějin, přitom však byla jistým pokračováním diskusí, které se na téma střední a středovýchodní Evropy vedly v rámci Federace historických společností východní Evropy, založené v roce 1927 polským historikem Marceli Handelmanem. Na počátku 50. let měla význam v tom, že byla jednou z prvních obran proti na Západě rozšířenému (dodnes zakořeněnému) pausalizujícímu označování celého regionu „na východ od Labe“ jako východní Evropy, tj. regionu, který začínal v bývalé Německé demokratické republice a končil na sovětském pacifickém pobřeží.

* * *

V samotném Polsku byla situace pochopitelně jiná. Oficiálně se tu deklarovala láska k Sovětskému svazu, neoficiální povity byly velmi odlišné, přičemž averze východním směrem byly patrné také u místních komunistů, kde však kompletní vyhlazení vedoucích kádrů předválečné komunistické strany ponechalo na místě druhou a třetí garnituru, která se chovala někdy vel-

mi účelově. Nakonec i v době, kdy se formy sovětské kontroly nad Polskem zmírnily, zazníval ve stranicích kuloárech občas ironický výrok o přátelství se Sovětským svazem, které musí být jako dobrý čaj - vřelá a sladká.

Jelikož s ohledem na svou vnitropolitickou perifernost a slabost místní komunisté záviseli na sovětské podpoře, museli se stylizovat do pozice síly, která je úzce spojena s národem, popřípadě do role těch, kteří nejlépe vědí, co je skutečným národním zájmem a jak jej nejlépe obhájit.⁶⁰ Jejich snaze dosáhnout image autochtonních polských komunistů však stála v cestě právě závislost na sovětské podpoře, kterou zase obyvatelstvo vnímalo jako důkaz agenturního charakteru režimu. Komunisté však dokázali využít i protisovětské cítění většiny polské populace částečně ve svůj prospěch metodou odkazování na sebe sama jako na menší zlo, což platí především pro období po roce 1956. Události polského „Října“ tehdy katapultovaly do čela komunistické strany Władysława Gomułku, jehož autorita ve společnosti přimínala postavení J. B. Tity v Jugoslávii. Nový charismatický vůdce se jakkoby zasloužil o uzavření třístranné tiché dohody mezi národem, komunisty a Ruskem, v jejímž rámci došlo k tomu, co se předtím zdálo být nemožné. Systém, který byl do té doby považován za zcela cizí a neslučitelný s polským *milieu*, se stal akceptovatelnou součástí veřejného života, což potvrdily lednové volby roku 1957, v nichž se většina Poláků svobodně rozhodla podporit Gomułku, lépe řečeno naději, kterou v té době reprezentoval.⁶¹

Ve vztahu k Sovětskému svazu získalo Polsko i na prestiži a uvolnilo si také ruce pro volnější pohyb ve středoevropském areálu, což dokládaly některé iniciativy na mezinárodním poli, z nichž k provořadým patřil tzv. „plán Rapackého“, tj. polská iniciativa z listopadu 1957, týkající se vytvoření bezpečnějšího pásma ve střední Evropě včetně obou německých států, doplněná v roce 1964 tzv. plánem Gomułky a vládním expozé na toto téma. Svého druhu kodifikaci nového typu bilaterálních vztahů se v tomto období stala polsko-sovětská deklarace z 18. listopadu 1956, hovořící o spojenectví, suverenitě, rovnosti a právu na národní cestu k socialismu.⁶² Samozřejmě se nedá mluvit o plné suverenitě, protože nový kurs neměl sovětskou dominanci oslabovat, ale spíše kamuflovat, obnovit otřesené pozice a zamezit rozsáhlejší revoltě.⁶³

Polská politika se svým způsobem začala odchýlovat od ostatních satelitů (začalo se mluvit o „nejveselejším baráku v lágru“). Na jedné straně se velmi pečlivě dbalo na dodržování formy, takže množství polských deklarací o loajalitě bylo stejně velké jako počet setkání W. Gomułky s N. Chruščovem i L. Brežněvem. Na druhé straně rostla frekvence kontaktů se západním světem od „kulatých stolů“ let 1961-66 (polsko-německý, polsko-americký, polsko-dánský) až po návštěvu Charlese de Gaulla v Polsku v listopadu 1967. Tato návštěva znamenala počátek rozvoje polsko-francouzských vztahů,

z francouzského pohledu předznamenačujících gorbačovský koncept „společného evropského domu“. Příbuzná de Gaullova představa „Evropy od Atlantiku po Ural“ měla ovšem velmi prozaický cíl, a to zabránit znovusjednocení Německa, což vystupovalo na povrch zvláště v průběhu francouzských námluv s komunistickým světem v 70. letech, kdy kontakty s Polskem měly také sloužit podpoře francouzské vize *détente*.⁶⁴ Slova o nenarušitelnosti odersko-niské hranice, která de Gaulle pronesl během své návštěvy Polska, byla jakýmsi podpůrným doprovodem diplomatické aktivity, směřující k regulaci vztahů se SRN (vztahy s bývalou NDR definovala zhořelá smlouva z roku 1950) s ohledem na otázku západní polské hranice, jejíž citlivost prokázaly události spojené s dopisem polských biskupů německým biskupům z roku 1965 a s oslavami polského milénia roku 1966.

Polsko-německá smlouva, zahrnující garance nenarušitelnosti hranice na Odře a Nise, byla podepsána krátce po uzavření smlouvy sovětsko-německé. Tento akt sice zmenšil důraz na sovětský faktor v hraniční otázce, současně však měl i jisté vnitřní důsledky v tom, že se hůře zdůvodňovala vazba na Moskvu jako štít proti německému revanšismu, když hranici zaručila smlouva, a legitimita režimu se nyní stávala spíše vnitřním problémem polských komunistů.⁶⁵ V řadě dalších mezinárodních situací zůstávalo gomułkovské Polsko výrazně loajálním členem „tábora socialismu“ a s výjimkou epizodických námluv s Čínou ke konci 50. let výrazně podporovalo sovětská stanoviska od kubánské krize až po sedmidenní válku na Středním východě.

Právě sovětská garance polské západní hranice byla ještě tím momentem, který bránil tomu, aby se omezená suverenita stala zjevnější. Tento moment začal ztrácet na významu v souvislosti s jednáním o narovnání vztahů mezi Německem, Polskem, Československem a Sovětským svazem ve druhé polovině 60. let. Státní smlouva z prosince 1970 mezi Polskem a Německem znamenala jednak oslabení závislosti na Sovětském svazu jako hlavním garantovi polské západní hranice, současně však umožnila počátky určitého narovnání vztahů mezi Polskem a Německem, což se v průběhu 70. let projevilo ve výhodných úvěrech, poskytováných německou vládou i bankami. Tyto okolnosti vystavily místní komunisty novému tlaku. Smlouva ohledně hranic snížila pozici sovětského faktoru v polské politice (od té doby se začíná hovořit o koncepci omezené suverenity), ale redukovala také vládní argument o nebezpečí německého revanšismu a revizionismu na polskou bezpečnostní situaci.⁶⁶

Byly to také důvody skutečnosti, že od Rapackého plánu se Varšava nijak výrazněji ve střední Evropě neangažovala - důraz na západovýchodní osu, fungující nyní v kontextu studené války, vymezoval hlavní směry zahraniční politiky spolu s vázaností na Moskvu a obavy režimu o vlastní stabilitu.

tu. Polsko se tak do středoevropského prostoru promítlo výrazně vlastně jen dvakrát. Poprvé to bylo v souvislosti s reakcí na maďarské povstání v roce 1956, kterou z jedné strany rámovaly projevy polských sympatií (mj. fronty lidí spěchajících darovat krev na transfúze nebo peněžní a potravinové sbírky – podle některých pramenů dosáhla sbírka do 19. listopadu 1956 hodnoty kolem 2 000 000 dolarů v jejich tehdejší hodnotě), ze druhé strany kombinace podpory, obav a instrumentálního přístupu nového Gomułkova vedení, které se snažilo porážky povstání využít jako výstrahy varující před případnou radikalizací poměrů v Polsku. Gomułka ještě v květnu 1957 intervenoval ve prospěch uvězněného Imre Nagye (jako jediný z tehdejších vedoucích tajemníků komunistických stran v regionu), avšak poté začal měnit stanovisko. V červnu 1958, krátce po Kádárem dlouho vyžadované a očekávané oficiální návštěvě Budapešti a po soudu a popravách maďarských revolucionářů, vystoupil Gomułka s projevem, v němž akceptoval rozsudek smrti nad Nagyem, i když stále s jistou distancí, zahrnující implicitní názor, že jej lze také vnímat jako rozsudek nad duchem polského „Října“.⁶⁷

Polsko si tak již během 60. let vydobylo výhodnou pozici v rámci sovětského bloku, což korunovalo uzavření nové mezistátní smlouvy se Spolkovou republikou Německo, ale stávající mocenská garnitura z toho již nic nevytěžila. Mizely původní plány roku 1956, odcházeli lidé, kteří kdysi s Gomułkou vstupovali do politiky, a režim ztrácel renomé a šel až k „Březnu“ 1968, který byl zjevným důkazem neschopnosti cokoliv změnit.⁶⁸ Kromě své vnitřní dimenze znamenal také proměnu předchozích polských ambic ve vztahu k Moskvě, když lojalita se postupně změnila v jedinou garanci postavení režimu. Vrcholným projevem této situace byla Gomułkova krajně negativní reakce na „pražské jaro“ roku 1968.⁶⁹

Polsko-československé vztahy po druhé světové válce nelze hodnotit jed- noznačně jako dobré či špatné. Na jedné straně tu sice působily staré averze z meziválečného období, soustředěné především v otázce Těšínska, jehož anexi si Polsko na Československu vymohlo na podzim 1938 ultimativní cestou v nouzi pro Prahu nejvyšší (po mnichovské konferenci), aby jej po válce vrátilo zpět. Dokonce ani nový režim ve Varšavě, který měl být ze své podstaty internacionalistický a vůči teritoriálním požadavkům imunní, se zcela nevzdal naděje na změnu statutu Těšínska, jehož postavení v bilaterálních vztazích nebylo definitivně řešeno ani spojeneckou smlouvou z března 1947. Spory o toto území alespoň co se týká jeho definitivního určení, když už o státní příslušnosti bylo rozhodnuto, se táhly ještě několik let, než je v červnu 1958 ukončila nová smlouva o státní hranici.

Na druhé straně nelze pominout fakt, že i přes neúspěch konfederalních jednání za druhé světové války přišel po válce druhý (i když zcela jinak koncipovaný) významný pokus o postavení československo-polských vztahů na

novou úroveň, tentokrát na bázi hospodářské. Ambice tohoto pokusu však nekonicily rozvojem běžné ekonomické bilaterality, ale např. v pojetí polských stoupců tohoto projektu (Adalbert Chomicz, Wacław Jastrzębow-ski) směřovaly k ustavení československo-polského spojení jako východní báze pro integraci zemí střední a jihovýchodní Evropy do silného hospodářského bloku, který by byl schopen vlastní existence jako subjekt mezi Sovětským svazem a Západem (s výraznou obrannou funkcí vůči Německu). Právní předpoklady této spolupráce, jejíž páteří se mělo stát nové průmyslové centrum rozložené po obou stranách Moravské brány, umožňovala již zmlouva 1947 a další dílčí dohody. Politickou podporu tomuto projektu vyjádřila i v květnu 1947 budapeštská konference socialistických stran regionu, následovaná v září téhož roku československo-polsko-jugoslávskými rozhovory za účasti pozorovatelů ze Sovětského svazu a Bulharska (je to krátce po podpisu tzv. bledské deklarace o bulharsko-jugoslávské spolupráci) a dále polsko-maďarskými rozhovory na jaře 1948. Vše skončilo v souvislosti s rozpadem poválečné spolupráce velmocí, vznikem studené války a také konfliktem mezi Bělehradem a Moskvou. Přesto se ještě v období do založení a počátku fungování RVHP podařilo pokračovat alespoň v bilaterální spolupráci, v jejímž rámci např. československé investice (ještě v roce 1948 tvořily asi 35 % československého importu do Polska) výrazně přispěly k technologické modernizaci válekou zničeného polského průmyslu.⁷⁰

Gomułkova aktivní podpora intervenčního řešení československého problému a vstup polských jednotek do Československa po boku dalších čtyř armád Varšavské smlouvy nakonec znamenaly zborcení střední Evropy jako prostoru pro alespoň omezenou politickou aktivitu. Československo se pohroužilo do normalizace a také v Polsku pomalu, ale jistě dojížděla ke svému tragickému konci další etapa jeho poválečných dějin. Krvavý konflikt mezi dělníky, policií a armádou na baltském pobřeží v zimě 1970/71 byl zlo-mem, kterým Władysław Gomułka (ochotný povolal na vzbouřence sovětskou armádu) uzavřel politickou kariéru svou i svého projektu „polské cesty k socialismu“. Krize se nakonec vyřešila personální výměnou, když v čele PSDS stanul E. Gierek.⁷¹ Na oživení regionálních aktivit se muselo čekat několik dalších let, kdy pro ně *déle* začala vytvářet nové prostory.

Ve výkladu polské reflexe středovýchodní Evropy v době destalinizace nelze pominout polskou římskokatolickou církev, jejíž silná role se příkladně projevila ještě v Gomułkově éře, ve známém sporu mezi státem a církví v roce 1965, který rozpoutalo smířlivé gesto polského episkopátu vůči německým biskupům. Polský episkopát se ocitl ve dvojitým ohni. Z jedné strany na něj útočil režim, který se cítil ohrožen tím, že církev si podle jeho názoru troufla jednak vstoupit do hájemství jím monopolizované zahraniční politi-

ky, jednak se pokusila vyrazit mu z ruky ideologický monopol na využívání německé otázky (jako hrozby revanšismu a teritoriálního revizionismu). Na druhé straně začínal zklamání z vyhýbavé odpovědi německého episkopátu, kterou neočekával. V reakci na tuto odpověď kardinál Stefan Wyszyński, primas polské římskokatolické církve, spojil otázku polské suverenity na „západní straně“ s osudem a perspektivou polského katolicismu v duchu tradičního vidění Polska jako evropského *antemurale*: „Po staletí každá územní ztráta na východě způsobila odloučení tisíců a milionů věrných od katolické církve a jejich odsouzení ke schizmatu nebo ateismu. Dnes je Polsko nepochybně poslední baštou katolictví na východě. Poláci, zahnaní z východu na západ, vědí zcela nepochybně, že se nikdy nevrátí na svá východní území ... bez zásahu všemohoucího Boha ... Hraniční problém se pro ně stal otázkou života, a právě na to by katolická církev ve spolkové republice neměla zapomínat.“⁴⁷²

Znovu se tento motiv objevil o rok později, kdy se církev s režimem znovu utkala, tentokrát na výsostně politické půdě národních dějin. Spor o milénium, který vyplnil rok 1966, byl sporem o nárok na dědictví minulosti, v němž si mocnost temporální (momentálně komunistický stát) chtěla uzurpovat právo na dějiny jakožto dědic jejich státní dimenze, zatímco církev jejich smysl spatřovala v přijetí západního křesťanství a za jejich dědice tudíž považovala sebe sama. Během oslav milénia si církev znovu připomínala roli svou i Polska jako evropského *antemurale*. Upozorňovaly na to i zprávy lokálních orgánů pro ministerstvo vnitra, v nichž se můžeme dočíst, že v některých varšavských kostelech byly umístěny symboly církevní mise na východě nebo přímo hesla Polska *przedmurzem chrześcijaństwa*, připomínalo se polské vítězství nad bolševiky v roce 1920 a dělaly se narážky ohledně návratu na zabraná východní území.⁷³

Gierek se po svém nástupu k moci dostal do podobných dilemat jako jeho předchůdce, ale ve změnách mezinárodních poměrech. Navíc jeho ambicí nebyla historická satisfakce doktríny národního komunismu, jako spíše využití atmosféry *détente* k opatrnému prosazování (je dva roky po intervenci do Československa) vlastní vize rozvoje Polska v rámci tzv. „omezené suverenity“.⁷⁴ Jelikož také Sovětský svaz v té době preferoval politickou stabilitu, kterou mu nové vedení zatím garantovalo, snažil se Gierek z toho vytknout maximum i za cenu podřázení veřejnosti v souvislosti s přípravou změn v ústavě, která měla obsahovat článek o bratrských svazcích se Sovětským svazem.⁷⁵ Gierek chtěl loajalitou kompenzovat napojení své hospodářské strategie urychleného růstu na západní technologie, úvěry a obchodní příležitosti a současně s ohledem na „omezenou suverenity“ odlišit vlastní hospodářskou politiku od západní technologické inovace. V Moskvě pak v reakci na to vznikala obava, že přílišná otevřenost Polska směrem na Zá-

pad, provázená nemalou vstřícností ze strany Německa a Francie, by mohla vyústit ve vznik jakési nové „obchodní *Mittelleuropy*“, schopné konkurovat Rusku a posilovat odstředivé tendence uvnitř bloku.⁷⁶

„VIDĚNSKÉ“ HELSINKY

V roce 1976 v Polsku vznikla organizovaná opozice, unikátní v rámci celého sovětského bloku tím, že spojila intelektuální a dělnickou opozici do jednoho proudu. Úvahy a aktivity opozičních skupin směřující dovnitř systému, musely dříve nebo později narazit na vnější limity navrhovaných a posléze i požadovaných změn vnitřní situace v Polsku. Tuto problematiku otevírala stať Adama Michnika, vydaná v roce 1976 pod názvem *Nowy ewoluacjonismus*.⁷⁷ Michnik v ní akceptoval geopolitické realie, ale současně uvedl, že tzv. Brežněvova doktrína nabízí v souvislosti s *détente* jistou „negativní“ výhodu. Moskva se bude snažit do poslední chvíle vyhnout se vojenskému zásahu, protože kdyby zasáhla, Polsko by sice prohrálo vojensky, ale pro Sovětský svaz by tato výhra byla mezinárodní politickou katastrofou. Vedlo to k názoru, že Moskva i polští komunisté budou ochotni k mnoha ústupkům, aby se tak zásadnímu konfliktu vyhnuli, což pro opozici vymezuje prostor přípustného politického manévru a možného kompromisu.⁷⁸

Podobné úvahy nacházíme v další Michnikově knize, která vyšla v roce 1977 pod názvem *Kościół, lewica, dialog*. Michnik v ní otevřeně zmiňuje možnost „vyzvat“ sovětskou dominanci nejen nad Polskem, ale nad celou střední Evropou, a dokonce toto vyzvání vztahuje na celou mezinárodní systematiku období *détente*, již označuje pojmem Svatá aliance.⁷⁹ Podle něj „helsinská“ Evropa sice jednou svou nohou stojí také v koši „lidských“ práv, jehož existence je současně vykoupena garancí evropské stability, což vede k poznatku, že Moskvě se určité typy chování nemusí vyplatit, ale zase jen takovým způsobem, aby stabilita nezamíkla. Na tomto poznatku postavená strategie „napínání“ struny až po ten nejkrajnější moment, za nímž se nebezpečí sovětské intervence může stát skutečností, se měla zanedlouho stát základem osou činnosti polské opozice.⁸⁰

Z takto koncipované vize evropské geopolitiky druhé poloviny 70. let vyplývaly i praktické možnosti, které vedle Michnika „geopolitický“ řešil Jacek Kuroń ve spise *Mysli o programie działania* z roku 1976. Kuroń formuloval následující úvahu: diktatura zbavuje národ suverenity tím, že z něj činí lehcě zpracovatelnou masu lidí, což na zakázku Moskvy provádí místní komunistická strana. Postupným rozšiřováním vnitřní suverenity národa vůči diktatuře se omezí manipulační prostor strany, což současně začne zvěšňovat suverenitu státu vůči Moskvě až po ten bod, v němž se riziko vojenského

zásahu stane skutečností. Rozšiřování suverenity proto musí probíhat ukázněným způsobem v rámci prostoru sovětské trpělivosti, který je možné a nutné vyčerpat, ale jen po určité hranici.⁸¹ Takové pojetí činí z konceptu známého jako finlandizace velmi reálnou možnost.⁸²

Dotázán listem *Le Monde* na vysvětlení svého pojetí „finlandizace Polska“, Kuroň v lednu 1977 odpověděl, že polští komunisté, vystavení tlaku domácího sociálního hnutí, budou muset dojednat s Moskvou nový *modus vivendi* a dosáhnout větší tolerance pro reformy, protože nyní, na rozdíl od Československa v roce 1968, neplatí, že „tyto limity jsou dány jednou provždy“.⁸³ V dodatku k interview Kuroň poznamenal, že „Poláci mohou získat suverenitu jen společným úsilím s dalšími ztročenými národy sovětského impéria... ale nyní tento program nemůže být uskutečněn“.⁸⁴ Je tedy možnost využívat prostor, který je daný sovětskou trpělivostí, jež je zase daná vnitřní sovětskou krizí a závislostí na Západu, což dává značnou výhodu také polským komunistům ve vztahu k Moskvě, pokud to tak pochopí.⁸⁵

Tato vize obsahovala zpětnou vazbu, vracející politické úvahy zpět ke kořenům poválečného vývoje, stejně jako vědomí souvislosti mezi helmským stavem jako fixací „jaltského“ rozdělení Evropy posunutou možností jeho revidování v prostoru „sovětské trpělivosti“. Zdánilivě paradoxní požadavek odstoupení od „Jalty“ s pomocí „Helsinek“, které vlastně poválečně uspořádání potvrdily, byl možný v zásadě požadavkem revize „Jalty“, čili „Helsinky“ nekonzervovaly autentickou „Jaltu“, nýbrž její znetvoření, kterého se dopustil Stalin se svolením západních mocností.⁸⁶

Spor o politické orientace v sovětském bloku se poměrně brzo historizoval prostřednictvím návratu ke starším koncepcím. Jednou z prací, která navazovala na starší národně demokratické koncepce, byla kniha *Konfrontacje*. Napsal ji Kazimierz Janusz, který sovětský komunismus pojal jako důsledek starší a základní vrstvy ruské civilizace, definované směsí vlivů Byzance a mongolské stepi. Zavedení sovětského modelu komunismu do Polska považoval za neúnosné a řešitelné pouze jeho svržením.⁸⁷ Druhou významnou prací, která navazovala na proud kolem Piłsudského, napsal pod pseudonymem Łukasz Jodko historik Jerzy Łojek a dal jí název *Orientacja rzyjska w polskiej walce niepodległościowej*. V této práci zdůvodňoval, proč jakákoliv opoziční orientace, která má za cíl svobodu a demokracii, musí vést svůj historický boj proti Rusku. Za nezbytné nutné považuje zbavit se předsudku, který Rusko vždy Polákům vnucovalo, aby je v jejich politických snahách znehybnilo: „většina polské společnosti po celé 19. století a priori přijímala tezi, že získání nezávislosti je nemožné. A tak jí tedy dosaženo nebylo.“⁸⁸ Také v této knize nacházíme paralelu s evropským vývojem po roce 1815, vztaženou na celé poválečné období, které, počínaje Teheránem a Jaltou, hodnotí jako repliku vídeňského systému.⁸⁹

Zvýšené využívání historických paralel a analogií můžeme zaznamenat také v „legální“ historiografii od první poloviny 70. let. Jmenovat lze práci autorské dvojice Wojciech Karpiński a Marcin Król o hlavních představitelích polského politického myšlení v 19. století, která vyšla v roce 1974.⁹⁰ Henryk Wereszycki, kapacita v této oblasti polských dějin, napsal tehdy v úvodu, že trvajícím důraz na *niepodległość* znamená zachování národa. Aby tento vztah (a oba jeho póly) zůstal zachován, musí každá politická koncepce vycházet z reálných premis.⁹¹ Mohlo by se zdát, že řada koncepcí polské politiky 19. století byla vysloveně nerealistická, což však neznamená, že tyto koncepce nevycházely z reálné potřeby. Kniha obsahovala „panteon“ významných politických myslitelů, v jejichž myšlení i praktické činnosti se spor realistických a iracionálních doktrín zobrazoval dostatečně ilustrativním způsobem. Je pochopitelné, že v prvním vydání knihy někteří z nich (např. Dmowski nebo Piłsudski) nebyli cenzurováni právně proto, že byli tvůrci těchto sporů a kdysi z nich také vyvodili praktické závěry.

Na přelomu 70. a 80. let tak můžeme uvnitř tehdy již velmi rozrůzněné opozice pozorovat dva typy orientace v pozdní helmské geopolitice. Na jedné straně stojí zužující se a v Solidaritě posleze rozpuštěný KOR, jenž přistupoval k Sovětskému svazu spíše jako k historicky „náhodnému“ a totalitárnímu než historicky „dědičnému“ a ruskému nepříteli. Na druhé straně jsou různé typy „independentních“ skupin, dále se řetězící podle historického schématu odvozeného především z poměrů meziválečného Polska – i když záhy přestalo být jasné, kdo je dědicem čeho. Nicméně, ať již připodobnění helmské situace systému Svaté aliance nebo snaha koncipovat různé opoziční proudy podle meziválečných předloh vypoovídaly o tom, že polská opozice v 70. letech a její vize vnějšího okolí se formovaly na bázi historie, která poskytovala možnost orientovat se ve vnitřní i zahraniční politice.

Do prostoru, který vznikl historizací sovětského totalitarismu a jeho vlády nad Polskem, spolu s významnými osobnostmi potlačované či zamlčované politické tradice pronikaly také jejich myšlenky a koncepty týkající se střední či středovýchodní Evropy. Historizující trend zvyrazňoval jako dominantní roli rusko/sovětského elementu, který byl, až na výjimky, reflektován v poloze spíše záporné nebo alespoň jako element problematický.⁹² Vraťme se do hry prvek západovýchodního rozpětí a soustředění na Rusko a *obszar UBL*, což poněkud upozadovalo střeoevropský moment ve prospěch orientace středovýchodní a východní. Tento trend částečně kompenzovala například činnost československo-polské Solidarity (v polském případě opět svázané s prostředím KOR), která východní rozmach ohýbala dovnitř střední Evropy, i když se záhy ukázalo, že západovýchodní osu nelze jen tak snadno zatlačit do pozadí.

Od přelomu 80. a 90. let začíná Polsko hledat své místo v prostoru nazývaném středovýchodní Evropou, který však již nebyl tím, čím býval kdysi, i když změny, ke kterým tu došlo, rozhodně nebyly vnímány jako záporné. Nešlo samozřejmě jen o vnitřní změnu v podobě pádu komunistického režimu, ale o vznik geopolitického prostředí, které evokovalo ambice starého federalistického programu (jagellonské ideje). Spolu s rozpadem sovětského bloku se objevil problém návratu některých tradičních pojetí regionu včetně jejich negativních verzí, což se projevilo třeba v případě východních sousedů Polska, u nichž se objevily historicky podložené obavy, že po rozpadu sovětského impéria bude hlavním nebezpečím pro jejich mladou státmost právě Polsko. Projevila se obava z oslabení vlastního postavení v prostoru střetávání ruské koncepce „blízkého pohraničí“ s polskou koncepcí bezpečnosti. Tento region je ironií osudu totožný s prostorem, do něhož polští stoupenci jagellonské ideje stejně tak jako stoupenci ruské expanze promítali svůj politický program, tradičním prostorem soupeření mezi Ruskem a Polskem.

Výrazné to bylo v případě Běloruska (připomínky represivní národnostní politiky meziválečného polského státu) nebo Litvy (připomínka polské anexe Vilniusu). Naopak v případě Ukrajiny, kde důvody ke vzájemné averzi byly z hlediska historické zkušenosti nepravděpodobnější, se na počátku 90. let objevila spíše tendence ke spolupráci než konfrontaci. Postupem doby se však preference měnily úměrně tomu, jak zmíněné státy v polské spojnicí spatřovaly prvek, který jim umožňoval prohlášovat se za součást prostoru střední či středovýchodní Evropy, což byl pojem, který v tomto případě sloužil jako synonymum inklinace směrem na Západ.⁹³

Z hlediska Varšavy znamenala definice západní části postsovětského prostoru jako teritoria mezi Polskem a Ruskem⁹⁴ výrazný věcný i pojmový posun (oproti minulosti) s bezpečnostními konsekvencemi pro celou střední Evropu. Rozpadem sovětského soustátí a vznikem samostatných států za západní ruskou hranicí se modifikovaly parametry historických středoevropských koncepcí, odvozených ještě z postavení regionu mezi Německem a Ruskem.⁹⁵ Úloha hraničit s „východem“ se přenesla na Polsko, které tvář v tvář postsovětským problémům pocíťovalo potřebu bezpečnostního zajištění, takže průtahy se vstupem do NATO byly vzhledem k drastické historické zkušenosti, pocíťovány jako enormní riziko: „Za situace, kdy západní politici chápou teritorium mezi Polskem a Ruskem jako *de facto* nárazníkovou zónu, jako teritorium čekající na svou definici, je nemožný vznik středoevropského systému, garantujícího obranu před eventuální eskalací ohrožení z východu.“⁹⁶

Výloučení Polska, resp. celého prostoru na východ od Odry, z bezpečnostního systému orientovaného západním směrem, se totiž vnímalo jako

výzva či nabídka směrem k Rusku, aby se o tento prostor znovu „ucházelo“ jako o svou sféru vlivu.⁹⁷ Alespoň částečný, avšak pokud možno co nejdále na východ sahající vliv NATO, byl hodnocen jako jediná účinná bezpečnostní garance. Problém byl ovšem v tom, že tato garance se stala skutečností teprve po několika letech, v jejichž průběhu musela Varšava hledat přijatelnou bezpečnostní alternativu. Po několika desítkách let se tak s nebyvalou razancí vrátila koncepce středovýchodní Evropy, z polského hlediska však představovala zrcadlový odraz své meziválečné předlohy. Jestliže si kdysi, v rámci jagellonského programu, bylo jisté svou „střední“ pozici, z níž chtělo ofenzivně působit na „východě“, pak po roce 1989 bylo obdařeno „východem“ v míře více než dostatečné a muselo jej kompenzovat novým hledáním „středoevropské“ báze.

Slovenská reflexe střední Evropy a její tradice

Miroslav Kumsštát

Založení nového státu v roce 1993 bylo bezesporu velkou intelektuální výzvou, která mj. směřovala i k prověření a inventarizaci tradic slovenského uvažování o Evropě, a to i o Evropě střední. Některé tyto snahy jsou mnohdy poznamenány úporným úsilím vypreparovat ze života a díla významných československých politiků a diplomatů slovenského původu jakousi originální a základní vrstvu *slovenskosti* a položit ji za základ nových tradic samostatné slovenské zahraniční politiky a diplomacie. Těmto snahám ovšem leckdy nechyběla, resp. nechybí většinou dobře míněná účelovost: šlo zde především o to, demonstrovat velký vklad Slováků do tvorby zahraniční politiky demokratického Československa a do zahraničněpolitických úvah českého a slovenského exilu za první a druhé světové války a dát jejich odkaz do protikladu k neoludácké a nacionalistické interpretaci dějin Československé republiky a její zahraniční politiky, která po roce 1990 zaznamenala na Slovensku nebyvalou konjunkturu. Ta byla předurčena i politickým a „světonázorovým“ složením slovenského exilu. Vlivní Slováci, žijící v zahraničí, patřili totiž spíše k národně orientovaným, popřípadě církevní emigraci; evropské integrační proudy a koncepty znali spíše povrchně nebo málo, připadně k nim byli nedůvěřiví a skeptičtí.¹

V tomto duchu byla formulována celá řada vědeckých i populárnější zaměřených projektů, které vyústily v publikaci řady nových knižních i časopiseckých titulů o životě a díle jednotlivých významných osobností

(M. R. Štefánik, M. Hodža, Š. Osuský, J. Papánek, J. Slávik, V. L. Hurban, J. Paulíny-Tóth, V. Clementis a další) nebo také široce pojatých edic pramenů, korespondence apod. Žeň takto k životu znovu probuzených návazností není zdaleka chudá. Z autentické a neortodoxní perspektivy česko-slovenské (nikoliv čechoslovácké!) se nad regionálními souvislostmi samostatné politické existence Slováků a Čechů ve střední Evropě zamýšlel již mezi oběma světovými válkami, a především během svého britského a amerického exilu za druhé světové války poslední předmnichovský československý premiér Milan Hodža.² Pečlivé slovenské vydání jeho spisu *Federácia v strednej Európe*, dalších studií (*Česko-slovensko a stredná Európa*, *Moderný nacionalizmus*) a moranda *Európa na krížovateľke cest* v roce 1997 poukázalo na originální a stále inspirativní zdroje staršího slovenského diskursu o střední Evropě.³

„BELVEDERSKÁ DÍLNÁ“ MILANA HODŽI

Ne náhodou se stal mladý Milan Hodža spolupracovníkem *belvederské dílny* Františka Ferdinanda d'Este. Ještě v předvečer první světové války nepovažoval Palackého ideu federalizované monarchie za překonanou a s důvěrnou znalostí uherských politických poměrů (a z jejich zorného úhlu) zaujímal i jako publicista kritická stanoviska k velkým středoevropským koncepcím vznikajícím pod německou egidou (Friedrich Naumann) a ve své době také k hojně diskutovaným receptům na záchranu mnohonárodnostní monarchie (Aurel Popovici, Karl Renner). Ani versailleské uspořádání nepovažoval Hodža za definitivní a opakovaně vyzýval k nové sebestrukturaci podunajského prostoru, z něhož ovšem vylučoval Německo: „V střední Evropě ať s Německem by všechny nie nemecké národy boli nie spojenjencami, ale vazalmi.“⁴ Ještě v roce 1931 věřil, že si střední Evropu mohou Středoevropané zorganizovat sami: „Predovšetkým táto veľká úloha pripadá Poľsku... ale najväčšia úloha pripadá Malej dohode.“⁵

I během druhé světové války Hodža rozvíjí své úvahy o střední Evropě. Ač tehdy nepochopen, klade důraz na integraci poválečného Německa do evropského systému a na zabezpečení jeho normálního vývoje. I v exilu nabádá, aby se středoevropské státy a národy připravily na jakýkoliv možný vývoj v Rusku resp. Sovětském svazu, nicméně věří, že se Rusko jednou stane pozitivním článkem evropského systému. Hodža – ač zastávce úzké spolupráce mezi malými slovanskými národy – od mládí polemizoval s jedním stranou rusofilským panslavismem, během druhé světové války pak s jeho novými formami v české a slovenské exilové debatě.⁶ Poválečnou středoevropskou integraci postuluje jako první krok k budoucí jednotě celoevropské – tu vidí především v svěbytných a silných regionech a v tomto duchu též komunikuje s R. Coudenhove-Kalergim a Oskarem Jászim. I když Hodžův

diskurz představuje určitou výjimku, a to jak ve vztahu k dobovému slovenskému *mainstreamu*, tak co do komplexnosti a širšího pohledu, přesto dodnes výmluvně poukazuje na tradice originálního slovenského uvažování o střední Evropě, jimiž se lze v přiměřené míře inspirovat i ve zcela novém historickém kontextu. Hodža je ostatně jediný slovenský autor a politik, který je i v zahraničních přehledných pracích o genezi a vývoji středoevropské diskuse samostatně citován a uváděn.⁷

Na rozdíl od M. Hodži slovenské politické strany jako celek (zejména strany vládních koalicí) a jejich prvorepublikové zahraničněpolitické koncepcce v podstatě jen transformovaly vládní představy o organizaci bezpečnosti státu a mezinárodním dění, osobité prvky nepřinesly ani ve vztahu k malým, resp. sousedním státům. Výjimku představovali do Mnichova 1938 – samozřejmě pod Hodžovým vlivem – pouze slovenská agrárníci se svým heslem „*Vrátme sa od Ženevy k Dunaju!*“⁸

Jak připomíná V. Bystrický, v důsledku zhoršující se mezinárodní situace ve druhé polovině 30. let tyto myšlenky prakticky nenacházely odezvu. Za zaznamenání stojí spíše opakované volání některých politiků Slovenské národní strany po úpravě vztahů s Polskem, a to především kvůli „nepříteli číslo jedna“, za který bylo konsenzuálně považováno Maďarsko.⁸ Opoziční *Hlídkova Slovenská ľudová strana* (HLS) nikdy nepředložila vlastní ucelený zahraničněpolitický program. Díky své minimální identifikaci s ČSR se však jevila být potencionálním partnerem pro různé zahraniční revisionistické subjekty – jako jediná slovenská strana udržovala zahraniční kontakty bez vědomí oficiální československé zahraniční politiky. Byl zde sice jasný odpor k „liberalisticko-atéistickému ideovému bloku, který se chová odmítavě ke křesťanským zásadám“, nicméně vůči nacistickému Německu existovaly v HLS názorové rozdíly a výhrady (zejména v propolském křídle Karola Sidora). Shoda panovala co do potřeby zlepšit vztahy s Polskem a Maďarskem, tedy se zeměmi, které k onomu výše uvedenému bloku nepatřily.

Pro případ rozbití ČSR navrhovala HLS na konci září 1938 vytvoření Slovensko-polské unie. I zde lze souhlasit s V. Bystrickým, že: „V podstatě išlo o improvizované, nekoncepčné prístupy k riešeniu postavenia Slovenska v stredoeurópskom prostore, ktoré vznikli ako pokusy najšť riešenie v zložitej medzinárodnej situácii a boli ovplyvnené provincionálnym videním stredoeurópskych pomerov.“⁹

Následující léta prožilo Slovensko „po boku národov bojujúcich proti marxisticko-židovskej ideológii rozvratu a násillia“ (Manifest slovenského národa z 6. října 1938) čili ve střední Evropě vydané na milost a nemilost Hitlerově politice. Oficiální zahraničněpolitické úvahy oné doby mohou být jen stěží zdrojem inspirace pro dnešní dobu. Slovensko tehdy – těsně po přistoupení k Paktru tří mocností (Německa, Japonska, Itálie) 24. listopadu 1940 – ústy zpravodaje zahraničněpolitického výboru parlamentu, historika F. Hrušovského,

prohlásilo, že je to „*první raz v dejinách, čo sa slovenský štát uplatnil ako medzinárodný politický činiteľ*“ a že se Německo, Itálie a Japonsko „*zjednodučených biologických příčin musia domáhat takého usporiadania sveta, ktoré v každom smere vyhovuje ich životným potrebám*“.¹⁰

Oč obskurnější se však jeví díkce tehdejší oficiální slovenské zahraniční politiky, o to pestřejší byl vějíř různorodých úvah a projektů o budoucím postavení Slovenska v poválečném Československu a poválečné Evropě. Jejich zdrojem byl slovenský (či na Slovensku zainteresovaný) domácí a zahraniční odboj. Artikulovány byly prakticky všechny myslitelné varianty – od obnovení předmnichovského stavu přes uznání důsledků vídeňské arbitráže až po složitější středoevropské federativní a konfederativní konstrukce (katolická, podunajská, středoevropská, „od moře k moři“, československo-polská, slovensko-polská). Uvažovalo se o obnovení předtrianonského Maďarska, rozšíření SSSR až na německé hranice zopakováním „pobaltské cesty“, nechýběla ani vize sovětské slovenské svazové republiky.¹¹

Po druhé světové válce se Slovensko vrací na historickou scénu jako součást obnoveného Československa – obnoveného však v amputované podobě (bez Podkarpatské Rusi, bez statisíců českých a slovenských židů, bez milionů vyhnaného sudeto- a karpatoněmeckého obyvatelstva) a ve zcela odlišných geopolitických souvislostech tzv. jaltského uspořádání Evropy. Střední Evropa se z větší části proměnila v sovětský sanitní kordon, kterému však nebyla dopřána milost tzv. finlandizace – jednotlivé státy tohoto kordonu se totiž v letech 1947–49 definitivně proměnily v sovětské vazaly. Institucionálním výrazem tohoto nerovnoprávného spojení se stala od roku 1949 Rada vzájemné hospodářské pomoci a od roku 1955 pak Varšavský pakt. Na počátku 70. let se již střední Evropa mnohým jevila jako zcela mrtvá – s výjimkou několika „nenapravitelných“ optimistů jako byl např. Hugh Seton-Watson.¹²

KŘESŤANSKÁ STŘEDNÍ EVROPA

Střední Evropu vzkřísily – prozatím jako pojimový konstrukt – intelektuální diskuse 70. a 80. let, na nichž se podílela též úzká vrstva slovenských disidentů, diskuse, do nichž marginálně vplynuly i některé náhledy názorově široce rozvětveného slovenského politického exilu. Přispěl do ní i jeden z nejvýraznějších a zároveň nejkontroverznějších politiků polistopadového období Ján Čarnogurský. Několik měsíců před pádem železné opony obelal mezinárodní konferenci o střední Evropě v Krakově textem, který byl později publikován pod názvem *Žnou střední Evropa*. A ačkoliv se ještě konkrétně nevyjadřuje k budoucímu státoprávnímu uspořádání mezi Čechy

a Slováků, v jeho úvahách již figuruje Slovensko jako samostatný prvek myslitelné evropské a středoevropské politiky. Tehdy mu případná užší integrace středoevropských států není proti mysli, nicméně považuje úvahy o ní za „*stálé hry v debnách s pieskom*“ imitující okolnosti, které by mohly nastat – ale možná ani nenastanou. Je to ovšem příliš pěkná hra, aby jej nelákala k některým dalším úvahám. S potěšením konstatuje, že dobrovolnou integrací SRN do západní Evropy se situace v regionu zjednodušila – zůstaly zde pouze státy s menšími rozdíly v mocenském potenciálu, mezi nimiž nepozoruje žádná antagonistické rozporů, neboť v současnosti nás zatežuje stejný problém překonání komunismu. Všechny úvahy o budoucí organizaci regionu prý nebudou moci obejít Slovensko, neboť leží „v samém středu“ této konstelace (Čarnogurský se ovšem v této souvislosti auditoriu omluvil za své údajné megalomanství). Tmel tohoto regionu však nevidí: po přítomnosti německé a židovské menšiny zbyly jen stopy a zároveň poznání, že roznoční přání nenávisť vůči jiným národům a národnostem se nevyplácí a zpravidla přináší neštěstí i těm, kteří nenávisť rozněcují. Jediný tmel vidí v křesťanství, které ve všech středoevropských zemích odolalo náporům komunismu a nabízí jim horizont, který je přesahuje: „*Křesťanstvo dokáže naplnit zmyslom dokonca aj naše nedostačky. Technologicke sa zrejme nikdy nevyrovname západnej Európe, ale dúfajme, že se jej nevyrovname ani v komercializácii*.“ V Čarnogurského „stábní hře“ z roku 1989 jsou již zakódovány některé neuralgické body budoucích diskusí o slovenském zahraničněpolitickém směřování – o poměru západního a východního vektoru samostatného Slovenska, o domnělých liberálních svodech evropské integrace, o „misijním“ poslání Slovenska a Slováků v blízkých se svobodných politických poměrech.¹³

Zhroutení komunismu a nečekaně rychlé rozdělení Československa v roce 1992 nastavily slovenské reflexi střední Evropy zcela nové koordináty. Nový stát zcela programově nenavázal na tradice československé státnosti, nemohl a nechtěl se ovšem opřít ani o tradice starší.¹⁴ Návaznost na Slovenskou republiku z let 1939–45 sice v různých částech politického spektra občas rezonuje, nicméně pro většinu občanů SR není přijatelná. Zahraničněpoliticky by deklarace takové continuity byla blamáž, a to blamáž zřejmější i s dalekosáhlejšími mezinárodně-právními důsledky. Nový stát vstoupil na světlo světa se svými symboly, ústavou, vládou i parlamentem. Nepřinesl si však s sebou konsenzus svých občanů o základních hodnotách vlastní minulosti. V preambuli své ústavy z 1. září 1992 „obešel své dějiny“ neuvěřitelně velkým a selektivním obloukem: svým občanům připomněl jen „*stáročité skúsenosti zo zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť, v zmysle cyrilo-metodského duchovného dedičstva a historického odkazu Veľkej Moravy*“.¹⁵

Slovenská kultura kolektivní paměti a vzpomínání (*Gedächtnis- und Erinnerungskultur*) má svá nezaměnitelná specifika: bez větších konfliktů navazuje

totiž pouze na historickou „předminulost“ a je také jejím pokračováním. Rané obrysy této před-minulosti jsou vymezeny především cyrilometodějskou misí a Pribinovým knížectvím – poté se však jako by rozpouštějí v dějinách jiných, větších národů a států – především v dějinách uherských, rakouských a českých. Teprve v 19. století se tato kolektivní paměť zalidňuje a zároveň je poznamenána kolektivním traumatem násilné maďarizace let 1867–1918. Ve 20. století je pak opakovaně „zaldňována“, ale znovu také kastrována a amputována. Je příznačné, že kanonický učebnicový historický text období mečiarismu – Ďuricovy *Dejiny Slovenska a Slovákov* – naroubovávala mnohé amputáty zpět v příznačném (ne)poměru: Slovenskému štátu z let 1939–45 je věnováno dokonce celých 25 % rozsahu „tisíciletých“ dějin Slovenska. Historik L. Lipták zhodnotil podobné manipulace s historií a s historickou pamětí velmi výstižně: „Nevyhnutným výsledkom je degradovanie slovenských dejín na sériu dlhých, zámkami oddelených epizód... Lahko potom môže vzniknúť dojem, že Slováci nemajú dejiny, iba príhody.“⁴¹⁶ V roce 1993 jako by se tedy Slovensko vrátilo – byť jen v přeneseném smyslu slova – na samý úsvit svých dějin. Řečeno s J. M. Hurbanem: „Nemáme históriu... len prolegomeny k nej... sme prvopostavy.“⁴¹⁷

Nedávná historie se mnohým jevila jako období latentního spánku, z něhož je třeba se probudit – byla jim „kontinuitou“ pouhé výskytovosti, vegetativního trvání“. Další zásah do kolektivní paměti učinil pak komunismus, a to z časové dimenze zitrška, který se jevil jako důležitější a *posvátnější* než dnešek – nechtěl se stát přítomností. Měl svoji vlastní eschatologii, v níž ovšem chyběla individuální rovina setkání. Zvláštní hodnotu představuje v takto nastavené kolektivní identitě lid, především lid trpící, lid jako oběť, „*nedejmotorná masa, misera plebs contribuens*“ (V. Mináč).¹⁸ Jistě není v této souvislosti náhodné, že právě Panna Maria *Bolestná* (Šaštínská) je hlavní patronkou Slovenska a že její svátek 15. září byl prohlášen za svátek státní, den pracovního klidu. Dichotomie *lid-občan* je trvalým motivem slovenských politických diskusí, a to i se zahraničněpolitickými implikacemi. Podle V. Mináče totiž „slovenský lid“ chová ve své národní prapaměti východní vektor. Jedině on je schopen spojit Východ a Západ právě skrze svoji geopolitickou rozpolcenost. Slovensko se Mináčovi pak jeví jako země vyvolená, krajina na zvláštního historického poslání: „*Náša krajina je široko-ďaleko jediná, ktorá je schopná a dejinami, kultúrou, vzdelaním pripravená na historickú úlohu byť územím celoeurópskeho porozumenia.*“⁴¹⁹

Východní, resp. ruský vektor slovenského zahraničněpolitického směřování zjišťuje – a rovněž sofistickovaně obhajuje – i Mináčův dlouholetý politický oponent J. Čarnogurský. Již ve známé eseji *Šest slovenských disproporcií* (1990) shledává u „liberálních a socialistických“ kruhů v Evropě malou otevřenost a ochotu vnímat Slovensko jako svébytný útvar, oproti tomu konstatuje, že „*najväčšiu otvorenosť voči nám, aj keď nie nevyhnutne najväčšiu vedomosť, majú na*

Východe“. A prorocky konstatuje, že toto rozvrstvení potenciálních spojenců Slovenska může mít v budoucnosti závažné důsledky pro další směřování slovenské politiky.²⁰ Rusové jsou podle něho (říká na jiném místě a o 11 let později) stále hlavním slovanským národem, a tedy „*nech sa budeme tváriť ako kolček západniarsky, sme Slovania. Keby sme sa pokúsili popierať našu podstatu, tak nás to dovede do schizofrenie. Preto nás s Rusmi vždy bude niečo spájať, a keby sme to chceli roztrhnúť, tak roztrháme svoje vnútro. A veľmi oslabíme svoju politiku, svoj štát, svoju kultúru. Jedno-ducho všetko*“.²¹

Mináčův (ale i Čarnogurského) kritik P. Zajac chce oproti tomu v duchu dědictví zesnulého Dominika Tatarky rehabilitovat slovenského občana. Ve velmi vyhraněné podobě nevidí slovenský lid, kterému jeho interpreti přisuzují věcné východní parametry, ale komunitu slovenských občanů, směřujících na Západ na základě své racionální a uvědomělé volby: „*Dnes stojí Slovensko znovu na križovatke a otázka je opäť rovnaká. Západ alebo Východ? Občianska sloboda a štátna suverenita alebo akceptovanie, hocijakého Ruska? Alebo ešte ináč: Dominik Tatarka alebo Vladimír Mináč. Medzi týmito dvoma cestami niet tretej.*“²²

Vývoj názorů slovenské veřejnosti byl ovšem věrným zrcadlem pochyb a otázek, které si kladly politické a intelektuální elity. Podle průzkumů veřejného mínění veřejnost nereagovala příliš jednoznačně na listopadové heslo „návratu do Evropy“. Podle průzkumu bratislavského Centra pro sociální analýzu (CSA) z března 1993 preferovalo jednoznačnou prozápadní orientaci SR (NATO, EU) pouze 24 % respondentů, 14 % respondentů považovalo za prioritu spíše visegrádské země, plných 33 % se identifikovalo s izolacionistickou výpovědí: „Nikomu se nedá důvěřovat, Slovensko se musí spoléhat především na sebe.“ Další 14 % dávalo přednost explicitní neutralitě SR. Svěráznou a značně disgustovanou reakcí na deklaratorní „návraty do Evropy“ byla i identifikace geografického středu Evropy na slovenských Krahulích jakožto doklad rozšířeného postoje „vždyť v Evropě jsme byli vždycky!“²³ Podle sociologa M. Velšice měli tehdejší přívrženci základní orientace SR na Visehrad podobné znaky jako stoupenci prozápadní orientace (střední generace, středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaní lidé), na rozdíl od nich se však méně hlásili k „pravcové“ politické orientaci a principům tržního hospodářství. Z politického hlediska šlo především o přívržence maďarských stran (54 %) a odpůrce V. Mečiara a Matice Slovenské.²⁴